

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka Zbornici

– Knjiga 54 –

KOGA (P)ODRŽAVA ODRŽIVI RAZVOJ?

Prinosi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj

Biblioteka Zbornici
– Knjiga 54 –

KOGA (P)ODRŽAVA ODRŽIVI RAZVOJ?
Prinosi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj

Nakladnik

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, 10 000 Zagreb, Hrvatska
t. 385 1 4886 800; f. 385 1 4828 296
ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Područni centar Gospić
Trg Stjepana Radića 4/1, 53 000 Gospić
t. 385 53 741 140

Za nakladnika

Vlado Šakić

Uredili

Anita Bušljeta Tonković
Željko Holjevac
Ivan Brlić
Nikola Šimunić

Recenzentice rada

Željka Tonković, Jelena Puđak, Ivana Žebec Šilj

Recenzent Zbornika

Aleksandar Lukić

Lektorica

Mirjana Paić-Jurinić

Dizajn korica

Zlatko Rebernjak (Forma ultima)

Grafička priprema

Alan Čaplar (ITG, Zagreb)

Tisk

Tiskara Zelina, prosinac 2017.

ISBN 978-953-7964-49-8

CIP zapis je dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem XXXXXXXX.

Copyright © 2017 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

KOGA (P)ODRŽAVA ODRŽIVI RAZVOJ?

Prinosi promišljanju održivosti
ruralnih područja u Hrvatskoj

Anita Bušljeta Tonković, Željko Holjevac,
Ivan Brlić i Nikola Šimunić (ur.)

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Zagreb 2017.

SADRŽAJ

Uvodna riječ	7
I. (NE)RAZVOJ NEKADA I SADA	
Ivan Brlić: Pregled povijesti zaštite prirodnog i kulturnog okoliša u Lici (1746.–1942.)	13
Nikola Šimunić i Ivo Turk: Stanovništvo Grada Gospića i održivi razvoj: izazovi budućnosti	29
II. UTIRANJE STAZE ZA ODRŽIVU BUDUĆNOST	
Toni Popović, Renata Relja i Tea Gutović: Aktualnost ruralne sociologije: problematiziranje održivosti „prostora iza“	71
Anđelina Svirčić Gotovac: (Ne)mogućnost održivog razvoja za male i srednje gradove u hrvatskom prostornom sustavu	95
Olga Orlić i Nataša Bokan: Prakse održivosti: tko radi ono o čemu mi maštamo?	109
Neven Duvnjak i Kajo Ferić: Sociološki okvir održive gradnje	131
III. O ODRŽIVOSTI KROZ „SVIJET ŽIVOTA“	
Anita Bušljeta Tonković: Koncept održivog ruralnog turizma: primjeri dobre prakse u Lici	147
Katarina Milković: Pećinski park Grabovača u funkciji razvoja održivog turizma s naglaskom na geobaštinu, georaznolikost i geoturizam	169
Sažetak	189
Summary	195
O autorima	201

UVODNA RIJEČ

Knjiga pred vama svojevrstan je nastavak rasprava o integralnoj održivosti i održivom razvoju, odnosno o ruralnim prostorima i potrebi za njihovom revitalizacijom koje se u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar vode puna dva desetljeća. U Zborniku doprinos dajemo temi održivosti ruralnih područja kroz tri tematska poglavlja. Prvo poglavlje, *(Ne)razvoj nekada i sada* (autori su Ivan Brlić, Nikola Šimunić i Ivo Turk), koncentrirano je na Líku i njezine razvojne mogućnosti protekla dva stoljeća. Poseban naglasak stavljen je pritom na (negativna) demografska kretanja koja su još vidljivija kada ih sagledamo u kontekstu konkretnog područja kao što je grad Gospic. Drugo poglavlje, *Utiranje staze za održivu budućnost* (autori Toni Popović, Renata Relja, Tea Gutović, Andelina Svirčić Gotovac, Olga Orlić, Nataša Bokan, Nenad Duvnjak i Kajo Ferić) govori o važnosti ruralne sociologije i znanstvenih istraživanja na ruralnim područjima, o mogućnosti razvoja upravo zbog postojanja malih i srednjih gradova, praksama održivosti koje u Hrvatskoj već postoje te mogućnostima za održivu gradnju. Posljednje poglavlje, *O održivosti kroz „svijet života“* (autorice Anita Bušljeta Tonković i Katarina Milković), omogućuje kritičko promišljanje primjera dobre prakse. Nabrojeni autori u statusu su od poslijedoktoranada do znanstvenog savjetnika, a pristupi zastupljeni u radovima rezultat multidisciplinarnog mozaika koji su oblikovali sociolozi, geografi, antropologinja, ekonomistica, povjesničar i građevinar.

Premda se tematika vezana uz održivi razvoj u ovom trenutku, kada koncept bilježi tri desetljeća od nastanka i oblikovanja unutar znanstvenog diskursa, čini svakidašnjom i pomalo iscrpljenom, valja još jednom podsjetiti da su održivi razvojni modeli, postizanje cjelovite, integralne održivosti, riječju *sinergija društva i okoliša* češće iznimka nego pravilo. Nužnost određenja *održivog ruralnog* – koje je proteklih stoljeća u Hrvatskoj češće zaboravljano nego razvijano – nalazimo upravo u paradoksu nastalom između nemara i zaborava. Rezultat je tog paradoksa – očuvanost prirodnog okoliša! Međutim, očuvanost se u ovom slučaju odnosi na gospodarsku i infrastrukturnu nerazvijenost. Ona nas ujedno obvezuje na promišljanje mogućnosti održivog razvoja, a nastojanje na razvoju u 21. stoljeću ne mora nužno nositi konotaciju uništavanja.

Hrvatska ruralna područja, koliko god mi to odgađali, moramo makar pokušati razviti uz pomoć suvremenih znanstvenih dostignuća, a na korist lokalnih zajednica i njihova očuvanog okoliša. Takav je razvojni proces, koji nam dijelom omogućava članstvo u Europskoj uniji a dodatno je potaknut europskim razvojnim politikama, dokumentima i smjernicama, ulaznica za postupno usvajanje novih ideja i koncepcata. Takav je proces, naime, idealna prilika za upoznavanje i postupno implementiranje

koncepata budućnosti poput *otpornosti* (engl. *resilience*) i *odrasta* (engl. *degrowth*), s kojima vas upoznaju i autori Zbornika.

Zbornik *Koga (p)održava održivi razvoj?* rezultat je petnaestog tradicionalnog znanstveno-stručnog skupa *Annales Pilar* Instituta Pilar održanog 27. svibnja 2016. godine. U Područnom centru Instituta u Gospiću okupili su se u toj prigodi znanstvenici sa sljedećih hrvatskih sveučilišta i instituta: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Agronomski fakultet, Institut za antropologiju, Sveučilište u Zadru – Odjel za sociologiju, Filozofski fakultet u Splitu – Odjek za sociologiju te Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Oni su posebnu pažnju usmjerili upravo na lokalne, ruralne prostore. Pišući o svojim iskustvima i nesebično dijeleći stecena znanja, podršku su iskazali i akteri iz područja javnog, civilnog i gospodarskog sektora. Ovdje valja dodati kako su upravo akteri iz gospodarskog sektora, lički poduzetnici Milan Bašić, Mario i Ivan Brkljačić, Dražen Frković, Milan i Ivan Uremović i Josip Vrkljan pomogli da ovaj Zbornik ugleda svjetlo dana. Krajnji rezultat takvog zajedničkog djelovanja ogleda se u našem podnaslovu: *Prinosi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj*. Poseban je naglasak, rekli smo, stavljen na ličko ruralno područje, no ideje, koncepti i razvojni modeli oblikovani unutar suvremenog društvenog i humanističkog diskursa primjenjivi su gotovo univerzalno, osobito ako se prilagode pojedinom prostoru i lokalnoj zajednici. Sukus je ovog uredničkog obraćanja čitatelju pojašnjenje da ovaj Zbornik pokušava ne samo znanstvenoj zajednici nego prvenstveno široj publici približiti suvremene koncepte i ideje koje možemo ovdje svesti pod zajednički nazivnik *integralna održiva budućnost*, koja nam je, nesumnjivo, svima potrebna.

U potrazi za što jednostavnijim odgovorom na pitanje iz naslova o tome koga (p)održava održivi razvoj prisjetili smo se prvih redaka iz Hemingwayeva romana *Kome žvono žvoni*.

*Nijedan čovjek nije otok, sasvim sam za sebe;
svaki je čovjek dio kontinenta, dio zemlje,
ako more odnese grudu zemlje,
Europe je manje, kao da je odnijelo nekakav rt,
posjed tvog prijatelja ili tvog vlastitih;
smrt svakog čovjeka smanjuje mene jer sam obuhvaćen u čovječanstvu;
i zato nikad ne pitaj kome žvono žvoni; tebi žvoni.*

Zvono je, dakle, predodređeno da žazvoni svima nama. Urednici ovog Zbornika podsjećaju sve nas da je održivi razvoj u svojoj biti i težnji prema integralnoj održivosti

posljednja spona između *ugodne tišine* i *alarmantne žvonjare klimatskih promjena*. Kada bismo, napokon, izvukli pouke iz prošlosti, kritički sagledali sadašnjost i pomno isplanirali budućnost, tek tada bismo bili sigurni da sve nas (p)održava ovaj koncept kojemu je mjesto – osim u knjigama, zbornicima, izvješćima, dokumentima ili pak nazivlju naših administrativnih ureda – u našoj svakodnevici. Kad bismo ga uistinu uspjeli živjeti, tada bi održivi razvoj održavao i podržavao sve nas.

U Gospiću, studenog 2017.

Urednici

I.

(NE)RAZVOJ NEKADA I SADA

PREGLED POVIJESTI ŽAŠTITE PRIRODNOG I KULTURNOG OKOLIŠA U LICI (1746.–1942.)

Ivan Brlić

1. Uvod

Onog trenutka kada je čovjek počeo obrađivati kamen za oruđe upleo se u prirodne zakonitosti i započeo kulturnu preobrazbu odnosno usavršavanje svojeg okoliša i sebe sama u njemu. Kotač tog novog odnosa sve se brže okretao s porastom stanovništva (Polić, 1996.). Jasno je da su razni procesi u ekohistorijskim promjenama prirodnog okoliša postojali i u prošlosti Like, neki postoje i danas. Kao i drugdje, na tlu Like prepletala su se djelovanja prirode i čovjekova nastojanja da ovlada okolišem. Isto tako, lička povijest okoliša satkana je od ključnih dimenzija političke, ekonomске i kulturne povijesti jer su se upravo na tom prostoru izmjenjivale vojne, agrarne i prosvjećene djelatnosti koje su mijenjale ljudsku svijest i perspektive prema okolišu.

Zbog neodgovornog odnosa prema okolišu, osobito od početka 19. stoljeća, ne možemo ovdje govoriti o povratku prirodi kakva je bila unatrag stotinu ili dvije stotine godina. Međutim, čovjek konačno može *pametno* iskoristiti najvažnije oruđe u očuvanju prirode, a to je obrazovanje i znanje. Ono mora biti temeljeno na ekohistorijskim spoznajama i razmišljanjima o održivom razvoju. Bilo bi potrebno, prema znanstvenoj paradigmi sociologa Ivana Cifrića, konačno zamijeniti antropocentrizam naturalizmom i tehniciškim konceptom dinamičke ravnoteže (Cifrić, 1991.). Takva ravnoteža u Lici dijelom i danas postoji. Zaštićena lička prirodna baština daje naslutiti kako je u bližoj i daljoj ličkoj povijesti bilo raznih načina očuvanja okoliša. Takva zaštita, bez uporabe resursa uz pomoć suvremenih i dostupnih znanja, često postaje kočnicom društvenog razvoja. Posebno je to vidljivo ako fokus usmjerimo na demografske pokazatelje i mogućnosti koje se pružaju ličkom stanovništvu izabere li ostati u svome kraju. Riječ je ovdje o slojevitim problemima i izazovima povezanim s konceptom održivog razvoja o kojima preciznije i iz drugih očišta govore drugi radovi u Zborniku.

2. Odnos prirode i čovjeka u Lici – neraskidiva veza prožeta dinamičnim promjenama

Područje koje ovaj rad obuhvaća po mnogočemu je istraživački izazov za znanstvenike koji se na različite načine bave poviješću okoliša. Prostor između planinskog masiva Kapele na sjeveru do rijeke Zrmanje na jugu danas regionalno poistovjećujemo s pojmom Like. Riječ je o regiji prilično očuvanog prirodnog okoliša kojom dominiraju

planinski masivi Velebita, Plješvice i Kapele, dok se u nižim slojevima nalaze krška polja rijeka ponornica Like, Gacke i Krbave.

Upravo je Velebit prva i najvažnija istraživačka tema povjesničara okoliša o čijim su krškim fenomenima i morfološkim promjenama u prošlosti pisali ne samo geografi i povjesničari, već i etnolozi, botaničari, biolozi i drugi znanstvenici. Stoga je i povijest okoliša, osim što je disciplina povijesti, zapravo jasan pokazatelj društvenih, gospodarskih pa čak i političkih promjena na nekom području. Teoretičari povijesti okoliša naglašavaju potrebu za cjelovitim pristupom okolišu, a to bi značilo zadovoljavanje triju kategorija ovog problema: utjecaj okolišnih faktora na ljudsku povijest, promjene okoliša uzrokovane ljudskim djelovanjem i brojni načini na koje se one odražavaju na tijek promjene u ljudskim društвima te naposlijetku sama povijest ljudskog mišljenja o okolišu i načini na koje obrasci ljudskih stavova motiviraju djelovanje koje utječe na okoliš (Hughes, 2011., 10).

Ovaj rad posvećen je uglavnom aktivnostima posljednjih dviju kategorija, pri čemu će poseban naglasak biti na čovjekovu utjecaju, onom pozitivnom i onom negativnom, te na njegovu bližem prirodnom i kulturnom okolišu. Jednako kao u drugima, u ličkoj je zajednici vidljiv priličan *okolišni determinizam*. Upravo je okoliš na neki način „krivac“ za specifičan način življenja u gorskim krajevima – transhumantno stočarenje, život pod rigidnim vojnokrajiškim sustavom, dugotrajna prometna izoliranost, prostor koji je smješten na tzv. *Triplexu* – kao i za imagološku sliku Like kao „austrijske sibirije“, kako su je putopisci i ondašnji intelektualci slikovito doživljavali.

S druge pak strane, u Lici se usporedno s *okolišnim determinizmom* razvijao i tzv. *kulturni determinizam*. Ljudi su na ovome području uvelike uspjeli uspostaviti kulturnu interakciju s izvornim okolišem (Hughes, 2011., 122). Primjeri su brojni, a počivaju na činjenici da se od prirodnog okoliša i u skladu s njime moralo naučiti živjeti. Taj, ne tako jednostavan i lagodan, ali gledajući s ove pozicije pozitivan odnos posebice je vidljiv u razdobljima Vojne krajine (1712.–1881.) i Ličko-krbavske županije (1886.–1922.).

Najopsežniji pristup prirodnom okolišu nalazimo u šumarstvu čiji se razvoj u Lici poklapa upravo s vremenom Vojne krajine, točnije od 1769. godine kada su objavljene prve zakonske uredbe o šumama.¹ Te su uredbe bile gotovo 250 godina središnji oslonac šumarskim djelatnicima u humanom gospodarenju šumama, potom pošumljavanju, uređenju bujica i cestogradnji. Važnost planskog gospodarenja šumom posebno je dolazila do izražaja u Vojnoj krajini, u području velebitskih šuma koje gravitiraju Jadranskom moru, jer je drvo iz tih šuma služilo kao građa

¹ Riječ je o Šumskom redu iz 1769. godine koji je donijela carica Marija Terezija. Tekst tog zakona dostupan je na <http://www.sumari.hr/250/mat/SumskiRed1769.pdf> (pristup 20. 8. 2017.)

za brodove. Zahvaljujući Bogoslavu Kosoviću, jednom od najznačajnijih šumarskih djelatnika u Lici, nastao je za šumarstvo u Lici ključan dokument. Riječ je o *Prvom šumarskom stručnom opisu i nacrtu šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli od Dalmatinske medje do Mrkoplja i Ogulina* (Kosović, 2015.). Autor navodi da su 1764. i 1765. godine austrijski vojni poručnici nakon iscrpnog terenskog istraživanja izradili mapu šuma na području Ličke pukovnije. Zanimljivo je da je na njoj drveće označeno prema starosti, a dubljom analizom mogu se nedvojbeno isključiti ustaljene tvrdnje o tome da je Mletačka Republika nekontrolirano sjekla velebitske šume i da je samo domaće stanovništvo u svega 80 godina posjeklo velik dio šume. Danas je znanstvena zajednica suglasna da je riječ o kršu na kojem nikada i nije raslo drveće pogodno za drvnu građu. Međutim, ondašnji stručnjaci, austrijski šumari, smatrali su da primorski dio Velebita moraju pošumljavati. Jasno, riječ je o uzaludnom pokušaju da se primorski dio Velebita „opet“ pošumi. To područje, rekli smo, nikada nije bilo bogato šumskom zajednicom.

Osim planiranog i sustavnog pošumljavanja, vojnokrajiške vlasti su tim šumarskim nacrtom nastojale smanjiti pretjeranu sjeću nekih graničara. Tako je u prvom članku Kosovićeva nacrta zapisano da „pod prijetnjom najteže odgovornosti dotičnog kr. pukovnijskog zapovjednika ne smije se od sada – kako je to i za primorske šume jur odredjeno – nijedno živo stablo ni posjeći ni izkrčiti, bilo ono maleno ili veliko i bud koje vrsti drveća, a bilo ono iz ces. kralj. šuma i visokih brda ili pako iz spadajućih selima (comunitetima) ili graničarima, a ne smije se niti inače živo stablo niti oguliti, niti po pastirima potpaliti, prevšiti, niti u obće inače ozlediti“ (Kosović, 2015., 50). Ovakve odredbe odnosile su se poglavito na lugare koji su za ondašnje prilike bili vrlo dobro plaćeni upravo zato što su bili dužni prijavljivati svaku štetu nad šumama i travnatim zajednicama. U članku 33. Šumskog reda iz 1765. godine pisalo je da „dokaže li se, da je lugarsko osoblje znalo za štetu, ali da ju je propustilo prijaviti, te da se je dalo zavesti na to bud iz prijateljskih obzira, bud da se je dalo podmititi, ima se i to osoblje kazniti tjelesnom kaznom“ (Kosović, 2015., 81). Iako je riječ o *drakonskim* odredbama, rezultati u očuvanju šuma bili su u 18. i 19. stoljeću itekako vidljivi. Šumari i lugari, koji su bili obvezni svoj posao obavljati pošteno i efikasno, provodili su strog nadzor šuma. Isto tako, smanjen je broj koza jer su one najviše devastirale mlade šume. S druge strane, takav strogi nadzor šumskih zajednica u Lici doveo je i do migracija iz podvelebitskog kraja u plodnija područja i u veća mjesta u Hrvatskoj. Spomenuta uputa tek je jedna od dvadesetak kojih su se šumarski djelatnici i ondašnji graničari morali strogo pridržavati kako ne bi bili ne samo novčano nego i fizički kažnjeni.

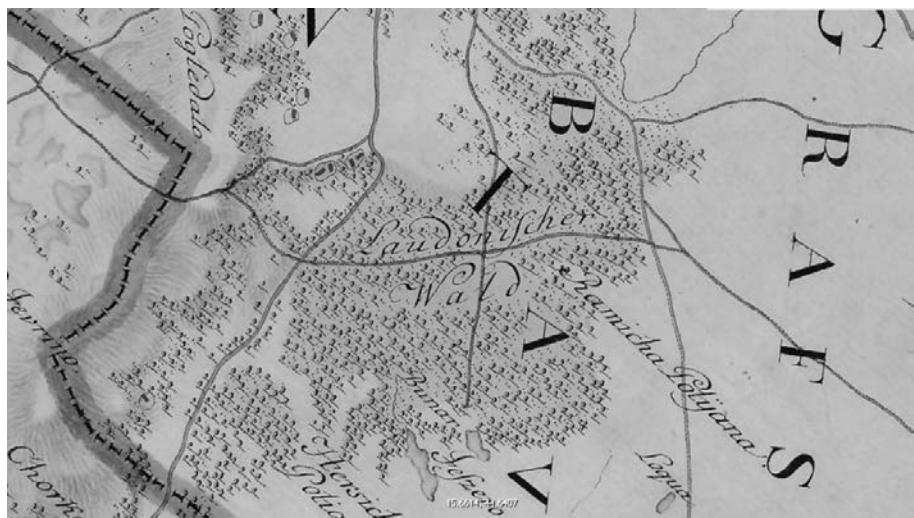
Bogoslav Kosović jedan je od brojnih stručnjaka koji su ostavili zamjetan trag u očuvanju ličkog prirodnog okoliša. Jedan od njih je i austrijski general Gideon Laudon

koji je, obnašajući vojnu službu u Buniću, prvi planski pošumljavao pjeskovita lička krška polja. Nakon Laudona, u sklopu novih organizacija za očuvanje okoliša osnovanih krajem 19. stoljeća djelovali su Gustav Janeček i Ivo Pevalek (uređenje Plitvičkih jezera), kao i Alfons Kauders i Ante Premužić (pošumljavanje velebitskih šuma). O njihovim uspjesima bit će više riječi u nastavku.

3. Vojnokrajiška planska intervencija u ličkom okolišu

Višestoljetna deforestacija i osmanska vladavina postupno su dovele do vidljivog ekološkog problema u ličkim šumama i poljima. Kao što je objašnjeno u prethodnom odlomku, na taj su problem reagirale ondašnje vojnokrajiške vlasti. Tako je u sklopu Karlovačkog generalata postojao šumarski odjel koji je organizirano započeo forestaciju ne samo planinskih masiva već i određenih dijelova Ličkog i Krbavskog polja. Takva dva projekta poznata su danas kroz tri sačuvane park-sume – Laudonov gaj, park-suma Jasikovac i šuma Vujnović brdo.

Laudonov gaj je ustvari umjetno podignuta kultura hrasta lužnjaka radi smirivanja živilih pijesaka Krbavskog polja. Radovi na pošumljavanju počeli su 1745./46. godine pod vodstvom bojnika Vojne krajine, Gideona Ernesta Laudona, koji je došao u Bunić na dužnost zapovjednika Buničke kapetanije.

Slika 1. Kartografski prikaz park-sume Laudonov gaj dvadeset godina nakon prvog pošumljavanja.
Izvor: mapire.eu/ (pristup 10. 3. 2017.).

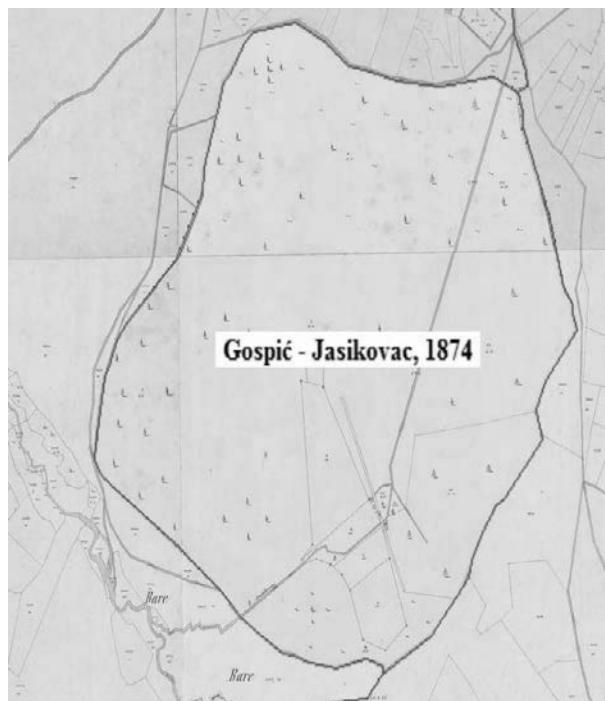
Slika 2. Laudonov gaj danas. Fotografija: I. Brlić (listopad 2014.).

Laudonov gaj jedan je od najstarijih živih spomenika šumarstva Like i Hrvatske posađen na spomenutim živim pijescima Krbavskog polja u blizini mjesta Šalamunića. Od 1856. godine nadalje na područje Krbavskog polja, uz već zasađeni Laudonov gaj, počelo se sa sadnjom običnog (Pinus sylvestris) i crnog bora (Pinus nigra), a 1896. godine pristupilo se intenzivnom pošumljavanju preostalih živih pjesaka sadnicama običnog bora (Pinus sylvestris), pitomog kestena (Castanea sativa), bagrema (Robinia pseudoacacia) i topole (Populus sp.). U susjednom vojnikrajiškom satnijskom mjestu Podlapcu radila je u to vrijeme i vjetrenjača čiju izgradnju možemo dovesti u vezu upravo s Laudonovim gajem, imajući u vidu da je Gideon von Laudon nastojao na razne načine ublažiti prirodne neprilike koje su se pojavljivale na zapadnom rubu Krbavskog polja.

Slika 3. Vjetrenjača (Windmühl) u Podlapcu – svršishodna ljudska intervencija u okolišu sredinom 18. stoljeća. Izvor: mapire.eu/ (pristup 10. 3. 2017.).

Prestankom rada imovnih općina 1941. godine nestala je sva arhivska građa, a u Laudonovu gaju se u to vrijeme obavljaju nekontrolirane i stihijiske sječe bez ikakve evidencije (Dasović, 2007., 552). Nažalost, sve do danas Laudonov gaj, jedna od tri ličke povijesne šume, nije valoriziran. Nešto „sretniju“ prošlost imala je park-šuma Jasikovac. Prostire se jugoistočnim dijelom grada Gospića, između naselja Žabica, predjela Trupinovac i ceste Gospić – Divoselo. Pošumljena je hrastovim drvećem radi suzbijanja živilih pjesaka još 1743. godine od strane ondašnjeg austrijskog generala Jasyka. Od 1768. sve do 1873. šuma je služila kao poligon za vojne vježbe topništva Ličke pukovnije. Nestankom Vojne krajine u Jasikovcu su među prvima igrali tenis u ovom dijelu Europe, a u doba socijalističke Jugoslavije šuma je bila mjesto rekreacije i zabave. Godine 1948. Zemaljski zavod za zaštitu prirodnih rijetkosti donosi Rješenje o proglašenju park-sume Jasikovac zaštićenom prirodnom rijetkošću, a 1961. Republički zavod za zaštitu prirode proglašava Jasikovac rezervatom prirodnih predjela.² Danas, zahvaljujući nekolicini entuzijasta iz Udruge Lička ekološka akcija (LEA), šuma služi kao šetnica i podsjetnik na neka sretnija vremena.

Slika 4. Katastarski plan park-sume Jasikovac iz 1875. godine. Izvor: mapire.eu/ (pristup 10. 3. 2017.).

² www.lea.hr (pristup 7. 6. 2017.)

Vujnović brdo, danas jedan od najuspješnijih šumskih rasadnika u Hrvatskoj, treća je park-šuma u Lici i nalazi se također u Gospicu.

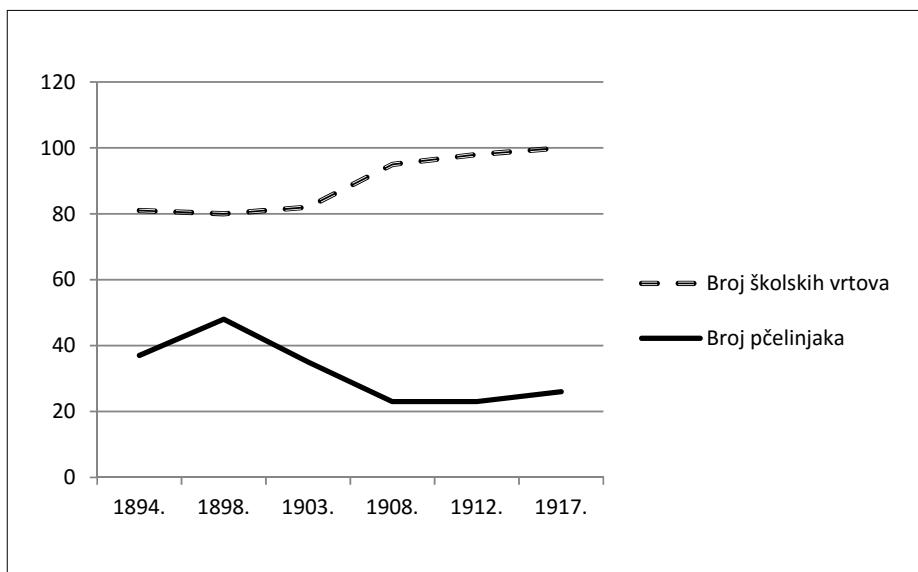
4. Institucionalni okvir: prema očuvanju prirodnih resursa i estetskom uređenju mesta

Ideja i određeni senzibilitet u kreiranju „ugodnijeg“ okoliša u ličkim mjestima najviše su dolazili do izražaja u doba Austro-Ugarske, odnosno u sklopu ondašnje upravne jedinice Ličko-krbavske županije. U to vrijeme nastavljene su pozitivne prakse, započete i razvijane tijekom razdoblja Vojne krajine. Ipak, u novoj jedinici seljaci i građani nisu više strogo kažnjavani ako bi prekršili neku od odredaba šumarskog zakona. Kazne su bile novčane, a vlast je stimulirala humanu brigu o vlastitom, odnosno mjesnom okolišu.

Županijske su se vlasti putem svojih stručnih odsjeka brinule o ondašnjem narodnom gospodarstvu. To je uključivalo pomaganje u unapređivanju voćarstva, pčelarstva, šumarstva, vodnog gospodarstva. U sklopu tih aktivnosti postojala je i Zaklada za promicanje gospodarskih svrha čije je djelovanje najviše ovisilo o samim doprinosima županijskih općina (*Izvještaji za 1895..., 1896., 86*). Veći kotari imali su i svoje rasadnike, kao i gospodarske podružnice. Aktivnosti koje su se odnosile na očuvanje gospodarstva kontroliralo je i evaluiralo kulturno vijeće pojedinih županijskih kotara. U tim aktivnostima zdušno su ih podupirala i školska vijeća, koja su također imala važnu ulogu čuvanja okoliša, posebice u okviru mjesnih škola.

Jedna od najvažnijih fakultativnih djelatnosti ondašnjih učitelja bio je školski vrt. Školski vrtovi nastali su usporedno s razvojem obveznog školstva krajem 18. stoljeća, a ekspanziju i valorizaciju ostvaruju krajem 19. stoljeća. U početku se diljem tadašnje Ličke i Otočke pukovnije sadio dud, a sredinom 19. stoljeća učitelji se sve više usmjeravaju prema poljoprivrednim kulturama kao što su kukuruz i krumpir te posebno prema voćarstvu. Važnu ulogu u osnaživanju produktivnosti školskih vrtova kao i kvaliteti obrazovanja učenika imali su programi koje je propisalo Križevačko učilište. Školski vrtovi tako postaju mjesto ne samo od gospodarske i edukativne koristi već i prostor za istraživanje i uzgoj poljoprivrednih kultura. Velik broj učenika, tada iz Vojne krajine, odlazi u Križevce na edukaciju, a nakon 1871. dolaze u Liku učitelji i namjesnici koji svojim radom utječu na razvoj školskih vrtova (Kolar Dimitrijević, 2014.). Poticaji za uređenje vrtova koji su imali ekološku ali i obrazovnu funkciju također su se dodjeljivali. Tako su krajem 19. stoljeća na području Ličko-krbavske županije postojala 83 školska vrta površine od gotovo 20 hektara ili 200.000 m².

Primjerice, 1897. godine u vrtovima je bilo 80.134 divljaka,³ 34.214 plemenaka, 2884 trsa i 23.541 stablo duda (*Izvještaji za 1896..., 1897.*, 68). Kultura uzgoja duda postojala je i izvan škole, u gospodarskim podružnicama i općinskim vrtovima. Uzgoj gajeva na krasu,⁴ u ono doba značajne intervencije u okoliš, kotarske su vlasti također honorirale. Zbog toga su poticaj seljaci sadili i održavali svoje gajeve i tako dobivali poticaj u iznosu od oko 20 forinti.⁵ U županijskoj administraciji djelovala je posebna Zaklada za uzgoj drvoreda, osnovana 1894. godine, koja je stimulirala općinska tijela u sadnji stabala i održavanju mjesnog okoliša. Na taj način podizali su se općinski drvoredi, gradile plantaže za uzgoj sadnica te rasadnici za uređenje općinskih vrtova (*Izvještaj za 1894..., 1895.*, 86-87).

Grafikon 1. Broj školskih vrtova i školskih pčelinjaka u Ličko-krbavskoj županiji.
Izvor: *Izvještaji upravnog odbora Ličko-krbavske županije (1894.-1918.).*

³ Riječ je o stariim necijepljenim sortama voćaka.

⁴ Sadnja gajeva na ličkim krškim poljima poput spomenutoga Laudonova gaja.

⁵ Hrvatski državni arhiv, Ličko-krbavska županija, f. 100., knj. 12., Gojitbeni troškovi 1902.-1920.

U Grafikonu 1 prikazano je brojčano stanje školskih vrtova i pčelinjaka. Možemo zaključiti da je postojanje spomenutih poticaja i instrumenata pomoći u očuvanju i njegovaju prirode u Ličko-krbavskoj županiji djelovalo poticajno na stanovnike koji su sada nastojali planirano gospodariti svojim imanjem. Za razliku od vremena Vojne krajine kada su određena pravila za uređenje okoliša bila obligatorna, u novom su političkom sustavu bila i poticajna te su na taj način postala interes stanovništva Županije.

Takve mjere pomoći potaknule su intelektualce i ljude odgovarajućih struka da se radi razvoja i očuvanja prirodnog okoliša organiziraju u nov oblik udruženja. Tako su postupno nastajala društva za poljepšanje mjesta, zaklade za uređenje mjesnog okoliša i općinska kulturna vijeća.⁶ Potrebno je istaknuti da su se za očuvanje prirodnog okoliša, posebno na području Like, angažirali šumarski djelatnici okupljeni u imovnim šumarskim općinama i Inspektoratu za krš, tada najznačajnijoj organizaciji za zaštitu krša u Hrvatskoj.

Službenog naziva Inspektorat za pošumljavanje krša, goleti i uređenje bujica, to je najstarija takva institucija u Hrvatskoj osnovana još 1879. godine, u doba Vojne krajine. Inspektorat je imao golemu važnost u očuvanju i obnovi šumskih zajednica na ovome području. O tome svjedoče i podaci do kojih je došao autor Vice Ivančević: „Tako je na priobalnom dijelu krša Inspektorat na 45.600 ha od Povila do Tribanj Mandaline u uskom koridoru 3-8 km od obale prema unutrašnjosti (u razdoblju od 1878. do 1942. godine) razvio kulture branjevine, pretežno crnog bora na 10.100 ha. U njima je obavljeno pošumljavanje (novosadnja) na 1.700 ha i popunjavanje na 1.400 ha, ukupno 15 milijuna sadnica, sjetva 3.600 kg sjemena, prirodno pomlađivanje 7.400 ha i ostali uzgojni radovi. Od nekoliko vrsta tehničkih radova izdvaja se izgradnja 260 km suhozida, popravljanje suhozida u duljini 11.6 km uokolo branjevina i sanacija mnogih bujičnih tokova, među kojima se osobito ističu opsežni radovi na senjskoj bujici (Torrente) u Senjskoj dragi. Osim toga, vrijedno je istaknuti izgradnju staza, zidova, podzidova, putova, stuba, klupa, i to ponajprije u senjskom gradskom parku ‘Marija Art’, Nehaju, gradskom šetalištu ‘Alej’ i ostalom gradskom zelenilu, kao i u uvali Zavratnica“ (Ivančević, 2013., 633–634). Svi radovi obavljeni su pod vodstvom istaknutih šumarskih stručnjaka E. Malbohana, A. Rosaminta, O. Nyitraya, J. Balena, B. Kosovića, A. Kaudersa, V. Pleše i drugih. Oni su zaslužni za uspješno pošumljavanje krša, stvaranje snošljivijega života tamošnjeg stanovništva i unapređenje krškog šumarstva, o čemu svjedoči i Slika 5.

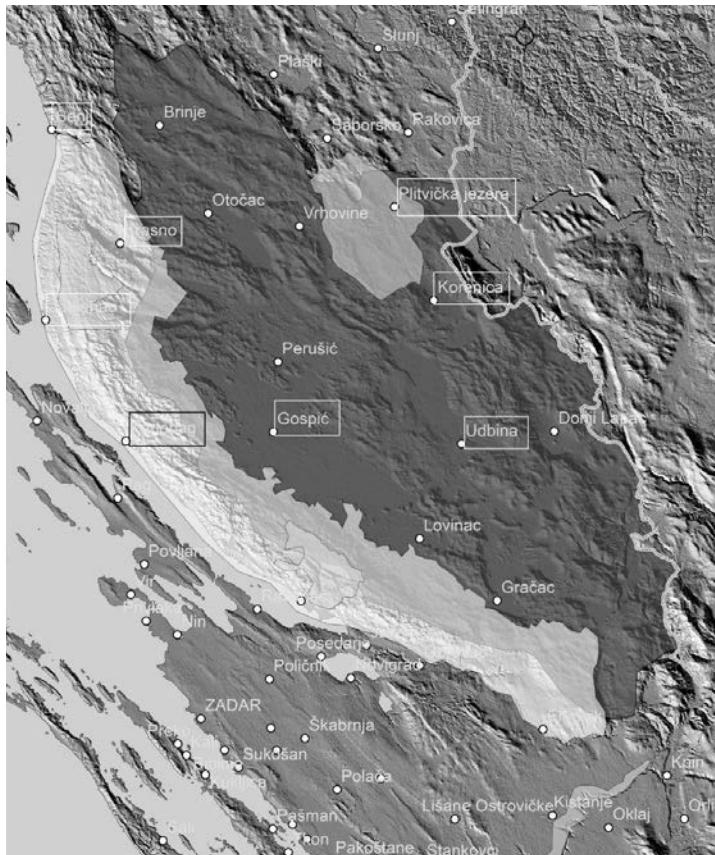
⁶ Ovdje ne navodimo brojne druge udruge čije je djelovanje bilo usmjereno na očuvanje prirodnog okoliša i sredine u kojoj žive. To se prvenstveno odnosi na pčelarska, ribarska i lovačka društva, ali i druga strukovna društva (vatrogasna, učiteljska i sl.).

Slika 5. Rasadnik Sv. Mihovil (današnja Majorija), prvi rasadnik u Hrvatskoj. Fotografija nepoznatog autora iz 1930. godine. Izvor: Ivančević, V. (2013.), Rasadničarstvo senjskog kraljevskog nadzorništva – inspektorata, Senjski zbornik, 40, 638.

Važnu ulogu prvenstveno u uređenju okoliša imale su građanske udruge. U početku su za uređenje okoliša, posebice u većim mjestima, bili angažirani članovi Crvenog križa i Sokola (Brlić, 2017.). Potrebno je bilo ozbiljnije i sustavnije pristupiti uređenju okoliša te su se stoga, na poticaj mjesnih učitelja i dijela lokalne vlasti, osnivala društva za poljepšanje i uređenje mjesta. Možemo slobodno govoriti o jednoj vrsti udruživanja koje je u sebi sadržavalo ekološku, obrazovnu i gospodarsko-razvojnu komponentu. Na prostoru Like ta su se društva počela osnivati krajem 19. stoljeća, a neka su opstala te bila uspješna i u doba Kraljevine Jugoslavije. Glavni ciljevi tog tipa udruga bili su: racionalno uređenje vrtova, šetališta, kupališta i parkova; agilnja turistička promidžba s pomoću raznih tiskanih sadržaja i projekata; očuvanje okoliša, tradicijskih znanja i običaja; znanstveno proučavanje flore i faune te razvoj planiranog zimskog i ljetnog turizma. Takav tip udruga nije međutim djelovalo samo radi uređenja i zaštite prirodnog okoliša – naglasak je stavljen i na održiv gospodarski razvoj koji bi se temeljio na određenim oblicima turizma kao i znanstvenom istraživanju i valoriziranju prirodnih resursa kojima Lika obiluje. Važnu okosnicu djelovanja društava za poljepšanje mjesta imali su njihovi članovi izvan Like koji su svojim angažmanom, većinom finansijske prirode, pomagali uređenju okoliša i razvoju turizma. Jedan od

hvalevrijednih primjera svakako je Udruga Velebno⁷ koja je u okviru djelovanja Društva Ličana u Zagrebu nastojala razvijati zimski turizam na Velebitu. Rezultat tih aktivnosti bila je izgradnja hotela Velebno (Brlić, 2014.).

Slika 6. Mjesta u kojima su djelovala Društva za uređenje i poljepšanje. Izvor: Brlić, I. (2014.), Lička društva za poljepšanje mjesta – počeci zaštite ličkih kulturnih i prirodnih osobitosti, *Ekonomika i ekohistorija*, 10 (1), 206–216.

Najistaknutije društvo za uređenje nekog ličkog mjesta bilo je Družtvu za uređenje i poljepšanje Plitvičkih jezera i okolice. Riječ je o udruzi osnovanoj još 1895. godine koja je od početka djelovanja izlazila iz lokalnih okvira. Kao nacionalna udruga sjedište

⁷ Puni naziv udruge bio je Velebno: primorsko gorsko klimatsko ljetovalište i oporavište nad Karlobagom.

je imala u Zagrebu, a brojila je više od 2000 članova (Brlić, 2017.). U gotovo 50 godina postojanja ostvarivala je dvije temeljne zadaće: prvo, razvoj turizma na Plitvičkim jezerima, i drugo, znanstveno istraživanje te lobiranje da se prostor Plitvičkih jezera trajno i sustavno zaštiti.

Gospic je kao sjedište Županije također vrlo rano dobio društvo za poljepšanje mjesta. Udruga osnovana svega godinu dana nakon Družtva za uređenje Plitvičkih jezera imala je službeni naziv Družtvvo za poljepšanje Gospića i okolice, a svrha joj je bila „poljepšavati Gospic sadjenjem i njegovanjem nasada i mesnog bilja stavljanjem predlogah za poljepšanje privatnog vlastništva i stavljanjem predlogah za izvedenje javnih i občinskih gradjevina u okviru programa za polepšanje“ (Brlić, 2014., 212). Najveću brigu o prirodnom okolišu članovi udruge pridavali su uređenju najstarije zasađene šume u Lici, park-sume Jasikovac koja je upravo zahvaljujući njoj postala izletište i jedna vrsta gradskog parka. Za razliku od udruge za poljepšanje Plitvičkih jezera, gospička nije uspjela dovoljno animirati i osvijestiti građane o važnosti očuvanog i uređenog okoliša kako u mjestu tako i njegovoj bližoj okolici. Početni entuzijazam je s vremenom splasnuo i do početka Prvoga svjetskog rata postupno je prestala s radom. Jedan od ključnih razloga gašenja udruge bila je i nedovoljna svijest (posebice seljaka iz okolnih zaselaka) o važnosti ljestvog okoliša i gradske infrastrukture. Primjerice, pojedine članice društva žalile su se na seljake koji u centru grada, na obalama mjesne rijeke Novčice, napajaju stoku te obavljaju neke druge stočarske djelatnosti, zbog čega se na obalama više nije ugodno kupati. Društvo očigledno nije uspjelo zaštititi riječne obale u gradu, pa je tako kontinuiranoj brizi za okoliš došao kraj jer početkom 20. stoljeća nema zabilježenog djelovanja tog izrazito dobrotvornog građanskog društva (Brlić, 2014., 212).

U istočnoj Lici postojale su dvije udruge za poljepšanje mjesta, jedna je djelovala u Udbini, dok je druga svoje sjedište imala u Korenici. Iako je Društvo za poljepšanje mjesta Udbine osnovano tek 1907. godine, ondje su zabilježena pošumljavanja i uređenje okoliša trideset godina prije, i to na lokalitetu Karaula. Riječ je o Mollinarijevu gaju za čiji je nastanak bila zaslužna ondašnja kotarska vlast kao i istaknuti donatori knez Albert von Thurn und Taxis i grof Ivan Drašković (*Ljelanin*, 15. travnja 1887., 2).

U podgorskem dijelu Ličko-krbavske županije djelovala su društva za uređenje okoliša u Senju, Karlobagu i Jablancu. Upravo je društvo u Jablancu ostvarilo najvidljivije rezultate i tu udrugu možemo smatrati začetnikom planimor turizma u Jablancu, oblika turizma u kojem posjetitelj noći na planini, a dan provodi na moru. Društvo za uređenje i poljepšanje Jablanca i okolice osnovano je 1910. a ukinuto 1934. godine. Uz finansijsku pomoć državnih vlasti udruga je izgradila kupalište i uredila staze do zaštićene uvale Zavratinica. Osnivači Društva za uređenje i poljepšanje Senja i okolice

bili su gimnaziji profesoari i inženjeri šumarstva, zaposleni pri Inspektoratu za pošumljavanje krševa, goleti i uređenje bujica (Brlić, 2014.).

Unatoč tome što su bile ekološkog i humanog karaktera, među udrugama je bila vidljiva diskrepancija, a i gubile su određeni kontinuitet i djelotvornost. Uzroke relativno brzog gašenja udruga za poljepšanje mjesta možemo tražiti kako u malobrojnom članstvu, tako i u slaboj podršci ondašnje lokalne i posebno državne vlasti. Dodatno, ključne osobe u udrugama kao i u drugim područjima javnog života bile su u Lici na privremenom boravku. Napuštanje funkcije gotovo je odmah označavalo i napuštanje mjesta boravka i obratno. Jedna od posljedica takva funkcioniranja sustava odnosila se i na gašenje udruga.⁸ Privatni interesi bogatijih slojeva, koji su često bili iznad javnih interesa, dodatno su utjecali na gašenje udruga.

5. Elektrifikacija i rudna eksploracija Like: između devastacije ličkog krša i koristi zajednici

Paralelno s procesom pošumljavanja područja vojno-krajiške Like počinjala su istraživanja ruda, posebice željeza i rudnog kamenja. Početkom 19. stoljeća dogodio se i prvi pokušaj privatne investicije na području oko Brušana. Riječ je o carskom i kraljevskom povlaštenom Jadranskom društvu u Beču kojemu je na čelu bio barun Rotschild. Takvo je postupanje za ondašnje prilike bilo ilegalno. Naime, onodobni rudarski zakoni brane pripadnicima židovske etničke skupine da na tlu Austro-Ugarske eksploriraju rude. Zbog toga je službenu dozvolu dobio „novi“ investitor, grof Festetić 1857. godine za područje Kozjaka i Bužima (Laszowski, 1942., 35). Eksploracija rude u Lici posebno se intenzivirala početkom 20. stoljeća, a poticala ju je i županijska vlast, prvenstveno zato što je sve više ljudi napuštao Liku u potrazi za boljim životom u prekoceanskim zemljama. Industrijsko korištenje prirodnih ruda zabilježeno je još u zavaljskom kraju podno planine Plješvice. Riječ je o industrijskom postrojenju Gyrodal (Ličko rudarsko udruženje za proizvodnju Gyrodala) koje je uz pomoć vapnenca i zootvorevinu kredinih morskih riba proizvodilo lijek protiv brojnih kožnih i uroloških bolesti. Postrojenje je radilo između dva svjetska rata i možemo ga, s obzirom na smanjenu devastaciju prirodnog okoliša, okarakterizirati kao ekonomsku djelatnost koja je pomogla ponajviše stanovnicima Zavalja u osiguravanju egzistencije.

Ideja o elektrifikaciji Like javila se krajem 19. stoljeća. Posebno je atraktivan bio prostor Plitvičkih jezera, odnosno vodni resurs kao moguć energetski potencijal. Strani investitori već su 1880-ih iznijeli ideju i oblikovali projekt, ali su članovi Društva za poljepšanje Plitvičkih jezera promptno reagirali i zaustavili realizaciju takva štetnog

⁸ Lika kao šrafstancija.

plana. Jednak otpor tim težnjama pružio je i Nikola Tesla kada je, prilikom boravka u Zagrebu, bio upitan bi li se vodni potencijal Plitvičkih jezera trebao iskoristiti za proizvodnju njegove električne energije. Rezolutno je izjavio da bi to bio čisti ekocid te jednako tako neisplativ projekt (*Narodne novine*, 25. svibnja 1892., prilog). Gospodarska zadruga u Otočcu, kojoj je središnji cilj bio upravo gospodarski i industrijski razvoj Like, također je odlučno bila protiv hidroenergetskog iskorištavanja Plitvičkih jezera (*Hrvat*, 27. ožujka 1909., 2). Prostor Plitvičkih jezera danas je dio Nacionalnog parka koji se ponovno nosi s određenim izazovima u zaštiti prirode te pokušava uspostaviti turistički ravnomjerniji razvoj koji mora biti u suglasju sa strogim pravilima UNESCO-a, na čijoj se listi, kao najstariji nacionalni park u Hrvatskoj, nalazi od 1979. godine. Realizacija slične ideje, u Švici nedaleko od Otočca, postignuta je. Radi se o direktnoj intervenciji u okoliš uz pomoć koje je elektrifikacija Like i započela 1908. godine. U to vrijeme dio mađarskog kapitala akumuliran je u novom društvu pod nazivom Ugarsko hrvatsko primorsko društvo za vodne sile i industriju na Rijeci. Njihova je namjera iskorištavanje hidropotencijala rijeke Gacke u svrhu izgradnje tvornica (*Hrvat*, 17. listopada 1908., 2). Riječ je ovdje i o začetku ideje o izgradnji hidrocentrale u Lici koja će svoju krajnju realizaciju doživjeti u 60-im godinama 20. stoljeća kada će se izgraditi Hidrocentrala Senj 2. Premda je razvoj tehnologije danas naspram onog na početku 20. stoljeća gotovo nemjerljiv, tema „elektrifikacije“ Like uz pomoć korištenja vodnog resursa još uvijek je aktualna. Ovdje se nameće pitanje je li nakon stoljetne (bes)korisne uporabe ličkih rijeka ponornica došlo vrijeme da promislimo o nešto alternativnijim izvorima za proizvodnju električne energije.

Slika 7. Zabavni kutak iz novina *Vila Velebita* karikaturom govori o ličkoj današnjici.
Izvor: *Vila Velebita*, br. 63., 26. studenog 1997., 24.

6. Zaključak

Ličke prirodne posebnosti i promjene u okolišu koje su se događale u vremenskom okviru 1746.–1942. u određenoj su mjeri usmjeravale način življenja ljudi koji ovaj prostor naseljavaju. Dodatno, taj vremenski okvir, kao i desetljeća koja slijede, za Liku su češće označavala odselidbu nego ostanak, bez obzira na resurse i (ne)iskorištene potencijale razvoja. Određeni još uvijek neriješeni problemi zaštite i uporabe okoliša dijelom vuku korijene iz naznačenog razdoblja u kojem su djelovala, ali svoje ciljeve nisu dokraj ostvarila društva za poljepšanje mjesta, gospodarske podružnice, imovne šumarske općine, kultivirani školski vrtovi i druge organizacije za uređenje krša. Jedan od razloga zbog kojih ta društva i zaklade nisu posve uspjeli u naumima uređenja i zaštite okoliša svakako je nedovoljna podrška lokalnih pa i (nad)nacionalnih razvojnih aktera (prvenstveno političkih i gospodarskih). Nažalost, opisana zbijavanja u prošlosti dijelom utječu na razvoj civilnog društva u Lici sve do danas. Ipak, valja još jednom istaknuti kako su društva za poljepšanje mjesta zajedno s imovnim općinama i školskim vrtovima čiji su nositelji bili malobrojni ali stručni pojedinci ostvarivali za ono vrijeme značajne rezultate u uređenju Gospića, Udbine, Jablanca, Senja, Karlobaga i drugih mjesta. Postignuti pomaci i naučene lekcije mogu biti ogledan primjer za buduće korake u zaštiti i turističkom održivom razvoju „najzaštićenije“ hrvatske regije, posebice u vremenu sve jačih i teško zaustavljivih klimatskih promjena.

Arhivsko gradivo

Hrvatski državni arhiv, fond Ličko-krbavska županija.

Literatura

- Brlić, I. (2014.), Lička društva za poljepšanje mjesta – počeci zaštite ličkih kulturnih i prirodnih osobitosti, *Ekonomika i ekohistorija*, 10 (1), 206-216.
- Brlić, I. (2017.), *Lička i senjska gradanska društva 1835.–1945.*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Cifrić, I. (1991.), Kulturni ťikos i alternativni koncepti, *Revija za sociologiju*, 22 (1-2), 89-107.
- Dasović, M. (2007.), Biološko-ekološko i prostorno vrednovanje park šume Laudonov gaj, *Šumarski list*, 131 (11-12), 549-563.
- Huges, D. (2010.), *Što je povijest okoliša?* (prev. Damjan Lalović), Zagreb.
- Ivančević, V. (2013.), Rasadničarstvo senjskog kraljevskog nadzorništva – inspektorata, *Senjski žbornik*, br. 40., 631-646.
- ... *Izvještaji upravnoga odbora županije ličko-krbavske i kr. podžupana Dragutina Vomačke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siječnja do 31. prosinca 1894.*, Senj, 1895., Tiskara Ive pl. Hreljanovića.
- ... *Izvještaji upravnoga odbora županije ličko-krbavske i kr. podžupana Dragutina Vomačke o stanju uprave u županiji za vrieme od 1. siječnja do 31. prosinca 1895.*, Senj, 1896., Knjigotiskara Ivana pl. Hreljanovića.
- Kolar Dimitrijević, M. (2014.), Značenje školskih vrtova u sjevernoj Hrvatskoj u vrijeme Austro-ugarske monarhije, *Ekonomika i ekohistorija*, 10 (1), 217-232.

- Kosović, B. (2015.), *Prvi šumarski stručni opis i nacrt šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli od Dalmatinske medje do Mrkoplja i Ogulina*, Zagreb, Hrvatsko šumarsko društvo.
- Laszowski, E. (1942), Rudarstvo u Lici do godine 1858, *Vila Velebita*, 7 (10), 34-39.
- Markus, T. (2010.), Od divljega prirodnog svijeta do industrijskih velegradova: ekološka povijest ljudskih društava, *Povijesni prilози*, 39 (39), 197-246.
- Polić, M. (1996.), Ekohistorijski pristup problemu zaštite okoliša, *Društvena istraživanja*, 5 (2), 457-471.
- Naši dopisi-Otočac, *Hrvat – list za pouku, gospodarstvo i politiku*, 17. listopada 1908., 2.
- Nikola Tesla o električnoj razsvjeti u Zagrebu, *Narodne novine*, 25. svibnja 1892., prilog br. 120.
- Skupština gospodarske zadruge u Otočcu, *Hrvat – list za pouku, gospodarstvo i politiku*, 27. ožujka 1909., 2.
- T., Pošumljenje krasa oko Udbine, *Ljekarnik – časopis za pučku prosvjetu, gospodarstvo i zabavu*, 15. travnja 1887.

STANOVNIŠTVO GRADA GOSPIĆA I ODRŽIVI RAZVOJ: IZAZOVI BUDUĆNOSTI

Nikola Šimunić i Ivo Turk

1. Uvod

Koncept održivog razvoja pojavio se krajem 20. st. kao skup ideja koje su trebale pridonijeti rješavanju problema opće neuravnoteženosti materijalnog rasta s jedne strane te očuvanja okoliša i kulture življenja s druge (Lay, 2007.). Prema V. Layu (2007.) postoje četiri dimenzije održivosti: biološko-ekološka, ekonomска, sociokulturalna i politička. Stanovništvo Like susreće se s problemima nedovoljnog broja stanovnika i nepovoljnog dobnog sastava stanovništva, a budući da su lička sela mala, destabilizira ih čak i manji pad broja stanovnika (Štambuk, 2014.). Na području Središnje Like (Gospić, Lovinac i Perušić) potvrđena je visoka razina održivosti sociokulturalne dimenzije održivog razvoja (Bušljeta Tonković, 2015.). U ovom radu analiziraju se demografska obilježja Grada Gospića kao moguć uzrok daljnog slabljenja održivosti sociokulturalne dimenzije održivog razvoja istraživanog prostora.

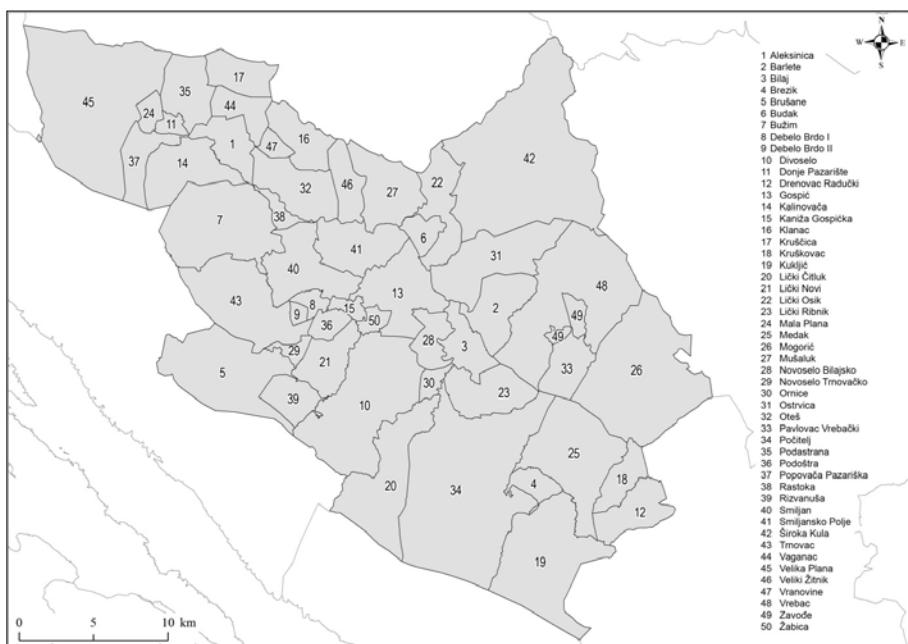
Kao jedinica lokalne samouprave u današnjim granicama, Grad Gospić ustrojen je reorganizacijom teritorijalnog ustrojstva Hrvatske 1992. godine. Teritorij Grada Gospića obuhvaća čak 966,9 km² i najveća je hrvatska administrativno-teritorijalna jedinica svoje razine (grad¹/općina). To iznosi 1,7% površine Hrvatske, a na tome je prostoru prema najnovijem popisu stanovništva 2011. godine živjelo samo 12.745 stanovnika ili 0,3% ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske. Gustoća naseljenosti, prema istom popisu, iznosila je samo 13,2 stanovnika po četvornom kilometru što graniči sa subekumenskim² obilježjima naseljenosti i znatno je ispod hrvatskog prosjeka koji je 2011. iznosio 75,7 stan./km².

Administrativno područje Grada Gospića sastoji se od 50 naselja. Veličinom se ističe administrativno sjedište grada – Gospić, u kojem je prema popisu 2011. živjelo 6575 stanovnika (51,6% svih stanovnika Grada Gospića). Drugo najveće naselje je Lički Osik sa 1914 stanovnika. Jedino gradsko naselje je naselje Gospić, a ostala su naselja

¹ Radi se o administrativnom gradu koji se dijeli na naselja. Takvo je poimanje grada u Hrvatskoj ekivalentno administrativno-teritorijalnom pojmu općine, s tom razlikom što sjedište grada, za razliku od sjedišta općine, ima dodijeljeni status grada.

² Subekumenom se smatraju „polunaseljeni“ prostori gustoće naseljenosti manje od 10 stan./km² (Nejašmić, 2005.).

uglavnom ruralna ili poneka mješovitog tipa (Lički Osik, Žabica). Ruralne prostore Hrvatske obilježava starenje stanovništva i pojačano iseljavanje, te je kao čimbenik revitalizacije poželjan održivi razvoj, odnosno ekološka i gospodarska samoodrživost (Lay, 2002.; Bušljeta Tonković, 2015.). Velik razvojni problem Like je nedostatak većega regionalnog središta koje bi svojim gravitacijskim utjecajem okupilo lički prostor. Gospic je ustrojen sredinom 18. st. kao stožerno središte Like, ali se nikada nije razvio u jače regionalno središte značajnijeg položaja u središnjemjesnoj mreži tog prostora, pa je ovo područje i danas prožeto preklapanjima gravitacijskih utjecaja (u funkcionalnom smislu) Zadra, Rijeke i Zagreba.

Slika 1. Administrativna podjela Grada Gospica

Na području Grada Gospica, u okviru administrativnih granica, postoji relativno velik broj malih naselja, što ukazuje na disperzna obilježja naseljenosti (Sl. 1.). Grad Gospic, jednako kao i cijela Like, ima izrazito nepovoljne demografske pokazatelje, a depopulacijski procesi imaju stoljetni kontinuitet. Ličko-senjska županija je po svojem kontinentalnom teritoriju najveća u Hrvatskoj (5353 km^2), a istovremeno ima najmanje stanovnika od svih hrvatskih županija (50.927 prema popisu 2011.). Budući da je

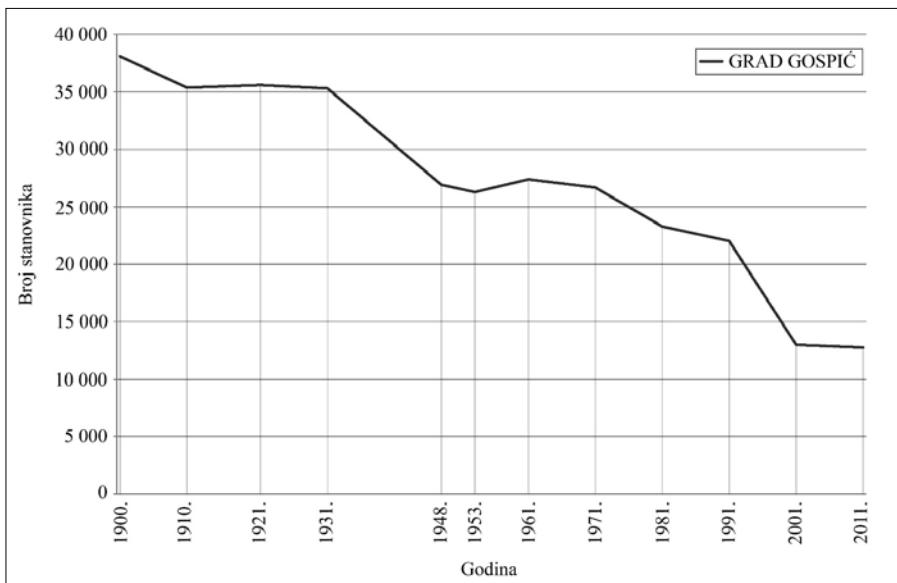
gustoća naseljenosti Županije samo 9,5 stan./km², može se ustvrditi da se također radi o subekumenskim obilježjima naseljenosti.

Ovako nepovoljni demografski pokazatelji vrlo negativno utječu na održivi razvoj jer u biti ne postoji demografska baza koja bi ga mogla optimalno podržati. Nezamislivo je promišljanje razvoja nekog područja bez stanovništva koje će znanjem i djelatnošću pomoći ostvarenju razvojnog plana. To će prije svega biti izraženo u budućnosti jer je, nažalost, izgledan nastavak svih već postojećih dugotrajnih negativnih demografskih procesa.

2. Popisno kretanje broja stanovnika

Popisno kretanje broja stanovnika u Gospiću pokazuje krajnje nepovoljna obilježja (Sl. 2.). Maksimum naseljenosti zabilježen je davne 1900. godine kada je broj stanovnika današnjeg obuhvata Grada Gospića iznosio 38.103. Od tada je primjetan trend smanjenja broja stanovnika. Do Drugoga svjetskog rata smanjenje broja stanovnika nije bilo izraženo, no u razdoblju od 1931. do 1953. godine broj stanovnika smanjio se za čak 8392, ponajprije kao posljedica izravnih i neizravnih demografskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu i poraću³ te organiziranog preseljavanja stanovništva iz Like u Vojvodinu i Istočnu Hrvatsku. Događaji vezani uz rat (stradanja, iseljavanje, zapuštanje zemlje) otvorili su agrarno pitanje jer se nije jasno znalo kome zemlja pripada. Odgovori tadašnje vlasti na to pitanje bile su agrarna reforma i kolonizacija oslobođenih plodnih dijelova Slavonije (1945.–1948.), Vojvodine, Bačke, Banata i Baranje. Hrvatska je stekla pravo naseljavanja 9000 obitelji, i to prema planu da se na prostor Bačke naseli 7500 obitelji iz Hrvatske, u Baranju 1000 obitelji, a u Srijem 500 obitelji (Maticka, 1990.). U tom kontekstu, Lika je dobila pravo preseljenja 3000 obitelji, a najveće je zanimanje za naseljavanje Vojvodine bilo u Lici, što je i potvrđeno najvećim brojem prijevoza kolonista upravo iz Like. Prema Maticki (1990.), ukupno je iz Like preseljeno 3985 obitelji (39% ukupno preseljenih u Vojvodinu). Grad Gospić više nikada nije dosegao broj stanovnika koji je imao prije rata.

³ Valja podsjetiti da procjena ratnih gubitaka na području Hrvatske iznosi oko 295.000 (Žerjavić, 2007.).

Slika 2. Popisno kretanje broja stanovnika u Gradu Gospiću (1900.–2011.).⁴

Nakon Drugoga svjetskog rata nastupilo je razdoblje demografskog rasta koje je trajalo samo jedno međupopisje (1953.–1961.). Gospić je u tom razdoblju zadržao funkciju upravnog, kulturno-prosvjetnog i zdravstvenog središta, ali s razmjerno slabom gospodarskom osnovom temeljenom na radnointenzivnim, odnosno niskodohodovnim granama (primarna proizvodnja) (Pejnović, 2013.). Godine 1961. Grad Gospić dosegao je maksimum naseljenosti u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Imao je 27.390 stanovnika i od tada traje kontinuiran međupopisni pad broja stanovnika. Intenzitet pada broja stanovnika pojačan je nakon 1971. godine. To je razdoblje urbano bazirane industrijalizacije obilježeno migracijama iz sela u gradove, a i emigracijom u zapadnoeropske zemlje (ponajprije u Njemačku). U tome razdoblju izostaje socijalno-geografska transformacija ruralnih naselja (odnosno ruralnog prostora u cjelini), što znači da se nije dogodila modernizacija u obliku promjene primarne orijentacije ruralnog prostora iz tradicionalne agrarne u proizvodnu (industrijsku⁵) i/ili uslužnu (tercijarnu). Stanovništvo koje je ostalo na selu nastavilo se baviti poljoprivrednom proizvodnjom

⁴ Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.*, DZS, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, *Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb.

⁵ Jasno je da pri razvoju industrije treba uvažavati ekološke standarde i principe održivog razvoja koji isključuju konflikt s prirodnim okolišem.

i stočarstvom bez tržišne orijentacije. Izostanak tog procesa rezultirao je ekonomskim nazadovanjem ruralnih prostora, što je intenziviralo nepovoljne demografske procese. Gospic se nikada nije uspio razviti u značajnije regionalno središte, a njegov funkcionalno-gravitacijski utjecaj uglavnom je ostao ograničen na Ličko-gračačku zavalu i srednji dio Podgorja (Pejnović, 2013.). U konačnici je posljedica svega spomenutog bilo izumiranje ruralnih prostora Grada Gospića.

Tablica 1. Popisno kretanje broja stanovnika u Gradu Gospiću 1910.–2011. (po naseljima)

Naseljia	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Indeks promjene 1910. – 2011.	Indeks promjene 2001. – 2011.
Aleksinica	393	295	500	669	586	481	457	272	258	220	169	43,0	76,8
Barlete	788	783	789	405	397	353	290	202	133	36	28	3,6	77,8
Bilaj	609	486	658	521	513	502	432	319	330	255	162	26,6	63,5
Brezik	307	276	293	260	244	211	173	124	112	27	25	8,1	92,6
Brušane	700	618	603	399	383	310	269	220	177	162	134	19,1	82,7
Budak	367	328	303	274	251	256	257	0	0	175	151	41,1	86,3
Bužim	1011	940	834	653	523	448	339	177	164	94	74	7,3	78,7
Debelo Brdo I	328	304	273	188	165	121	131	88	100	66	61	18,6	92,4
Debelo Brdo II	0	0	0	64	59	47	42	22	15	5	8	-	160,0
Divoselo	2001	2128	2164	679	697	628	505	407	344	12	4	0,2	33,3
Donje Pazarište	446	627	425	467	347	283	251	174	307	170	125	28,0	73,5
Drenovac Radučki	435	446	437	381	355	283	263	179	126	1	0	-	-
Gospic	3275	3653	3826	4204	5127	6767	8046	8725	9025	6088	6575	200,8	108,0
Kalinovača	610	618	553	673	527	416	386	313	243	164	94	15,4	57,4
Kaniža Gospička	827	1062	957	607	597	586	538	547	581	438	401	48,5	91,6
Klanac	816	829	735	623	514	441	360	268	228	156	100	12,3	64,1
Kruščica	360	381	325	308	285	219	19	2	4	0	0	-	-

Naselja	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Indeks promjene 1910. - 2011.	Indeks promjene 2001. - 2011.
Kruškovac	239	225	235	211	213	182	140	120	85	11	20	8,4	181,8
Kukljić	372	411	364	327	318	270	204	156	133	4	13	3,5	325,0
Lički Čitluk	627	603	570	344	322	279	236	149	129	5	4	0,6	80,0
Lički Novi	948	963	985	899	851	739	635	495	437	343	298	31,4	86,9
Lički Osik	674	652	689	532	726	2298	3035	3045	2885	1772	1914	284,0	108,0
Lički Ribnik	838	760	801	561	506	439	372	286	300	119	93	11,1	78,2
Mala Plana	339	193	230	241	244	207	138	123	113	14	7	2,1	50,0
Medak	1424	1364	1466	1052	1042	1003	848	663	563	78	62	4,4	79,5
Mogorić	1677	1769	1740	1230	1096	940	764	562	383	93	110	6,6	118,3
Mušaluk	807	805	739	653	642	653	616	482	501	264	228	28,3	86,4
Novoselo Bilajsko	107	135	177	177	114	137	161	131	157	121	112	104,7	92,6
Novoselo Trnavačko	57	51	31	42	48	71	56	63	112	78	84	147,4	107,7
Ornica	146	155	164	96	100	85	71	54	55	0	6	4,1	-
Ostrvica	794	873	809	371	374	392	291	254	214	19	16	2,0	84,2
Oteš	553	581	401	580	548	427	400	248	192	128	99	17,9	77,3
Pavlovac Vrebački	527	562	508	385	312	283	204	201	164	33	33	6,3	100,0
Počitelj	1548	1594	1626	1143	1008	800	640	426	307	14	4	0,3	28,6
Podastrana	306	243	328	271	289	267	243	142	86	76	51	16,7	67,1
Podoštra	398	427	425	436	361	336	282	263	233	212	177	44,5	83,5
Popovača Pazariška	372	436	442	360	349	321	294	209	175	102	93	25,0	91,2
Rastoka	357	325	320	336	306	212	144	111	82	48	33	9,2	68,8
Rizvanuša	258	248	250	177	156	107	84	60	43	36	29	11,2	80,6
Smiljan	1162	1127	1068	747	818	835	761	605	555	446	418	36,0	93,7

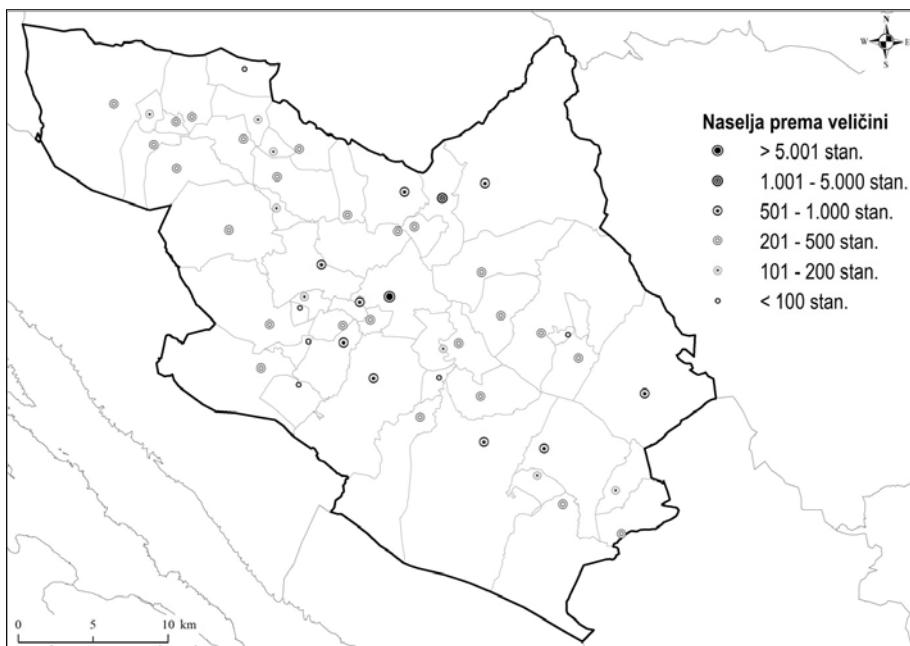
Naselja	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Indeks promjene 1910. – 2011.	Indeks promjene 2001. – 2011.
Smiljansko Polje	666	653	713	434	352	300	334	290	262	178	135	20,3	75,8
Široka Kula	3050	3054	2691	957	932	1035	896	658	553	130	116	3,8	89,2
Trnovac	717	711	690	612	583	482	403	270	233	127	96	13,4	75,6
Vaganac	469	365	577	265	197	175	162	103	76	52	30	6,4	57,7
Velika Plana	530	424	458	541	503	449	350	207	134	59	52	9,8	88,1
Veliki Žitnik	234	273	307	333	315	286	236	146	115	74	47	20,1	63,5
Vranovine	204	171	195	177	151	115	109	89	72	59	43	21,1	72,9
Vrbac	1145	1084	1086	666	598	533	448	326	223	19	44	3,8	231,6
Zavođe	336	365	304	156	100	120	93	60	57	8	4	1,2	50,0
Žabica	226	224	248	233	241	260	275	249	250	189	163	72,1	86,2
GRAD GOSPIĆ UKUPNO	35380	35600	35312	26920	26285	27390	26683	23285	22026	12980	12745	36,0	98,2

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001., DZS, Zagreb; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, DZS, Zagreb.

Razvidno je da većina naselja Grada Gospića bilježi pad broja stanovnika (Tab. 1.). To se ponajprije odnosi na ruralna naselja. U razdoblju od početka 20. st. pa do najnovijeg popisa stanovništva 2011. može se reći da su jedino naselja Gospić i Lički Osik zabilježila značajan porast broja stanovnika. Za ostala naselja koja su zabilježila porast broja stanovnika u spomenutom razdoblju ne može se ustvrditi da je taj porast značajan jer je apsolutni iznos porasta mali (iako se uvidom u indeks promjene⁶ može činiti suprotnim).

⁶ Kada je demografska baza mala, bezznačajna se apsolutna promjena može činiti značajnom ako se razmatra s pomoću relativnog pokazatelja poput indeksa promjene. Na primjer, ako se broj stanovnika nekog naselja poveća sa 10 na 15 stanovnika, indeks promjene iznosi 150 što je povećanje od 50%. Promjena od 50% djeluje značajnom, no stvarno povećanje od 5 osoba nije značajno.

U najnovijem međupopisu (2001.–2011.) većina naselja bilježi pad broja stanovnika. Većina naselja koja bilježe porast broja stanovnika bilježe njegovu zanemarivu vrijednost, a porast broja stanovnika najčešće je uvjetovan povratkom građana srpske nacionalnosti koji su se iselili tijekom Domovinskog rata. U nekim se slučajevima može posumnjati i na fiktivan porast broja stanovnika, najčešće motiviran stjecanjem određenih beneficija, poput primanja socijalne pomoći ili obnove u ratu razрушениh kuća. Riječ je o stanovnicima koji imaju prijavljeno prebivalište u nekim naseljima u sastavu Grada Gospića, ali ne žive u tim naseljima.

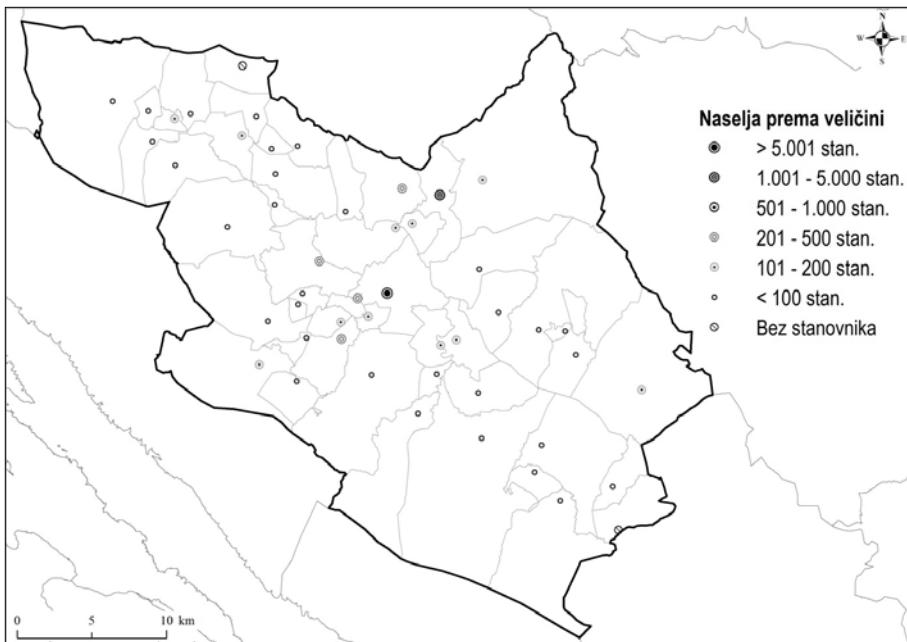

Slika 3. Naselja Grada Gospića prema veličini 1971. godine⁷

Prostorna distribucija stanovništva najuočljivija je kod prikaza naselja prema veličini (Sl. 3.; Sl. 4.). Godine 1971. u Gospiću je živjelo ukupno 26.683 stanovnika, od kojih je njih 365 (1,4%) živjelo u naseljima manjim od 100 stanovnika, njih 1158 (4,3%) u naseljima veličine od 101 do 200 stanovnika, njih 7876 (29,5%) u naseljima

⁷ Podatci za broj stanovnika po naseljima svedeni su na stanje iz 2011. godine radi usporedivosti podataka. Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.*, DŽS, Zagreb.

veličine od 201 do 500 stanovnika, njih 6203 (23,2%) u naseljima veličine od 501 do 1000 stanovnika, njih 3035 (11,4%) u naselju veličine od 1001 do 5000 stanovnika, te njih 8046 (30,2%) u središnjem gradskom naselju većem od 5001 stanovnika (Sl. 3.). Tím popisom (1971.) nije zabilježeno nijedno naselje bez stanovnika.

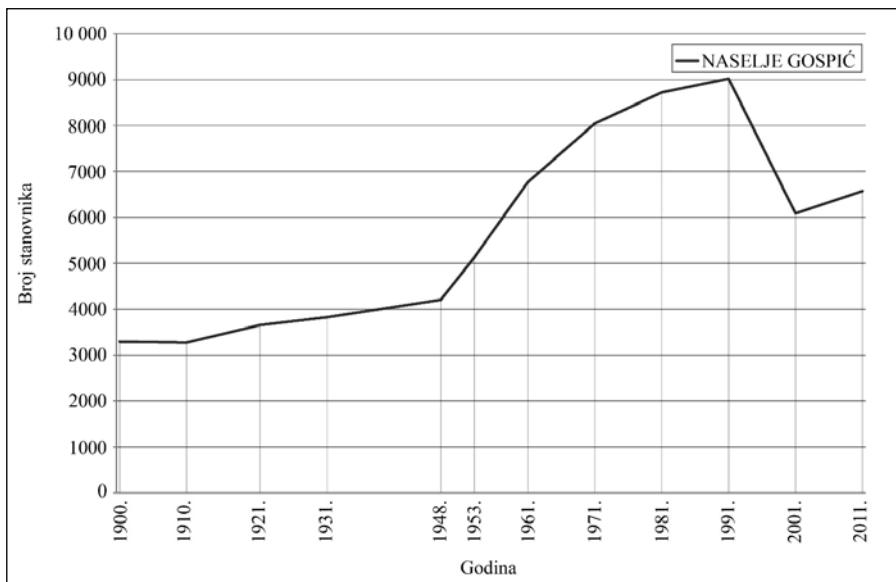
Slika 4. Naselja Grada Gospića prema veličini 2011. godine⁸

Nakon 40 godina, prostorna distribucija stanovništva Grada Gospića po naseljima bitno se izmjenila. Godine 2011. u Gospiću je živjelo dvostruko manje stanovnika, ukupno njih 12.745, od kojih je njih 1257 (9,9%) živjelo u naseljima manjim od 100 stanovnika, 1654 (13,0%) u naseljima veličine od 101 do 200 stanovnika, 6203 (10,6%) u naseljima veličine od 501 do 1000 stanovnika, 1914 (15,0%) u naselju veličine od 1001 do 5000 stanovnika te 6575 (51,6%) u središnjem gradskom naselju većem od 5001 stanovnika, a u naseljima veličine od 201 do 500 stanovnika nije živjela nijedna

⁸ Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb.

osoba (Sl. 4.). Posljednjim popisom (2011.) zabilježena su dva naselja bez stanovnika: Drenovac Radučki i Kruščica.⁹

Usporedbom rezultata tih dvaju popisa (1971., 2011.) može se zaključiti da je u proteklom četrdesetogodišnjem razdoblju, pored smanjenja ukupnog broja stanovnika u gotovo svim gospičkim naseljima (iznimka je Novoselo Trnovačko), došlo i do preraspodjele prostorne distribucije stanovništva – povećao se broj stanovnika koji žive u vrlo malim naseljima i malim ruralnim ličkim naseljima, srednja ruralna lička naselja gotovo su potpuno izgubila stanovništvo, a uloga Gospića kao središnjega gradskog naselja porasla je, tako da sada u samom naselju Gospić živi nešto više od polovice ukupnog stanovništva Grada Gospića, što upućuje na proces urbanizacije.

Slika 5. Popisno kretanje stanovništva naselja Gospić u razdoblju 1900.–2011.¹⁰

Naselje Gospić je središnje naselje istoimenoga administrativnog grada. Od početka 20. st. bilježi kontinuiran porast broja stanovnika do 1991. godine, kada je zabilježen maksimum naseljenosti od 9025 stanovnika (Sl. 5.). U sljedećem je međupopisuju

⁹ Najveći dio ovog naselja potopljen je 1970. godine prilikom izgradnje Hidroelektrane „Sklope“. Stanovništvo je iseljeno 1965. godine.

¹⁰ Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.*, DZS, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, *Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb.

broj stanovnika pao na 6088. Ovakav je pad broja stanovnika uvjetovan ratnim zbijanjima tijekom Domovinskog rata i promjenom popisnih metodologija između popisa 1991. i 2001. godine. Treba napomenuti da se velik broj građana srpske nacionalnosti iselio i izbjegao u Srbiju i Bosnu i Hercegovinu tijekom Domovinskog rata. Računa se da su 1991.–1996. iz Hrvatske izbjegle 281.642 osobe srpske etničke pripadnosti (Živić, 2006.).

Teško je objasniti povećanje broja stanovnika naselja Gospic u međupopisu od 2001. do 2011. Popisno povećanje broja stanovnika iznosi je 487. Povratak nakon svršetka rata svakako je jedan od uzroka porasta broja stanovnika. S obzirom na to da je u tom međupopisu prirodno kretanje stanovništva bilo negativno (prirodna promjena iznosi -252 stanovnika), jasno je da je imigracija bila jedini način za anuliranje prirodnog pada stanovništva, a migracijski je saldo iznosi 739. Poznavajući prilike u Gospicu, valja posumnjati u vjerodostojnost tih podataka. Naime, moguće je, kako smo spomenuli, fiktivno popisivanje stanovništva koje ne živi u Gospicu, a popisuje se radi stjecanja određenih beneficija. Isto vrijedi i za ostala naselja koja bilježe popisno povećanje broja stanovnika.

Popisno kretanje broja stanovnika u Gospicu upućuje na dugotrajnu demografsku krizu. Ne dođe li hitno do provedbe sveobuhvatnih mjera demografske obnove, demografsko stanje dodatno će se pogoršati i posljedica će najvjerojatnije biti izumiranje pojedinih ruralnih naselja.

3. Prirodno kretanje stanovništva

Prirodno kretanje stanovništva nekog prostora dobro je objašnjeno teorijom demografske tranzicije. Demografska tranzicija je prelazak s visokih stopa rodnosti i smrtnosti (tradicionalni režim reprodukcije stanovništva) na niske stope rodnosti i smrtnosti, uz slab ali postojan prirodni prirast. Taj se prelazak odvija kroz tri etape – predtranzicijsku, tranzicijsku i posttranzicijsku. Hrvatsko društvo nalazi se u posttranzicijskoj fazi razvoja koju obilježavaju niske i uravnotežene stope rodnosti i smrtnosti podjednake razine, a stopa prirodnog prirasta teži nultoj vrijednosti (Wertheimer-Baletić, 1999.; Nejašmić, 2005.).

Podatci o prirodnom kretanju stanovništva za Grad Gospic prikazani su za razdoblje od 1964., kada se u Hrvatskoj počela objavljivati vitalna statistika na razini naselja, do 2016. godine (zadnja godina za koju su objavljeni podatci u vrijeme pisanja ovog rada). Analiza na razini naselja bitna je stoga što je jedino svođenjem na razinu naselja moguće utvrditi vitalnu statistiku za današnji obuhvat Grada Gospica za razdoblje prije nego što je ustrojen. Podatci su prikazani po konцепцијi prisutnog stanovništva (Tab. 2.).

Primjetna je prilična razlika u prirodnom kretanju broja stanovnika naselja Gospic i istoimenoga administrativnog grada. Naselje Gospic ima bolje pokazatelje prirodnog

kretanja stanovništva od istoimenoga grada, iako su oni vrlo nepovoljni u obje spomenute prostorne jedinice, pogotovo u najnovijem razdoblju. U prošlosti je naselje Gospic imalo bolje pokazatelje prirodnog kretanja stanovništva od grada. Razlog za takvo stanje je ranija emigracija iz ruralnih prostora koja je dovela do njihove snažne depopulacije¹¹ i starenja stanovništva. Dio osoba iz ruralne okolice Gospića odselio se i u Gospic, što je u ono doba pozitivno djelovalo na demografske pokazatelje.¹² Depopulacijom sela prestala je migracija u Gospic te se usporedno s jačanjem procesa starenja stanovništva javlja i prirodna depopulacija.

Tablica 2. Prirodno kretanje stanovništva Grada Gospića u razdoblju 1964.-2016.

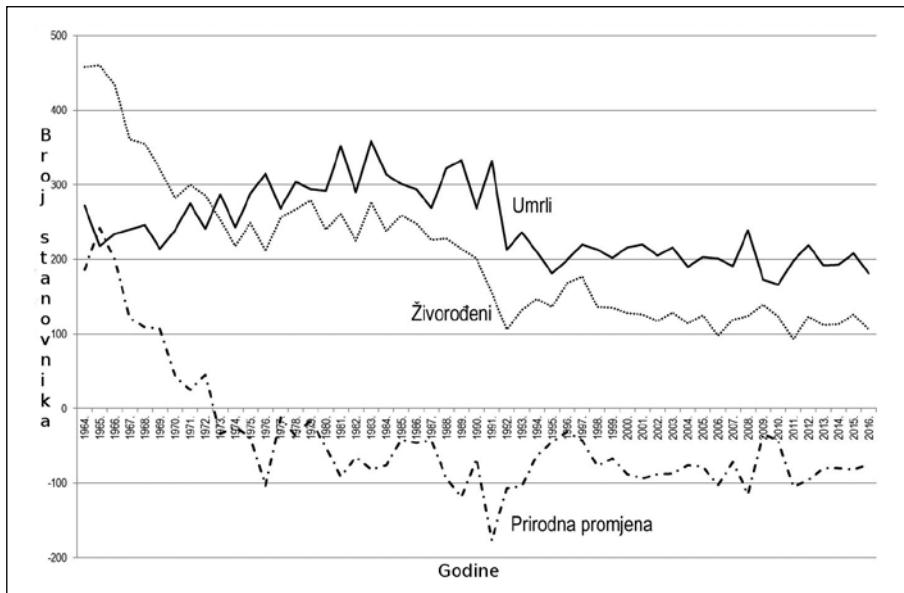
Godina	Živorođeni	Umrla	Prirodna promjena	n (%)	m (%)	pp (%)
1964.	458	272	186	16,86	10,01	6,85
1965.	456	218	238	16,83	8,05	8,79
1966.	434	234	200	16,06	8,66	7,40
1967.	361	240	121	13,40	8,91	4,49
1968.	355	246	109	13,21	9,15	4,06
1969.	321	214	107	11,97	7,98	3,99
1970.	282	239	43	10,55	8,94	1,61
1971.	300	275	25	11,28	10,34	0,94
1972.	286	241	45	10,89	9,18	1,71
1973.	253	287	-34	9,76	11,07	-1,31
1974.	218	243	-25	8,52	9,50	-0,98
1975.	249	288	-39	9,87	11,41	-1,55
1976.	211	315	-104	8,47	12,65	-4,18
1977.	256	268	-12	10,42	10,91	-0,49
1978.	267	304	-37	11,02	12,55	-1,53
1979.	279	294	-15	11,68	12,31	-0,63
1980.	240	292	-52	9,40	11,44	-2,04
1981.	261	352	-91	11,22	15,14	-3,91
1982.	225	290	-65	9,73	12,54	-2,81
1983.	277	359	-82	12,04	15,61	-3,56

¹¹ Depopulacija je smanjenje ukupnog broja stanovnika na nekom području između dvaju popisa stanovništva ili između dvoju promatranih godina. Prirodna depopulacija je pak brojčano smanjenje stanovništva prirodnim putem, odnosno većim umiranjem nego rađanjem u određenoj populaciji. Prirodna depopulacija karakteristična je za niskonatalitetne europske države u kojima je ostareljost izražena (Nejašmić, 2005.).

¹² Poznata je uzrečica starih Ličana: „Zbogom Liko, odoh ja u Gospic!“

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena	n (%)	m (%)	pp (%)
1984.	238	314	-76	10,40	13,73	-3,32
1985.	259	301	-42	11,38	13,23	-1,85
1986.	248	294	-46	10,96	12,99	-2,03
1987.	226	269	-43	10,05	11,96	-1,91
1988.	228	322	-94	10,19	14,39	-4,20
1989.	214	333	-119	9,62	14,97	-5,35
1990.	201	268	-67	9,09	12,12	-3,03
1991.	155	332	-177	7,11	15,23	-8,12
1992.	106	213	-107	5,07	10,19	-5,12
1993.	132	236	-104	6,60	11,81	-5,20
1994.	147	210	-63	7,70	11,00	-3,30
1995.	136	181	-45	7,48	9,96	-2,48
1996.	168	199	-31	9,72	11,52	-1,79
1997.	177	220	-43	10,81	13,44	-2,63
1998.	136	213	-77	8,79	13,77	-4,98
1999.	135	202	-67	9,27	13,87	-4,60
2000.	128	216	-88	9,37	15,81	-6,44
2001.	126	220	-94	9,71	16,96	-7,25
2002.	117	205	-88	9,03	15,83	-6,80
2003.	129	216	-87	9,98	16,71	-6,73
2004.	114	190	-76	8,83	14,72	-5,89
2005.	125	203	-78	9,70	15,76	-6,06
2006.	98	201	-103	7,62	15,63	-8,01
2007.	119	191	-72	9,27	14,88	-5,61
2008.	124	239	-115	9,68	18,66	-8,98
2009.	139	173	-34	10,87	13,53	-2,66
2010.	123	166	-43	9,64	13,01	-3,37
2011.	93	198	-105	7,30	15,54	-8,24
2012.	123	219	-96	9,67	17,22	-7,55
2013.	112	192	-80	8,82	15,13	-6,30
2014.	113	193	-80	8,92	15,23	-6,31
2015.	126	208	-82	9,96	16,45	-6,48
2016.	106	181	-75	8,40	14,34	-5,49

Izvor: Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1964.–2016., DZS, Zagreb.

Slika 6. Prirodno kretanje stanovništva u Gradu Gosiću u razdoblju 1964.–2016.¹³

Prirodna depopulacija prisutna je u Gradu Gosiću kontinuirano od 1973. (Tab. 2.; Sl. 6.), što znači da taj proces u spomenutom gradu traje 18 godina dulje nego u Hrvatskoj općenito. Sama ta činjenica dovoljno oslikava težinu demografskog stanja u Gosiću. Godišnji broj živorođenih ima opadajući trend, a za godišnji broj umrlih može se reći da varira, s time da nema trenda porasta ili opadanja. Stope nataliteta su do sredine 1960-ih bile na donjoj granici srednje razine nataliteta, a od 1967. su na niskoj razini. Već je 1973. zabilježena vrijednost stope nataliteta manja od 10% (iznosila je 9,76%) što se može smatrati njezinom vrlo niskom vrijednošću. Nasuprot tome, vrijednost stopa mortaliteta pokazuje trend porasta, što rezultira padom vrijednosti stope prirodne promjene, odnosno intenziviranjem prirodne depopulacije.

¹³ Izvor: Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1964.–2016., DZS, Zagreb.

Tablica 3. Prirodno kretanje stanovništva naselja Gospić u razdoblju 1964.–2016.

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena	n (%)	m (%)	pp (%)
1964.	153	46	107	21,30	6,40	14,90
1965.	127	52	75	17,37	7,11	10,26
1966.	147	66	81	19,76	8,87	10,89
1967.	132	71	61	17,45	9,38	8,06
1968.	133	73	60	17,29	9,49	7,80
1969.	130	51	79	16,62	6,52	10,10
1970.	118	64	54	14,84	8,05	6,79
1971.	134	81	53	16,62	10,05	6,57
1972.	127	72	55	15,62	8,86	6,76
1973.	99	90	9	12,07	10,98	1,10
1974.	108	81	27	13,06	9,80	3,27
1975.	107	93	14	12,84	11,16	1,68
1976.	91	106	-15	10,83	12,62	-1,79
1977.	138	102	36	16,29	12,04	4,25
1978.	147	131	16	17,22	15,34	1,87
1979.	158	112	46	18,36	13,01	5,34
1980.	144	99	45	16,60	11,41	5,19
1981.	159	138	21	18,21	15,80	2,40
1982.	138	107	31	15,75	12,21	3,54
1983.	172	117	55	19,56	13,31	6,26
1984.	136	105	31	15,42	11,90	3,51
1985.	139	121	18	15,70	13,67	2,03
1986.	131	100	31	14,75	11,26	3,49
1987.	140	90	50	15,71	10,10	5,61
1988.	124	119	5	13,87	13,31	0,56
1989.	120	127	-7	13,37	14,15	-0,78
1990.	140	113	27	15,55	12,55	3,00
1991.	96	175	-79	10,72	19,55	-8,83
1992.	80	103	-23	9,24	11,90	-2,66
1993.	76	112	-36	9,09	13,39	-4,30
1994.	92	106	-14	11,40	13,13	-1,73
1995.	79	98	-19	10,16	12,60	-2,44
1996.	98	100	-2	13,10	13,36	-0,27
1997.	83	119	-36	11,55	16,55	-5,01

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena	n (%)	m (%)	pp (%)
1998.	65	103	-38	9,43	14,94	-5,51
1999.	58	89	-31	8,79	13,48	-4,70
2000.	51	84	-33	8,09	13,32	-5,23
2001.	55	109	-54	9,02	17,87	-8,85
2002.	56	85	-29	9,11	13,82	-4,72
2003.	61	95	-34	9,84	15,33	-5,49
2004.	46	78	-32	7,36	12,49	-5,12
2005.	53	80	-27	8,42	12,71	-4,29
2006.	50	83	-33	7,88	13,08	-5,20
2007.	56	60	-4	8,76	9,39	-0,63
2008.	60	91	-31	9,32	14,13	-4,81
2009.	76	66	10	11,71	10,17	1,54
2010.	65	60	5	9,94	9,18	0,76
2011.	50	73	-23	7,59	11,08	-3,49
2012.	69	84	-15	10,40	12,66	-2,26
2013.	56	63	-7	8,38	9,42	-1,05
2014.	67	71	-4	9,95	10,54	-0,59
2015.	66	88	-22	9,73	12,98	-3,24
2016.	57	70	-13	8,34	10,25	-1,90

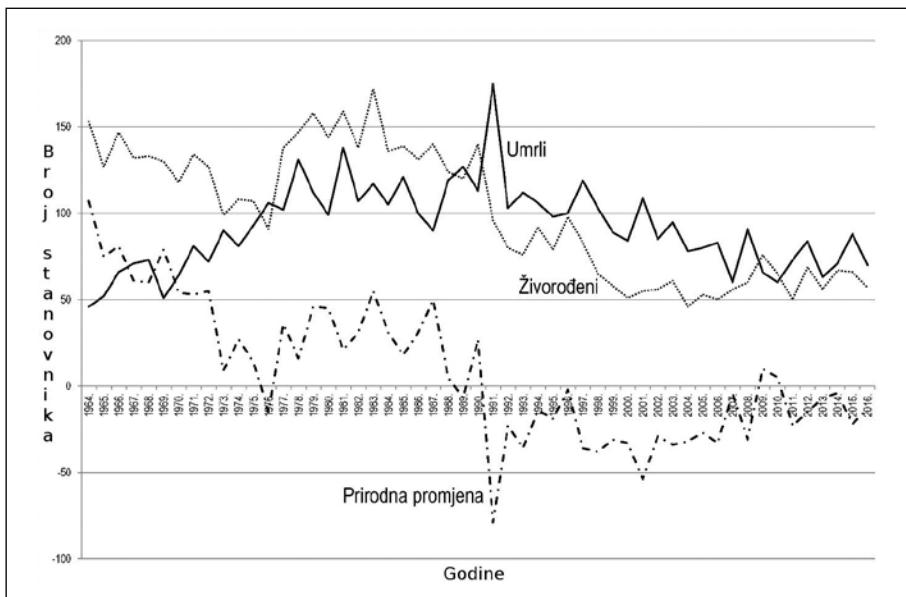
Izvor: Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1964.–2016., DZS, Zagreb.

Za razliku od Grada Gospića, u istoimenom naselju prirodna depopulacija ima osjetno kraći kontinuitet i traje gotovo jednako kao i u cijeloj Hrvatskoj (Tab. 3.; Sl. 7.).¹⁴ Prirodnji je priraštaj prisutan od 1964. do 1989. godine, s izoliranom iznimkom 1976. godine, kada je zabilježen prirodni pad broja stanovnika. Od 1989. do danas, s iznimkama 1990., 2009. i 2010. godine,¹⁵ kontinuirano je prisutan prirodni pad broja stanovnika. Jednako kao i u Gradu Gospiću, godišnji broj živorođenih ima trend opadanja a broj umrlih varira, ali ne pokazuje trend porasta ili opadanja. Najveći je broj umrlih zabilježen 1991. godine, što je posljedica Domovinskog rata (izravne ratne žrtve). Iz tog je razloga spomenute godine zabilježen i najveći prirodni pad broja stanovnika.

¹⁴ U Hrvatskoj je prirodna depopulacija prisutna kontinuirano od 1991. godine (Nejašmić, 2005.).

¹⁵ Teško je utvrditi razlog zbog kojeg je spomenutih godina prisutan prirodni priraštaj. S obzirom na relativno malu populacijsku bazu (ukupan broj stanovnika), moguće je da se radi o slučajnosti.

Jednak trend, kao prije navedeni apsolutni pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva, imaju i relativni pokazatelji (stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene) (Tab. 3.). S obzirom na postojeće stanje i prisutne trendove, teško je očekivati pomake nabolje u skorijoj budućnosti, što je velik problem u planiranju održivog razvoja Grada Gospića.

Slika 7. Prirodno kretanje stanovništva u naselju Gospic 1964.-2016.¹⁶

4. Migracijska bilanca i tipizacija općeg kretanja stanovništva

Migracijska bilanca predstavlja razliku između popisnog i prirodnog kretanja stanovništva, a tipizacija općeg kretanja stanovništva pokazuje odnos i utjecaj prirodne promjene i migracije u nekom razdoblju (Nejašmić, 2005.). Ovisno o tome je li migracijska bilanca pozitivna ili negativna, određuje se je li neki prostor emigracijskog (E) ili imigracijskog (I) obilježja (Nejašmić, 2005.). Prema M. A. Friganoviću (1990.), postoje 4 emigracijska i 4 imigracijska tipa općeg kretanja stanovništva.¹⁷ Tijekom cijelogra promatranog razdoblja u Gradu Gospiću su dominantni emigracijski tipovi općeg kretanja stanovništva, što znači da je migracijska bilanca negativna.

¹⁶ Izvor: *Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1964.-2016.*, DZS, Zagreb.

¹⁷ Emigracijski tipovi su: E1 (emigracija), E2 (depopulacija), E3 (izrazita depopulacija) i E4 (izumiranje). Imigracijski tipovi su: I1 (eksplanzija imigracijom), I2 (regeneracija imigracijom), I3 (slaba regeneracija imigracijom) i I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom) (Friganović, 1990.).

Tablica 4. Tipizacija općeg kretanja stanovništva u Gradu Gospicu po naseljima (1971.-1981.)

Naselje, grad, općina	1971.-1981.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Aleksinica	-33	-152	-185	E4
Barlete	-12	-76	-88	E4
Bilaj	-7	-106	-113	I4
Brezik	-6	-43	-49	I4
Brušane	-27	-22	-49	E4
Budak ¹⁸	0	-257	-257	-
Bužim	-15	-147	-162	E4
Debelo Brdo I	-9	-34	-43	I4
Debelo Brdo II	-3	-17	-20	I4
Divoselo	-28	-70	-98	E4
Donje Pazarište	11	-88	-77	E3
Drenovac Radučki	-13	-71	-84	E4
Gospic	307	372	679	I1
Kalinovača	-4	-69	-73	I4
Kaniža Gospićka	-23	32	9	I3
Klanac	-32	-60	-92	E4
Kruščica	-4	-13	-17	I4
Kruškovac	-10	-10	-20	E4
Kukljić	-22	-26	-48	I4
Lički Čitluk	-24	-63	-87	E4
Lički Novi	-26	-114	-140	E4
Lički Osik ¹⁹	183	-173	10	E1
Lički Ribnik	-18	-68	-86	E4
Mala Planina	-10	-5	-15	E4
Medak	-60	-125	-185	E4
Mogorić	-64	-138	-202	E4
Mušaluk	-17	-117	-134	E4
Novoselo Bilajsko	-6	-24	-30	I4

¹⁸ Naselje je u ovom međupopisu pripojeno naselju Lički Osik, pa su podatci nepotpuni.¹⁹ Porast broja stanovnika uvjetovan je pripajanjem naselja Budak.

Naselje, grad, općina	1971.–1981.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Novoselo Trnovačko	-2	9	7	I2
Ornice	-5	-12	-17	I4
Ostrvica	1	-38	-37	E3
Oteš	-27	-125	-152	E4
Pavlovac Vrebački	-23	20	-3	I4
Počitelj	-68	-146	-214	E4
Podastrana	-23	-78	-101	E4
Podoštra	-4	-15	-19	I4
Popovača Pazariška	-2	-83	-85	I4
Rastoka	-3	-30	-33	I4
Rizvanuša	-9	-15	-24	I4
Smiljan	-27	-129	-156	E4
Smiljansko Polje	-23	-21	-44	E4
Široka Kula	-43	-195	-238	E4
Trnovac	-31	-102	-133	E4
Vaganac	-8	-51	-59	I4
Velika Planina	-3	-140	-143	I4
Veliki Žitnik	-8	-82	-90	I4
Vranovine	0	-20	-20	-
Vrebac	-38	-84	-122	E4
Zavođe	-3	-30	-33	I4
Žabica	-18	-8	-26	E4
GRAD GOSPIĆ	-609	-2789	-3398	E4

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001., DZS, Zagreb;
 Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1971.–1981., DZS, Zagreb.

Grad Gospić u cjelini ima krajnje negativna demografska obilježja (Tab. 4.). Svi razmatrani pokazatelji su negativni, a zabilježen je i najnepovoljniji tip općeg kretanja stanovništva E4 čije je obilježje demografsko izumiranje.

Razmotri li se situacija po naseljima, u promatranom razdoblju samo 4 naselja bilježe pozitivnu popisnu promjenu broja stanovnika. To je jedino urbano naselje Gospić, te još

Kaniža, Lički Osik²⁰ i Novoselo Trnovačko. Gospic je središnje naselje istoimenoga grada i ta činjenica objašnjava zašto bilježi popisni porast broja stanovnika. U promatranom razdoblju jačaju urbano bazirane djelatnosti koje privlače stanovništvo iz ruralnih prostora. Apsolutna vrijednost popisnog porasta broja stanovnika preostalih naselja je zanemariva.

Gotovo sva naselja Grada Gospic u međupopisu od 1971. do 1981. bilježe prirodni pad broja stanovnika. Samo 4 naselja bilježe prirodni porast broja stanovnika (Donje Pazarište, Gospic, Lički Osik i Ostrovica). Dva naselja imaju nultu prirodnu promjenu (Budak i Vranovine).

Migracijska bilanca je također pozitivna u samo 4 naselja. To su Gospic, Kaniža Gospicka, Novoselo Trnovačko i Pavlovac Vrebački. Jedino je u Gospicu apsolutni iznos migracijske bilance značajan. Ostala spomenuta naselja imaju mali iznos pozitivne migracijske bilance.

Čak 24 naselja Grada Gospic bilježe najnepovoljniji tip općeg kretanja stanovništva E4, čije je obilježje izumiranje stanovnika. Drugi najzastupljeniji tip općeg kretanja broja stanovnika je I4, a njegovo je obilježje vrlo slaba regeneracija imigracijom. Jedino naselje koje ima najpovoljniji tip općeg kretanja stanovništva (I1 – ekspanzija imigracijom) je Gospic. Uvidom u ove činjenice jasni su razmjeri demografske krize koja je već 1970-ih snažno zahvatila ruralna područja Grada Gospic.

Tablica 5. Tipizacija općeg kretanja stanovništva u Gradu Gospicu po naseljima (1981.–1991.)

Naselje, grad, općina	1981.–1991.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Aleksinica	-30	16	-14	I4
Barlete	-38	-31	-69	E4
Bilaj	-12	23	11	I3
Brezik	-20	8	-12	I4
Brušane	-21	-22	-43	E4
Budak	-	-	-	-
Bužim	-19	6	-13	I4
Debelo Brdo I	-16	28	12	I3
Debelo Brdo II	0	-7	-7	-
Divoselo	-33	-30	-63	E4

²⁰ Ponajprije zbog pripojenja naselja Budak.

Naselje, grad, općina	1981.-1991.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Donje Pazarište	-18	151	133	I2
Drenovac Radučki	-30	-23	-53	E4
Gospić	183	117	300	I1
Kalinovača	-4	-66	-70	E4
Kaniža Gospička	-46	80	34	I3
Klanac	-44	4	-40	I4
Kruščica	0	2	2	-
Kruškovac	-23	-12	-35	E4
Kukljić	-20	-3	-23	E4
Lički Čitluk	-27	7	-20	I4
Lički Novi	-60	2	-58	I4
Lički Osik	35	-195	-160	E3
Lički Ribnik	-32	46	14	I3
Mala Planina	-15	5	-10	I4
Medak	-66	-34	-100	E4
Mogorić	-79	-100	-179	E4
Mušaluk	-11	30	19	I2
Novoselo Bilajsko	2	24	26	I1
Novoselo Trnovačko	5	44	49	I1
Ornica	-3	4	1	I3
Ostrvica	-8	-32	-40	E4
Oteš	-26	-30	-56	E4
Pavlovac Vrebački	-33	-4	-37	E4
Počitelj	-57	-62	-119	E4
Podastrana	-26	-30	-56	E4
Podoštra	-23	-7	-30	E4
Popovača Pazariška	6	-40	-34	E3
Rastoka	-17	-12	-29	E4
Rizvanuša	-6	-11	-17	E4
Smiljan	-40	-10	-50	E4

Naselje, grad, općina	1981.–1991.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Smiljansko Polje	-21	-7	-28	E4
Široka Kula	-48	-57	-105	E4
Trnovac	-49	12	-37	I4
Vaganac	2	-29	-27	E3
Velika Plana	-12	-61	-73	E4
Veliki Žitnik	-7	-24	-31	E4
Vranovine	-13	-4	-17	E4
Vrebac	-54	-49	-103	E4
Zavođe	-9	6	-3	I4
Žabica	-19	20	1	I3
GRAD GOSPIĆ	-746	-513	-1259	E4

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001., DZS, Zagreb; Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1981.–1991., DZS, Zagreb.

U razdoblju od 1981. do 1991. u Gradu Gospicu prisutan je popisni pad broja stanovnika (Tab. 5.). Razmotre li se njegova naselja, većina također bilježi popisni pad, a samo 12 naselja (od ukupno 50) bilježi popast broja stanovnika.²¹ To je više nego u prethodnom međupopisu. Nažalost, u većini se slučajeva ne radi o stvarnom pomaku nabolje – porast broja stanovnika uvjetovan je naime većim popisivanjem stanovnika koji zapravo ne žive u tim naseljima (najčešće žive u inozemstvu). Može se prepostaviti da je osamostaljenje Hrvatske utjecalo na to veće popisivanje „inozemaca“.²²

U ovome međupopisu većina naselja bilježi negativnu prirodnu promjenu broja stanovnika. Prirodni priraštaj bilježi 6 naselja. To su središnje naselje Gospic i sljedeća naselja: Lički Osik, Novoselo Bilajsko, Novoselo Trnovačko, Popovača Pazariška i Vaganac. Apsolutna vrijednost prirodnog priraštaja relativno je značajna jedino u Gospicu i Ličkom Osiku. U ostalim je spomenutim naseljima zanemariva, pa se može reći da je prirodna depopulacija jedan od dominantnih demografskih procesa u Gradu Gospicu.

²¹ Naselje Budak je u popisima stanovništva 1981. i 1991. bilo dijelom naselja Lički Osik.

²² Popisi 1857., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine provedeni su prema konceptu tzv. stalnoga stanovništva, odnosno *de iure* stanovništva, a popisi 1880., 1890., 1900., 1910., 1921., 1931., 2001. i 2011. prema konceptu prisutnoga stanovništva, odnosno *de facto* stanovništva (Pokos, 2003.).

Od 50 naselja Grada Gospića, njih 29 bilježi negativnu migracijsku bilancu. Pozitivnu migracijsku bilancu bilježi 21 naselje, osjetno više nego u prošlom međupopisu. No i tu je primaran razlog fiktivno popisivanje stanovništva u inozemstvu.

Jednako kao i u prošlom međupopisu, 24 naselja bilježe najnepovoljniji tip općeg kretanja stanovništva E4 čije je obilježje izumiranje stanovništva, a tri naselja bilježe tip E3 (izrazita depopulacija). Devet naselja bilježi tip općeg kretanja I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom), 6 naselja bilježi tip I3 (slaba regeneracija imigracijom), 2 naselja imaju tip I2 (regeneracija imigracijom), dok najpovoljniji tip I1 (ekspanzija imigracijom) bilježe samo 3 naselja (Gospic, Novoselo Bilajsko i Novoselo Trnovačko), s time da je jedino u Gospicu apsolutna vrijednost spomenute ekspanzije značajna. Može se zaključiti da su se vrlo nepovoljni demografski trendovi u Gradu Gospicu nastavili i u ovom razdoblju.

Tablica 6. Tipizacija općeg kretanja stanovništva u Gradu Gospicu po naseljima (1991.–2001.)

Naselje, grad, općina	1991.–2001.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Aleksinica	-13	-25	-38	E4
Barlete	-9	-88	-97	E4
Bilaj	-18	-57	-75	E4
Brezik	-2	-83	-85	E4
Brušane	-22	7	-15	I4
Budak ²³	-31	206	175	I2
Bužim	-6	-64	-70	E4
Debelo Brdo I	-6	-28	-34	E4
Debelo Brdo II	-3	-7	-10	E4
Divoselo	-4	-328	-332	E4
Donje Pazarište	-33	-104	-137	E4
Drenovac Radučki	-1	-124	-125	E4
Gospic	-365	-2572	-2937	E4

²³ Naselje Budak je izdvojeno iz naselja Lički Osik u ovom međupopisnom razdoblju. Prikazani porast broja stanovnika rezultat je toga izdvajanja, tako da najvjerojatnije nema stvarnog porasta broja stanovnika. S obzirom na to da ne postoje podatci o broju stanovnika toga naselja za 1991. godinu, ne može se sa sigurnošću reći kakva je popisna promjena. Vitalna statistika uzeta je početno od 1993. kada se spomenuto izdvajanje dogodilo, pa su zapravo prikazani podatci za ovo naselje nepotpuni.

Naselje, grad, općina	1991.-2001.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Kalinovača	0	-79	-79	E4
Kaniža Gospićka	-37	-106	-143	E4
Klanac	-28	-44	-72	E4
Kruščica	-1	-3	-4	E4
Kruškovac	-4	-70	-74	E4
Kukljić	-3	-126	-129	E4
Lički Čitluk	-2	-122	-124	E4
Lički Novi	-72	-22	-94	E4
Lički Osik ²⁴	57	-1170	-1113	E3
Lički Ribnik	-12	-169	-181	E4
Mala Plana	-12	-87	-99	E4
Medak	-16	-469	-485	E4
Mogorić	-17	-273	-290	E4
Mušaluk	-25	-212	-237	E4
Novoselo Bilajsko	1	-37	-36	E3
Novoselo Trnovačko	11	-45	-34	E3
Ornice	-1	-54	-55	E4
Ostrvica	2	-197	-195	E3
Oteš	-4	-60	-64	E4
Pavlovac Vrebački	-4	-127	-131	E4
Počitelj	-2	-291	-293	E4
Podastrana	-7	-3	-10	E4
Podoštra	-22	1	-21	I4
Popovača Pazariška	-5	-68	-73	E4
Rastoka	-12	-22	-34	E4
Rizvanuša	-6	-1	-7	E4
Smiljan	-31	-78	-109	E4
Smiljansko Polje	-21	-63	-84	E4

²⁴ Iz Ličkog Osika se u ovom međupopisu izdvojilo naselje Budak, pa je tako velik pad broja stanovnika posljedica toga izdvajanja.

Naselje, grad, općina	1991.–2001.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Široka Kula	-11	-412	-423	E4
Trnovac	-29	-77	-106	E4
Vaganac	-13	-11	-24	E4
Velika Plana	-13	-62	-75	E4
Veliki Žitnik	-8	-33	-41	E4
Vranovine	-5	-8	-13	E4
Vrebac	-17	-187	-204	E4
Zavode	-2	-47	-49	E4
Žabica	-12	-49	-61	E4
GRAD GOSPIĆ	-781	-8265	-9046	E4

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001., DZS, Zagreb;
Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1991.–2001., DZS, Zagreb.

U međupopisuju 1991.–2001. dolazi do dodatnog pogoršanja demografskih prilika u Gradu Gospiću (Tab. 6.). Domovinski rat je jedan od osnovnih razloga pogoršanja pokazatelja demografske dinamike. Rat je dodatno pojačao sve već postojeće negativne demografske trendove. U ovome razdoblju niti jedno naselje ne bilježi popisni porast broja stanovnika. Porast broja stanovnika naselja Budak, prikazan u prethodnoj tablici, uvjetovan je njegovim izdvajanjem iz naselja Lički Osik. Najvjerojatnije nije bilo stvarnog porasta broja stanovnika spomenutog naselja, no to se ne može sa sigurnošću tvrditi jer ne postoji podatak o broju stanovnika iz 1991.

Migracijska bilanca je pozitivna samo u dva naselja: Brušane i Podoštra, a njezina je vrijednost zanemariva. Naselje Budak pokazuje pozitivnu migracijsku bilancu, no ti podatci nisu vjerodostojni zbog već spomenutog izdvajanja toga naselja iz sastava naselja Lički Osik. Treba napomenuti da su u ovom razdoblju zabilježena migracijska kretanja uvjetovana ratnim zbivanjima tijekom Domovinskog rata. Početkom ratnih zbivanja (1991.) okupirano je 16 naselja današnjeg Grada Gospića i iz njih protjerano nesrpsko stanovništvo.²⁵ S obzirom na vrlo loše životne uvjete, iz okupiranih područja

²⁵ Sljedeća su naselja Grada Gospića bila okupirana tijekom Domovinskog rata (1991.–1995.): Barlete, Brezik, Divoselo, Drenovac Radučki, Kruškovac, Kukljić, Lički Čitluk, Lički Osik, Medak, Mogorić, Ostrvica, Pavlovac Vrebački, Počitelj, Široka Kula, Vrebac i Zavode.

srpska se nacionalna manjina iseljavala uglavnom u susjedne države tijekom cijelog razdoblja okupacije. Po završetku Domovinskog rata, dio stanovništva vratio se u svoje domove.

Prirodna promjena je pozitivna samo za tri naselja, dok je u jednom naselju na nultoj razini. Od spomenuta tri naselja, absolutna vrijednost prirodnog priraštaja nije zanemariva samo u Ličkom Osiku, ponajprije zbog naseljavanja protjeranih Hrvata iz Bosne i Hercegovine kod kojih su zabilježene nešto veće stope nataliteta. Treba napomenuti da je vitalna statistika nepotpuna u naseljima koja su bila okupirana tijekom Domovinskog rata za razdoblje 1991.–1995. godine. Naime, u nju su ubrojeni jedino rođeni i umrli na slobodnom prostoru Hrvatske (prognanici) jer okupacijske vlasti nisu vodile sustavnu vitalnu statistiku.

Gotovo sva naselja imaju najnepovoljniji tip općeg kretanja stanovništva E4, čije je obilježje izumiranje stanovništva. Četiri naselja imaju nešto manje nepovoljan tip E3, čije je obilježje izrazita depopulacija. To su: Lički Osik, Novoselo Bilajsko, Novoselo Trnovačko i Ostrvica. Samo naselje Podoštra ima najnepovoljniji imigracijski tip općeg kretanja stanovništva I4, čije je obilježje vrlo slaba regeneracija imigracijom.

Treba imati na umu da sve navedene demografske pokazatelje za ovo međupopisje valja uzimati s određenom rezervom zbog tadašnjih izvanrednih okolnosti uvjetovanih Domovinskim ratom.

Tablica 7. Tipizacija općeg kretanja stanovništva u Gradu Gospiću po naseljima (2001.–2011.)

Naselje, grad, općina	2001.–2011.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Aleksinica	-30	-21	-51	E4
Barlete	-15	7	-8	I4
Bilaj	-37	-56	-93	E4
Brezik	-3	1	-2	I4
Brušane	-15	-13	-28	E4
Budak	-21	-3	-24	E4
Bužim	-17	-3	-20	E4
Debelo Brdo I	-6	1	-5	I4
Debelo Brdo II	-3	6	3	I2/I3
Divoselo	-6	-2	-8	E4
Donje Pazarište	-27	-18	-45	E4
Drenovac Radučki	-3	2	-1	I4

Naselje, grad, općina	2001.-2011.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Gospić	-252	739	487	I2
Kalinovača	-8	-62	-70	E4
Kaniža Gospićka	-24	-13	-37	E4
Klanac	-51	-5	-56	E4
Kruščica ²⁶	-	-	-	-
Kruškovac	-7	16	9	I2
Kukljić	-5	14	9	I2
Lički Čitluk	-3	2	-1	I4
Lički Novi	-35	-10	-45	E4
Lički Osik	112	30	142	I1
Lički Ribnik	-26	0	-26	I4/E4
Mala Plana	-15	8	-7	I4
Medak	-39	23	-16	I4
Mogorić	-28	45	17	I3
Mušaluk	-39	3	-36	I4
Novoselo Bilajsko	0	-9	-9	-
Novoselo Trnovačko	4	2	6	I1
Ornice	0	6	6	-
Ostrvica	-4	1	-3	I4
Oteš	-21	-8	-29	E4
Pavlovac Vrebački	-12	12	0	-
Počitelj	-6	-4	-10	E4
Podastrana	-13	-12	-25	E4
Podoštra	-25	-10	-35	E4
Popovača Pazariška	-6	-3	-9	E4
Rastoka	-12	-3	-15	E4
Rizvanuša	-8	1	-7	I4
Smiljan	-45	17	-28	I4
Smiljansko Polje	-18	-25	-43	E4
Široka Kula	-15	1	-14	I4

Naselje, grad, općina	2001.-2011.			
	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Popisna promjena	Tip općeg kretanja stanovništva
Trnovac	-28	-3	-31	E4
Vaganac	-15	-7	-22	E4
Velika Plana	-9	2	-7	I4
Veliki Žitnik	-12	-15	-27	E4
Vranovine	-11	-5	-16	E4
Vrebac	-13	38	25	I2
Zavođe	-2	-2	-4	E4
Žabica	-21	-5	-26	E4
GRAD GOSPIĆ	-794	559	-235	I4

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.-2001., DZS, Zagreb; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, DZS, Zagreb; Tablogrami vitalne statistike DZS-a 2001.-2011., DZS, Zagreb.

Kao što je spomenuto, u najnovijem međupopisu došlo je do povratka određenog broja stanovnika, pa stoga neka naselja bilježe popasti porast broja stanovnika i pozitivnu migracijsku bilancu (Tab. 7.). Pozitivnu popisnu promjenu broja stanovnika bilježi 8 naselja. U svim naseljima, osim u Gospiću i Mogoriću, vrijednost popisnog porasta broja stanovnika je zanemariva. Međutim, stanje u realnosti ne odražava trendove službene državne statistike. Naime, ukupan prikazani broj stanovnika iz popisa 2011. godine ne bi trebao sadržavati stanovništvo u inozemstvu, no postoje indikacije da je unatoč tome popisan i dio takvog stanovništva. Na primjer, broj stanovnika Hrvatske bez popisanih u inozemstvu 2001. godine iznosio je 4.200.214 (Akrap, 2015.), da bi 2011. taj broj narastao na 4.284.899 stanovnika, a to je porast od 2,02%. Jasno je da takvo stanje nije prisutno u stvarnosti, pa se može zaključiti da je u broju stanovnika iz 2011. prisutan i određeni broj stanovnika u inozemstvu. Može se prepostaviti da je određen broj stanovnika u inozemstvu popisan i u naseljima Grada Gospića.

Prirodni priraštaj zabilježen je jedino u naselju Lički Osik i on je posljedica doseđivanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Sva ostala naselja bilježe prirodni pad broja stanovnika i to je možda najpouzdaniji pokazatelj kontinuirane prisutnosti nepovoljnih demografskih procesa.²⁶ Uz ovakve pokazatelje prirodnog kretanja stanovništva nije

²⁶ Naselje je izumrlo u razdoblju od 1991. do 2001.

²⁷ Rođeni i umrli se uvijek evidentiraju, za razliku od odseljenih i doseljenih.

moguća promjena nabolje, što vrlo nepovoljno utječe na mogućnosti održivog razvoja istraživanog prostora.

Pozitivnu migracijsku bilancu imaju 24 naselja ili gotovo pola ukupnog broja naselja Grada Gospića. Najveća je vrijednost migracijske bilance zabilježena u samom naselju Gospic, 739 stanovnika. Dodatno, najveće vrijednosti migracijske bilance imaju naselja koja su tijekom Domovinskog rata bila okupirana, a prije rata su imala većinski srpsko stanovništvo. Opet treba istaknuti da stanje u stvarnosti ne odgovara podatcima o migracijskoj bilanci. Izgledno je da je stvarni broj povratnika, odnosno doseljenih, manji od vrijednosti migracijske bilance, što bi moglo ukazati na fiktivno popisivanje pojedinaca.

U ovom međupopisu tipizacija općeg kretanja stanovništva pokazuje heterogenija obilježja. Najveći broj naselja, njih 24, i dalje ima najnepovoljniji tip općeg kretanja stanovništva E4 (izumiranje stanovništva). Drugi najzastupljeniji tip općeg kretanja stanovništva je I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom), koji ima 13 naselja Grada Gospića. Pet naselja bilježi tip I2 (regeneracija imigracijom), među kojima je i naselje Gospic. Dva naselja imaju najpovoljniji tip I1 (ekspanzija imigracijom). Radi se o naseljima Lički Osik i Novoselo Trnovačko. Apsolutne vrijednosti promatranih demografskih pokazatelja za Novoselo Trnovačko su zanemarive, pa se tu ne može govoriti o pomacima nabolje, dok se za stanje u Ličkom Osiku može reći da je nešto bolje od prosjeka Grada Gospića. Jedno naselje ima tip na granici I2 i I3, te još jedno naselje tip na granici I4 i E4. Jedno je naselje bez stanovnika (Kruščica), a za 3 naselja nije moguće odrediti tipizaciju općeg kretanja stanovništva. Naselja Novoselo Bilajsko i Ornica imaju nultu vrijednost prirodne promjene, a tipizacija općeg kretanja stanovništva prema M. Friganoviću (1990.) nije predviđela takvu mogućnost. Naselje Pavlovac Vrebački ima nultu vrijednost popisne promjene, što ranije spomenuta tipizacija također nije predviđjela.

Može se zaključiti da su dinamička obilježja Grada Gospića tijekom svih promatranih međupopisa krajnje negativna i nažalost ne postoji izgledno rješenje postojeće situacije. Može se očekivati daljnje produbljenje dugotrajne i duboke demografske krize.

5. Starenje stanovništva u Gradu Gospiću

S obzirom na dugotrajne nepovoljne dinamičke demografske procese, jasno je da strukturna obilježja stanovništva ne mogu biti povoljna. Najvažnije strukturno demografsko obilježje je sastav stanovništva prema dobi i spolu.

Tablica 8. Odabrani pokazatelji sastava stanovništva prema dobi i spolu u Gradu Gospicu 1971. godine

Naselje, grad, općina	0 - 14	15 - 64	≥ 65	Koeficijent feminiteta	Koeficijent starosti	Koeficijent mladosti	Indeks starenja	Koeficijent dobne ovisnosti	Tipizacija ostarjelosti ²⁸
Aleksinica	118	270	68	100,9	14,91	25,88	57,63	68,89	3
Barlete	69	180	39	104,3	13,54	23,96	56,52	60,00	3
Bilaj	96	283	53	97,3	12,27	22,22	55,21	52,65	3
Brezik	33	105	35	121,8	20,23	19,08	106,06	64,76	4
Brušane	45	169	49	102,3	18,63	17,11	108,89	55,62	3
Budak	0	0	0	-	-	-	-	-	4
Bužim	81	206	50	90,4	14,84	24,04	61,73	63,59	3
Debelo Brdo I	31	82	18	104,7	13,74	23,66	58,06	59,76	3
Debelo Brdo II	12	23	6	105,0	14,63	29,27	50,00	78,26	4
Divoselo	84	338	80	110,9	15,94	16,73	95,24	48,52	4
Donje Pazarište	54	162	35	104,1	13,94	21,51	64,81	54,94	3
Drenovac Radučki	50	170	39	107,2	15,06	19,31	78,00	52,35	3
Gospic	1756	5722	544	112,4	6,78	21,89	30,98	40,20	1
Kalinovača	111	233	38	92,0	9,95	29,06	34,23	63,95	3
Kaniža Gospička	108	368	60	122,4	11,19	20,15	55,56	45,65	3
Klanac	77	236	44	100,6	12,32	21,57	57,14	51,27	3
Kruščica	3	15	1	111,1	5,26	15,79	33,33	26,67	1
Kruškovac	22	93	25	77,2	17,86	15,71	113,64	50,54	3
Kukljić	31	135	36	98,0	17,82	15,35	116,13	49,63	3
Lički Čitluk	37	141	58	129,1	24,58	15,68	156,76	67,38	4
Lički Novi	107	429	96	112,1	15,19	16,93	89,72	47,32	3
Lički Osik	885	2232	133	94,4	4,09	27,23	15,03	45,61	1
Lički Ribnik	71	242	52	123,9	14,25	19,45	73,24	50,83	3
Mala Plana	33	76	29	100,0	21,01	23,91	87,88	81,58	3
Medak	176	548	118	107,9	14,01	20,90	67,05	53,65	3

²⁸ Tipizacija ostarjelosti izvršena je prema metodologiji I. Nejašmića (2005.). Prema toj metodologiji, postoji 7 tipova ostarjelosti stanovništva: 1 (na pragu starosti), 2 (starenje), 3 (starost), 4 (duboka starost), 5 (vrlo duboka starost), 6 (izrazito duboka starost) i 7 (krajnje duboka starost).

Naselje, grad, općina	0 - 14	15 - 64	65 i vi	Koeficijent femininete	Koeficijent starosti	Koeficijent mladosti	Indeks starenja	Koeficijent dobne ovisnosti	Tipizacija ostarjelosti ²⁸
Mogorić	152	478	127	104,0	16,78	20,08	83,55	58,37	3
Mušaluk	153	381	75	111,5	12,32	25,12	49,02	59,84	3
Novoselo Bilajsko	56	91	14	96,3	8,70	34,78	25,00	76,92	2
Novoselo Trnovačko	12	34	10	143,5	17,86	21,43	83,33	64,71	3
Ornica	13	46	12	136,7	16,90	18,31	92,31	54,35	3
Ostrvica	51	200	37	88,2	12,85	17,71	72,55	44,00	3
Oteš	91	239	67	108,9	16,88	22,92	73,63	66,11	3
Pavlovac Vrebački	40	121	38	95,1	19,10	20,10	95,00	64,46	4
Počitelj	116	397	124	108,2	19,47	18,21	106,90	60,45	3
Podastrana	50	160	33	84,1	13,58	20,58	66,00	51,88	3
Podoštra	63	184	35	113,6	12,41	22,34	55,56	53,26	3
Popovača Pazariška	80	190	23	100,7	7,85	27,30	28,75	54,21	2
Rastoka	40	84	20	102,8	13,89	27,78	50,00	71,43	3
Rizvanuša	8	59	17	82,6	20,24	9,52	212,50	42,37	5
Smiljan	189	498	73	94,9	9,61	24,87	38,62	52,61	2
Smiljansko Polje	87	216	30	86,0	9,01	26,13	34,48	54,17	2
Široka Kula	208	576	105	115,3	11,81	23,40	50,48	54,34	3
Trnovac	88	253	59	102,0	14,75	22,00	67,05	58,10	3
Vaganac	35	102	25	110,4	15,43	21,60	71,43	58,82	3
Velika Planina	100	197	51	94,4	14,66	28,74	51,00	76,65	3
Veliki Žitnik	51	155	28	108,9	11,97	21,79	54,90	50,97	3
Vranovine	21	69	17	109,8	15,89	19,63	80,95	55,07	3
Vrbac	82	268	92	114,6	20,81	18,55	112,20	64,93	4
Zavođe	14	55	24	106,7	25,81	15,05	171,43	69,09	4
Žabica	76	171	27	124,6	9,85	27,74	35,53	60,23	2
GRAD GOSPIĆ	5966	17682	2869	105,9	10,82	22,50	48,09	49,97	2

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

Već je 1971. godine sastav stanovništva prema dobi i spolu u Gradu Gospicu bio nepovoljan (Tab. 8.). Postojala su naselja s vrlo poremećenim sastavom stanovništva prema spolu. Gledano u cjelini, 34 naselja imala su veći broj žena, a 14 naselja veći broj muškaraca.²⁹ Jedno je naselje imalo jednak broj žena i muškaraca (Mala Plana), dok je naselje Budak tada bilo dio Ličkog Osika, pa za njega nema podataka. Grad Gospic, gledan u cjelini, imao je veći broj žena od muškaraca, pa je na razini cijelog grada koeficijent maskuliniteta iznosio 93,9, a koeficijent feminiteta 106,5. S obzirom na razinu ostarjelosti, takva situacija ne čudi jer je u starijim populacijama najčešće veći broj žena, koje obično duže žive od muškaraca. Ipak, u manjim populacijama sastav stanovništva prema spolu može češće biti poremećen nego u većim populacijama zbog djelovanja različitih čimbenika koji mogu biti specifični za svaku manju populaciju, pa ih je stoga teže generalizirati i objasniti.

Razmotri li se indeks starenja,³⁰ uviđa se da je samo 9 naselja imalo vrijednost manju od 40. Naime, često se smatra da starenje stanovništva počinje kad vrijednost indeksa starenja premaši ranije spomenutu vrijednost (Nejašmić, 2005).³¹ Grad Gospic, promatran u cjelini, imao je vrijednost indeksa starenja 48,09. Već je pri analizi ovog popisa stanovništva vrlo zabrinjavajuće to što je u 9 naselja zabilježen indeks starenja veći od 100, što znači da je u tim naseljima broj starog stanovništva bio veći od broja mladog stanovništva. Jasno je da je takva situacija krajnje nepovoljna. Prema tipizaciji ostarjelosti I. Nejašmića (2005.) Grad Gospic, u cjelini, imao je tip 2 ostarjelosti (starenje), što znači da je proces demografskog starenja otpočeo. Samo tri naselja nisu bila ušla u proces demografskog starenja, odnosno imala su tip 1 (na pragu starosti). To je središnje naselje administrativnog grada, Gospic, te naselja Kruščica i Lički Osik. Jasno je da su središnje uloge Gospica i Ličkog Osika utjecale na manju razinu ostarjelosti. Imajući na umu da je već tada najveći dio naselja Kruščica iseljen i potopljen zbog izgradnje akumulacijskog jezera za potrebe HE „Sklope“, za prepostaviti je da je mlađe stanovništvo ostalo živjeti u manjem, nepotopljenom dijelu naselja. Pet je naselja imalo tip 2 ostarjelosti (starenje). To znači da su ta naselja netom zahvaćena nepovoljnijim procesom starenja. Već je 1971. većina naselja (njih 33) imala tip 3 ostarjelosti čije je obilježe starost populacije.

²⁹ Najveći koeficijent maskuliniteta (k_m) imala su 1971. naselja Kruškovac (129,5) i Rizvanuša (121,1), a najveći koeficijent feminiteta (k_f) naselja Novoselo Trnovačko (143,5) i Ornice (136,7).

³⁰ Indeks starenja je omjer između starog ($P_{(≥65)}$) i mladog stanovništva ($P_{(0-14)}$). Računa se po formuli $I_s = P_{(≥65)} / P_{(0-14)} * 100$.

³¹ A. Wertheimer-Baletić (1999.) smatra da starenje stanovništva počinje kad vrijednost indeksa starenja premaši 40, dok I. Nejašmić (2005.) smatra da počinje kad vrijednost toga indeksa premaši 35.

Ova činjenica dovoljno govori o tome koliko je starenje stanovništva već tada bilo rasprostranjeno i uznapredovalo. Čak je 8 naselja imalo tip 4 ostarjelosti (duboka starost), a jedno je (Rizvanuša) imalo tip 5 (vrlo duboka starost). U novijem razdoblju je nažalost došlo do daljnog intenziviranja procesa starenja stanovništva. Ovi pokazatelji obilježavaju početak negativnoga demografskog trenda u Gospiću koji je narednih godina intenziviran.

Razmotri li se najnoviji popis stanovništva (2011.), razvidno je da je sastav stanovništva prema spolu očito pod utjecajem različitih čimbenika specifičnih za svako naselje, pa je teško pronaći neku pravilnost (pogotovo stoga što se radi o naseljima s malim brojem stanovnika). Broj naselja koja imaju više muškaraca od žena iznosi 23, a broj onih kod kojih je situacija obratna 21.³² Takvo stanje nije tipično za ostarjelu populaciju, jer žene prosječno žive dulje od muškaraca, no kao što je već spomenuto, ovdje su na djelu čimbenici specifični za svako naselje. Četiri naselja imaju jednak broj muškaraca i žena (Divoselo, Kalinovača, Počitelj i Zavođe), dok su 2 naselja izumrla (nemaju stanovnika). Grad Gospić, razmatran u cjelini, ima nešto više žena od muškaraca što je normalno za ostarjelu populaciju, pa koeficijent maskulinitea iznosi 98,7, a koeficijent feminiteta 101,3. Porast udjela muškog stanovništva u razdoblju od 1971. do 2011. može se objasniti većim doseljavanjem muškaraca (Pokos, Turk, 2013.). Ostarjelost stanovništva dosegnula je krajne zabrinjavajuće razinu. Ako se takvi trendovi nastave, može se očekivati da će Grad Gospić u budućnosti izgubiti najveći dio stanovništva, što ima nesagledivе posljedice za gospodarski razvoj ovog kraja. Bez stanovništva, jasno, nema ni (održivog) razvoja.

³² Najveći koeficijent maskulinitea (k_m) imala su 2011. naselja Lički Čitluk (300,0) i Mala Plana (250,0), a najveći koeficijent feminiteta (k_f) naselja Debelo Brdo II (60,0) i Kruškovac (66,7).

Tablica 9. Odabrani pokazatelji sastava stanovništva prema dobi i spolu u Gradu Gospicu 2011. godine

Naselje, grad, općina	0 - 14	15 - 64	≥ 65	Koeficijent feminiteta	Koeficijent starosti	Koeficijent mladosti	Indeks starenja	Koeficijent dobne ovisnosti	Tipizacija ostarijetlosti ³³
Aleksinica	19	82	68	79,8	40,24	11,24	357,89	106,10	6
Barlete	1	9	18	75,0	64,29	3,57	1800,00	211,11	7
Bilaj	11	106	45	84,1	27,78	6,79	409,09	52,83	6
Brezik	5	9	11	127,3	44,00	20,00	220,00	177,78	6
Brušane	14	79	41	119,7	30,60	10,45	292,86	69,62	6
Budak	10	103	38	106,8	25,17	6,62	380,00	46,60	6
Bužim	12	41	21	89,7	28,38	16,22	175,00	80,49	5
Debelo Brdo I	5	36	20	69,4	32,79	8,20	400,00	69,44	6
Debelo Brdo II	2	2	4	166,7	50,00	25,00	200,00	300,00	6
Divoselo	0	0	4	100,0	100,00	-	-	-	7
Donje Pazarište	18	75	32	98,4	25,60	14,40	177,78	66,67	5
Drenovac Radučki	0	0	0	-	-	-	-	-	-
Gospic	1054	4354	1167	103,1	17,75	16,03	110,72	51,01	4
Kalinovača	8	53	33	100,0	35,11	8,51	412,50	77,36	6
Kaniža Gospicka	59	259	83	108,9	20,70	14,71	140,68	54,83	5
Klanac	10	58	32	78,6	32,00	10,00	320,00	72,41	6
Kruščica	0	0	0	-	-	-	-	-	-
Kruškovac	0	2	18	150,0	90,00	-	-	900,00	7
Kukljić	0	3	10	85,7	76,92	-	-	333,33	7
Lički Čitluk	0	4	0	33,3	0,00	-	-	-	4
Lički Novi	49	179	70	104,1	23,49	16,44	142,86	66,48	5
Lički Osik	451	1244	219	99,2	11,44	23,56	48,56	53,86	2
Lički Ribnik	5	36	52	111,4	55,91	5,38	1040,00	158,33	7
Mala Plana	0	5	2	40,0	28,57	-	-	40,00	7
Medak	0	13	49	138,5	79,03	-	-	376,92	7
Mogorić	3	46	61	107,5	55,45	2,73	2033,33	139,13	7
Mušaluk	23	130	75	107,3	32,89	10,09	326,09	75,38	6

³³ Isto kao i pozivna bilješka 28.

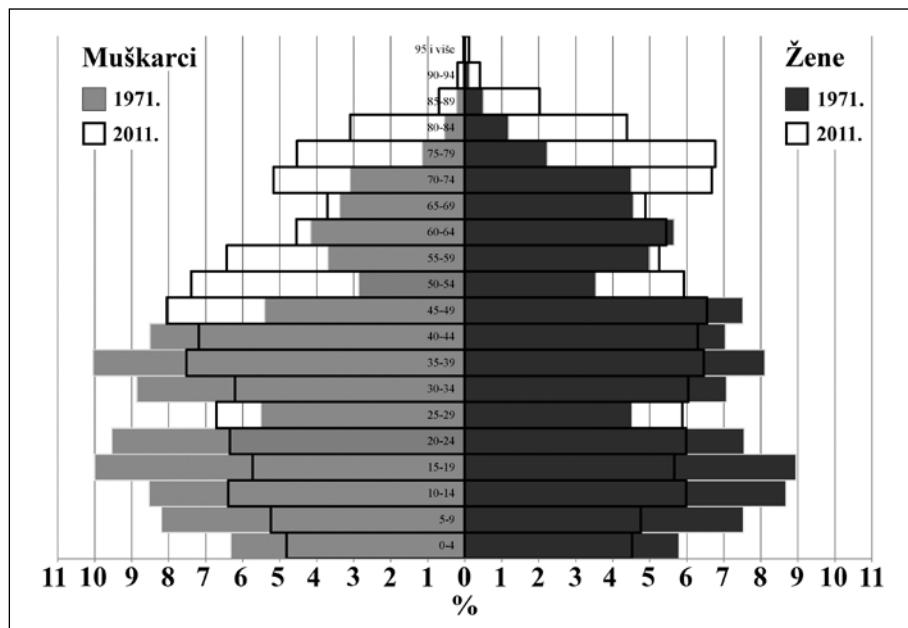
Naselje, grad, općina	0 - 14	15 - 64	≥ 65	Koeficijent feminiteta	Koeficijent starosti	Koeficijent mladosti	Indeks starenja	Koeficijent dobne ovisnosti	Tipizacija ostarijelosti ³³
Novoselo Bilajsko	28	62	22	103,6	19,64	25,00	78,57	80,65	3
Novoselo Trnovačko	31	43	10	86,7	11,90	36,90	32,26	95,35	3
Ornica	0	4	2	50,0	33,33	-	-	50,00	6
Ostrvica	4	7	5	77,8	31,25	25,00	125,00	128,57	5
Oteš	19	43	37	106,3	37,37	19,19	194,74	130,23	6
Pavlovac Vrebački	1	12	20	65,0	60,61	3,03	2000,00	175,00	7
Počitelj	0	1	3	100,0	75,00	-	-	300,00	7
Podastrana	6	27	18	88,9	35,29	11,76	300,00	88,89	6
Podoštra	31	99	47	115,9	26,55	17,51	151,61	78,79	5
Popovača Pazarška	13	58	22	116,3	23,66	13,98	169,23	60,34	5
Rastoka	0	23	10	83,3	30,30	-	-	43,48	6
Rizvanuša	2	20	7	93,3	24,14	6,90	350,00	45,00	5
Smiljan	55	276	87	93,5	20,81	13,16	158,18	51,45	4
Smiljansko Polje	12	87	36	114,3	26,67	8,89	300,00	55,17	5
Široka Kula	29	52	35	103,5	30,17	25,00	120,69	123,08	4
Trnovac	7	57	32	84,6	33,33	7,29	457,14	68,42	6
Vaganac	1	20	9	42,9	30,00	3,33	900,00	50,00	6
Velika Plana	5	25	22	136,4	42,31	9,62	440,00	108,00	6
Veliki Žitnik	3	23	21	123,8	44,68	6,38	700,00	104,35	7
Vranovine	3	18	22	79,2	51,16	6,98	733,33	138,89	7
Vrebac	0	14	30	69,2	68,18	-	-	214,29	7
Zavode	0	1	3	100,0	75,00	-	-	300,00	7
Žabica	12	102	49	106,3	30,06	7,36	408,33	59,80	6
GRAD GOSPIĆ	2021	8002	2722	101,3	21,36	15,86	134,69	59,27	4

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, DZS, Zagreb.

Grad Gospic, promatran u cjelini, prema najnovijem popisu stanovništva (2011.) bilježi vrlo uznapredovalu razinu ostarjelosti (Tab. 9.). Indeks starenja iznosi 134,69, a tip ostarjelosti, prema Nejašmiću (2005.), bio je 4 (duboka starost). Razmotri li se ostarjelost na razini naselja, situacija poprima doista katastrofalne razmjere. Naselja Drenovac Radučki i Kruščica su izumrla, a čak 13 naselja nije prema najnovijem popisu stanovništva iz 2011. imalo mladog stanovništva (0 – 14 godina). Najveća vrijednost indeksa starenja zabilježena je u Mogoriću, čak 2033,33. Ovako visoke vrijednosti indeksa starenja rijetko se susreću, a u većim su populacijama teško ostvarive. Razmotri li se tipizacija ostarjelosti stanovništva, uviđa se da je samo jedno naselje (Lički Osik) imalo tip 2 (starenje). Razlog za takvo stanje je već ranije spomenuto naseljavanje. Dva naselja (Novoselo Bilajsko i Novoselo Trnovačko) imaju tip 3 ostarjelosti (starost). S obzirom na to da se radi o malim populacijama, teško je objasniti zašto je razina ostarjelosti niža od one u većini ostalih naselja Grada Gospic-a. Četiri su naselja imala tip ostarjelosti 4 (duboka starost), među kojima je i središnje naselje grada, Gospic. Ovo je jasan dokaz da je prisutna homogenizacija prostora na temelju nepovoljnih demografskih pokazatelja, što nikako nije pozitivno. Nekada je naselje Gospic imalo nešto povoljnije demografske pokazatelje od ruralne okolice, a danas tome više nije tako. Devet naselja ima tip ostarjelosti 5 (vrlo duboka starost). Ne treba ni napominjati koliko je nepovoljna ovako uznapredovala razina ostarjelosti. Još više zabrinjava činjenica da čak 18 naselja Grada Gospic-a (2011.) ima tip 6 ostarjelosti (izrazito duboka starost). Sedam naselja zabilježilo je najnepovoljniji tip ostarjelosti 7 (krajnje duboka starost) koji se u praksi jako rijetko nalazi, a ako se i nađe, to je obično u malim populacijama (poput naselja Grada Gospic-a). Područja s ovako uznapredovalim stupnjevima ostarjelosti nemaju vlastiti demoreprodukcijski potencijal kojim bi se postoeće stanje moglo popraviti, pa stoga poboljšanje stanja ovisi o imigraciji mlađeg stanovništva.

Usporedi li se dobno-spolne piramide za Grad Gospic, temeljene na popisnim rezultatima iz 1971. i 2011. godine, vidi se velika razlika (Sl. 8.). Piramida iz 1971. ima oblik piramide, iako je već jasno primjetna okrnjena baza najmlađih generacija. Te su godine najmnogobrojnije bile generacije dobi 15 – 19 godina. Jasno se vide i okrnjene generacije dobi 25 – 29 godina i dobi 50 – 54 godine. Okrnjenost mlađe spomenute dobne skupine posljedica je manjeg rađanja tijekom Drugoga svjetskog rata već malo brojnijih generacija koje su rođene tijekom Prvoga svjetskog rata. Okrnjenost starije ranije spomenute dobne skupine posljedica je smanjenog rađanja tijekom Prvoga svjetskog rata i izravnih ratnih stradanja (pogibanja) u Drugom svjetskom ratu. Naime, upravo su te generacije tijekom Drugoga svjetskog rata bile u najpovoljnijoj dobi za vojnu službu, pa su stoga i češće ginule u ratu.

Dobno-spolna piramida iz 2011. ima oblik urne i gotovo se može reći da je nalik na onu iz 1971. godine, rotiranu za 180°. Najbrojnije su generacije 45 – 49 godina, dok su mlađe generacije osjetno malobrojnije. Baza piramide je vrlo okrnjena, tako da piramida ima oblik urne. Primjetna je i manja brojnost dobne skupine 65 – 69 godina. To je, naime, generacija koja je 1971. godine bila u dobi 25 – 29 godina, a njezina je brojnost manja zbog smanjenog nataliteta i demografskih gubitaka u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Međutim, treba imati na umu i to da su i njihove roditeljske generacije stradavale u vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Slika 8. Usporedba sastava stanovništva prema dobi i spolu u Gradu Gospiću 1971. i 2011. godine³⁴

Kao što je rečeno, dobni sastav stanovništva u Gradu Gospiću krajnje je nepovoljan i s obzirom na njega i sve ostale ranije navedene nepovoljne demografske procese i prisutne trendove, teško je očekivati bilo kakav pomak na bolje u skorije vrijeme.

³⁴ Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, rezultati po naseljima i opštinskim nazima, Knjiga VIII*, SZS, Beograd, 1973.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, DZS, Zagreb.

6. Zaključna razmatranja

Prostor Grada Gospića ima velikih prirodnih potencijala za održivi razvoj, no ekonom-ska, a poglavito demografska situacija nikako ne ide u prilog tome. U uvjetima ovako dugotrajne i duboke demografske krize, teško je zamisliti održivi razvoj. Grad se još uvijek demografski oporavlja od posljedica Domovinskog rata, kada je Gospic napustilo više tisuća stanovnika, uz nemali broj poginulih. Uz ratni mortalitet, migracijske gubitke, Gospic je zabilježio gubitke i u natalitetu, što je dodatno osiromašilo demografsku bazu. Objasnjeno je da je problem nepostojanja većega središnjeg naselja koje bi svojim centralitetom objedinilo prostor Like vrlo važan za razumijevanje demografske problematike Like, a samim time i Gospića, koji se nažalost nikada nije uspio razviti u takvo naselje. Danas Lika ima sva obilježja ruralne periferije koja ne iskorištava svoje prirodne razvojne potencijale. Cijeli prostor Like i Grada Gospića nazaduje jer se gubitkom stanovništva pojačavaju obilježja periferije, a već postojeće središnje funkcije degradiraju ili potpuno nestaju. U Hrvatskoj se govori o potrebi decentralizacije i taj bi proces trebalo sustavno provesti, no ipak trebalo bi najprije ublažiti obilježja periferije u onim prostorima u kojima su ona vrlo naglašena. Takav proces deperiferizacije sastojao bi se od planskog „uvodenja“ središnjih funkcija u problemske prostore s ciljem ostvarivanja osnovnih preduvjeta za moderan život. To se prije svega odnosi na mogućnosti zapošljavanja. Ostali su preduvjeti za revitalizaciju poboljšanje vodoopskrbe, opskrbe električnom energijom, dostupnosti i brzine interneta, dostupnosti trgovina, primarne zdravstvene zaštite te dječijih vrtića i primarnog obrazovanja za djecu. Bez toga ne postoje preduvjeti za demografsku revitalizaciju depopuliranih naselja, koja je jedino moguća selektivnom imigracijom. Dostupnost tih funkcija važna je i za zadržavanje postojećeg stanovništva, odnosno za zaustavljanje emigracije.

Problem demografske obnove prepoznat je danas u Hrvatskoj kao jedan od najvažnijih preduvjeta skladnog i održivog razvoja. Tome u prilog ide i osnutak Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku. Ipak, da bi se stanje popravilo, potrebno je osmišljavati i provoditi sustavne mjere demografskog oporavka i revitalizacije. Problemski i periferni prostori, poput Grada Gospića, trebali bi pri provedbi tih mjer imati prioritet. U protivnom je izgledan nastavak svih već postojećih nepovoljnih demografskih procesa, što može imati nesagledive nepovoljne posljedice koje nadilaze lokalnu razinu Grada Gospića i Ličko-senjske županije.

Sukladno potvrđenim vrlo nepovoljnim demografskim obilježjima Grada Gospića može se zaključiti da demografski trendovi i sadašnje demografsko stanje izravno prijete sniženju razine održivosti sociokulturne dimenzije održivog razvoja istraživanog prostora.

Literatura

- Akrap, A. (2015.), Veliki iseljenički valovi iz Hrvatske od kraja 19. do kraja 20. stoljeća. U: M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine* (str. 71-79), Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Bušljeta Tonković, A. (2015.), *Održivi razvoj Središnje Like. Prinosi analizi ljudskog i socijalnog kapitala*, Zagreb – Gospic, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Državni arhiv u Gospicu.
- Friganović, M. (1990.), *Demogeografska Stanovništvo svijeta*, Zagreb, Školska knjiga.
- Lay, V. (2002.), Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitička ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti. U: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Pristor izu. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo?* (str. 289-304), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lay, V. (2007.), Vizija održivog razvoja Hrvatske: Prinosi artikulaciji polazišta i sadržaja vizije. U: V. Lay (ur.), *Razvoj sposoban za budućnost. Prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske* (str. 11-52), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Maticka, M. (1990.), *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.–1948.*, Zagreb, Školska knjiga – Stvarnost.
- Nejašmić, I. (2005.), *Demogeografska Stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb, Školska knjiga.
- Pejnović, D. (2013.), Gospic: Geografski položaj, razvoj i suvremene značajke grada. U: Ž. Holjevac (ur.), *Gospic. Grad, ljudi, identitet* (str. 15-59), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Pokos, N. (2003.), Metodološke promjene u popisima stanovništva, *Hrvatska revija*, 3/1, 29-35.
- Pokos, N., Turk, I. (2013.), Demografska obilježja naselja Gospic i Grada Gospic. U: Ž. Holjevac (ur.), *Gospic. Grad, ljudi, identitet* (str. 63-83), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. (2014.), *Lica nigdine. Društveni i prostorni okvir razvitička hrvatskog sela*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, Mate d. o. o.
- Žerjavić, V. (2007.), Demografski i ratni gubitci Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u neposrednom poraću. U: I. Perić (ur.), *Povijest Hrvata. Od 1918. do danas, treća knjiga* (str. 250-264), Zagreb, Školska knjiga.
- Živić, D. (2006.), Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća 1991. – 2001. U: D. Budiša (ur.), *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat* (str. 420-483), Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.

Izvori

- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857.–2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb. Dostupno na: www.dzs.hr (pristup 28. 2. 2017.).
- Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, rezultati po naseljima i općinama, Knjiga VIII*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb. Dostupno na: www.dzs.hr (pristup 28. 2. 2017.).
- Tablogrami vitalne statistike DZS-a 1964.–2016.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

II.

UTIRANJE STAZE ZA ODRŽIVU BUDUĆNOST

AKTUALNOST RURALNE SOCILOGIJE: PROBLEMATIZIRANJE ODRŽIVOSTI „PROSTORA IZA“

Toni Popović, Renata Relja i Tea Gutović

1. Uvod

Aktualnost proučavanja ruralnog konteksta određenog sustavnim i dugoročnim društvenim slabljenjem može djelovati prijeporno. Istraživači, a među njima i sociolozi, ističu kako promašena politika prema selu tijekom razdoblja socijalizma nije doživjela zaokret u ishodišnom smislu unutar tranzicije i suvremene Hrvatske, pri čemu još uvijek nedostaje (pored nominalnog političkog interesa) strateško promišljanje razvoja i revitalizacije hrvatskog ruralnog prostora (Štambuk, 2009., 39; Šundalić, 2010.; Relja i sur., 2016.).

U tumačenju društvene stvarnosti potrebno je nadilaziti okvire vlastitog života i proučavati fenomene, pojave i procese iz šire perspektive. Takva sociološka imaginacija omogućuje nijihovo adekvatno razumijevanje i učinkovite odgovore (Mills, 1967.). Ova je ideja primjenjiva i na ruralna područja – tradicionalno selo neizbjegno se mijenja i treba prihvati modernizacijske elemente kako bi uopće opstalo kao prostor življjenja. Iako se ističe da je hrvatsko selo „prostor iza“, prostor koji su vlasti zaboravile, demografski polariziran u odnosu na napućeni urbani prostor (Živić, 2009.) te infrastrukturno zapušten kao emigracijsko područje, što rezultira „odbojnošću prema ruralnom“¹ Cifrić i Trako (2009., 17) ukazuju na nepostojanje duboke ruralne periferije u Hrvatskoj, što olakšava povezivanje takvih naselja i upućuje na važnost iskorištavanja nijihovih razvojnih potencijala. Selu na ovim prostorima potrebna je „rekompozicija“ u svjetlu održive okolišne, socijalne i kulturne heterogenosti zasnovane na lokalnim resursima i modelima razvoja (Štambuk, 2014., prema Bušljeta Tonković, 2016.). Trako Poljak smješta takvu rekompoziciju unutar okvira „četvrte modernizacije“² pri čemu

¹ Na odbojnost prema ruralnom kao prostoru gospodarskog ulaganja i življjenja ukazuju i nacionalni strateški dokumenti (npr. *Strategija ruralnog razvoja RH 2008.–2013.*), što dodatno upućuje na važnost koordiniranog političkog djelovanja uz uključivanje (stručne) javnosti i iskustava lokalnog stanovništva (Popović i Relja, 2015., 445).

² O pokušajima modernizacije u Hrvatskoj vidjeti više u: Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

je potrebno djelovati strateški uz međunarodne smjernice, ali i finansijsku potporu za osiguravanje prepoznatljivosti i konkurentnosti hrvatskih ruralnih krajeva.³

Za sustavnu modernizaciju sela koja uključuje višestruke razine upravljanja i pomicanje različite potrebe, probleme, aspiracije i mogućnosti lokalnog stanovništva nužna je znanstveno-istraživačka dimenzija, a inozemni „primjeri dobre prakse“ pokazuju kolika pritom može biti uloga ruralne sociologije. Američko Ruralno sociološko društvo (engl. *Rural Sociological Society* – RSS) osnovano je 1937. godine u jeku finansijske krize, osiromašenja obitelji poljoprivrednika i potrebe sela za hvatanjem koraka s modernizacijskim tokovima. Ruralni sociolozi imali su bitnu ulogu u istraživanju primjene inovacija te educiranju lokalnog stanovništva, a kasnije u prijenosu znanja europskim kolegama prilikom formiranja Europskoga društva za ruralnu sociologiju 1957. godine (engl. *European Society for Rural Sociology* – ESRS) (Lowe, 2010.). S vremenom je europska ruralna sociologija zauzela raznovrsniji pristup u promišljanju ratom poharanih te industrijalizacijom i modernizacijom zanemarenih seoskih prostora, odmičući se od tehnico-determinističke preokupacije američkih kolega (kemikalizacija poljoprivrede, mehanizacija itd.). Ulogu ove discipline u obnovi ruralnog segmenta jasno je odredio Hofstee, prvi predsjednik ESRS-a, istaknuvši „velike razlike među narodima, regijama i lokalnim grupama unutar svake zemlje, zbog kojih će proći mnogo vremena do uspostave neke zajedničke kulture posvuda u Europi“ (Hofstee, 1963., prema Lowe, 2010., 325). Isti autor naglašava kako ruralni sociolog, „koristeći svoje istraživačke tehnike, može razotkriti činjenice i interpretirati fenomene koji se ne mogu primjereno razjasniti putem svakodnevnoga iskustvenog znanja“ (Constandse i Hofstee, 1964., prema Lowe, 2010., 319).

Različitost uvjeta življenja u ruralnim sredinama ukazuje na perspektivnost sela ako njegov „razvojni potencijal uvidi lokalno stanovništvo, a usto i subjekti koji odlučuju o učinkovitosti ulaganja u razvojne potencijale, razumijevajući vrijednost onoga čime raspolazu“ (Cifrić i Trako, 2009., 11). U zapadnoeuropskim zemljama postoje ruralna područja sa stabilnim i relativno povoljnim demografskim kretanjima te zadovoljavajućom socioekonomskom razvijenošću (naročito prometno i informacijski integrirane cjeline u urbano-ruralne kontinume), dok je primjerice mediteranski profil sela mnogo sumorniji s uočljivim iseljavanjem, depopulacijom, ekonomskim zaostajanjem i drugim srodnim pojavama negativnog predznaka (Relja i sur., 2016.). Kada je riječ o postsocijalističkim zemljama jugoistočne Europe, svojevrstan je problem i perifernost razvojne problematike ruralnih područja i agrarnog sektora unutar općeg društvenog interesa

³ <http://www.agrobiz.hr/globalno-selo/hrvatska-sela-sve-modernija-ali-i-napostenija-25>, posjet 12. ožujka 2016.

(Župančić, 2000., 25). Navedene prilike ukazuju na aktualnost ruralne sociologije kojoj pristupamo kroz sljedeće ciljeve u ovom radu: (1) ukazivanjem na suvremenih ruralnih kontekst s njegovim okolišnim, sociokulturalnim, političkim i ekonomskim značajkama u kojem treba uspostavljati znanstveno utemeljene lokalne razvojne modele za uravnotežen i održiv društveno-teritorijalni razvoj RH; (2) razmatranjem načina na koje se piše o ruralnom u hrvatskoj sociološkoj periodici kao važnom znanstvenoistraživačkom izvoru unutar kojeg sociolozi (i ostali stručnjaci u doticaju sa sociologijom) daju doprinos i podlogu za promišljanje i planiranje ruralnih područja.

U tekstu „The Importance of Rural Sociology“ Dillman (2008.) ističe kako tek ponekad živimo u vremenu znatnih društvenih promjena. Učestalost i intenzitet promjena povećani su od industrijalizacije naovamo, pa kao istraživači trebamo osiguravati primjereno empirijsko gradivo i teorijske modele, sudjelovati u razvojnim projektima te ukazivati onim dionicima koji utječu na razvoj sela (investitori, udruge, političari, društveni pokreti i dr.), na pojave, procese i fenomene (te njihove posljedice) koji su izvan osobne kontrole lokalnog stanovništva. Nekada se sociologiju razumijevalo kao znanost usredotočenu na proučavanje industrijskih društava, pri čemu je ruralni segment često zanemarivan kao manje zanimljiv, statičan i zaostao u odnosu na napučene, tehnološki i organizacijski napredne urbane sredine. S napuštanjem pozitivističke ideje linearog napretka i jačanjem ekoloških kriza selu se otvaraju nove i drugačije mogućnosti koje treba istraživati. Ono se opet sagledava kao prostor ugodan za život, rad i odmor. U tom smislu treba ga i razvijati – putem suradnje s urbanim sredinama, ali drugačije od njih (Russo i Popović, 2013.), poštujući ruralni metabolizam ravnoteže prirode, tehnologije i društva (Cifrić, 2001., prema Šundalić, 2010., 84).

2. Metodologija istraživanja

Pristup ruralnoj problematiki u hrvatskoj sociološkoj periodici razmotrili smo kombinirajući bibliometrijsku analizu i analizu sadržaja recenziranih članaka. Obuhvaćena su četiri znanstvena časopisa: *Revija za sociologiju*, *Socijalna ekologija*, *Sociologija sela/Sociologija i prostor te Društvena istraživanja*. Vremenski okvir studije proteže se na razdoblje od jednog desetljeća, tj. analizirani su članci objavljeni između 2006. i 2016. godine.

Bibliometrijskom analizom utvrđen je broj članaka koji se bave ruralnom tematikom u odnosu na ukupan broj članaka i objavljene brojke svakog časopisa. Također je iznesen udio empirijskih studija provedenih na (nad)nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. Publiciranje takvih studija vrlo je važno jer omogućuje verifikaciju uspostavljenih koncepta, kao i podlogu za razvoj ruralne sociologije kao „angažirane znanosti“ koja inovacije i spoznaje veže uz svakodnevna iskustva lokalnog stanovništva te aktivno sudjeluje u razvojnoj dinamici ruralnog prostora (Lowe, 2010., 312).

Analizom sadržaja obuhvaćeni su sažetci članaka, čiji je sadržaj kategoriziran u jednu od analitičkih dimenzija „integralnog pristupa razvoju ruralnih područja na temelju lokalnih resursa. Te dimenzijs uključuju *prirodni okoliš, društvenu zajednicu i gospodarsku upotrebu prostora*, uz osnovno načelo da se jedno ne smije razvijati na račun drugog (tzv. integralna održivost)“ (Štambuk, 2009., 42). S obzirom na postavljene ciljeve rada vezane uz aktualnost ruralne sociologije, kao okvir analize uzeti su sažetci jer pružaju uvid u ruralnu problematiku koja je interesantna socioložima, sadržavajući osnovne nalaze o trenutačnoj situaciji u ruralnim područjima. Sličnu analizu časopisa *Sociologia Ruralis, Journal of Rural Studies, Eastern European Countryside i Rural Sociology* proveo je Zablocki (2013.), grupirajući članke s obzirom na njihov primarni ili sekundarni interes. Iako se njegova studija razlikuje analitički od ovog rada, njihova se sličnost temelji na jednakom okviru analize, pri čemu se izbjeglo kategorizirati sažetke preko ključnih riječi koje mogu biti vrlo općenite i imati različita značenja među autorima. Stoga takva analiza ne bi dala zadovoljavajuće rezultate o aktualnosti ruralne sociologije s obzirom na disciplinarni pristup (Zablocki, 2013., 12).

Istraživanjem nije obuhvaćeno sve gradivo temeljem kojeg se može raspravljati o aktualnim temama u hrvatskoj ruralnoj sociologiji, što je središnji interes našeg istraživanja. U analizu nisu uvršteni radovi objavljeni u inozemnim časopisima, kao i domaćim u kojima sociološki pristup razmatranju društva nije od središnjeg interesa. Također su izostavljene monografije i zbornici radova koji predstavljaju značajno gradivo za hrvatsku ruralnu sociologiju.⁴ Ipak, istraživani časopisi prepoznatljiv su dio hrvatske sociologije (i još nekih disciplina u slučaju *Društvenih istraživanja*), gdje je, vjerujemo, obuhvaćena većina recentnih socioloških promišljanja hrvatskog sela. Časopis *Sociologija i prostor* ujedno je specijaliziran za pitanja urbane i ruralne sociologije. Relativno nedavna promjena njegova imena (do 2007. godine zvao se *Sociologija sela*) ukazuje na dinamiku ruralnih područja čija se „kultura, izgled i socijalna struktura mijenjaju i usložnjavaju, dolazi do povezivanja s drugim tipovima naselja u različite mreže, pri čemu se globalno i lokalno tretiraju povezano“ (Marinović, 2013., 247). Sve to stvara potrebu za drugačijom ruralnom sociologijom od one koja je razmatrala ponešto različita, ali relativno samodovoljna i statična agrarna društva. Međunarodna dimenzija discipline i razmjena informacija sada su nužni želimo li primjereno pristupati selu kao predmetu analize i kontekstu u kojem se strateški planiraju razvojne promjene.

⁴ Za detaljnije informacije posjetiti na primjer: www.idi.hr i www.pilar.hr

3. Pristup ruralnoj zajednici i prostoru unutar sociološke periodike

Nakon formiranja ruralne sociologije kao znanstveno-nastavne discipline tijekom 1960-ih⁵ te njenog intenzivnog razvoja 1970-ih godina, od početka 1980-ih naovamo smanjuje se interes za ruralno-sociološka istraživanja (Šuvar, 1989.; Štambuk, 2002.; Šundalić, 2010.). Prema Puljizu (1989., 5), u jugoslavenskim okvirima pažnja se počela usmjeravati na druge razvojne probleme uslijed društveno-ekonomskе krize, stoga su obustavljeni veliki istraživački projekti na temelju kojih se ruralna sociologija razvijala do tada. Značajniji interes nije nastupio ni osamostaljivanjem Republike Hrvatske i tranzicijom u demokratsko i tržišno društvo, što Štambuk (2002.) objašnjava nezainteresiranošću političke elite za rezultate istraživanja ruralnog socijalnog segmenta, zbog čega je smanjen broj ruralnosocioloških radova i istraživača. Autorica posebno ukazuje na takvu indiferentnost s obzirom na broj stanovnika i veličinu prostora koji pripadaju ruralnom segmentu, koje se ne bi smjelo zanemarivati ako je cilj socioekonomski oporavak RH u cjelini, a ne samo njenih urbanih područja (Štambuk, 2002., 27; Župančić, 2000., 24).⁶

Ističući nužnost temeljenja razvojnih dokumenata na teorijskim modelima i empirijskim analizama kao preduvjet revitalizacije sela i obnove Hrvatske, Milinković (2000.) ukazuje na to da broj istraživanja sela i agrara nije bio zanemariv u tranzicijskom razdoblju od 1990. do 1999. godine, iako se čini suprotno, a provodili su ih stručnjaci raznih disciplina (demografi, ruralni sociolozi, socijalni ekolozi, stručnjaci za turizam, agrarni ekonomisti i dr.). Učestalost znanstvenih članaka usmjerenih na sociološko proučavanje ruralnih područja nije zanemariva ni unutar studije koju smo proveli. Razmatrajući četiri obuhvaćena časopisa, analizirali smo ukupno 905 članaka u 164 objavljenih broja (vidjeti Tablicu 1). Dok na *Reviju za sociologiju, Socijalnu ekologiju i Sociologiju sela/Sociologiju i prostor* otpada gotovo jednaka količina objavljenih brojeva te relativno sličan broj članaka, *Društvena istraživanja* određuje učestalije izdavanje te objavljivanje većeg broja članaka po broju, pa na ovaj časopis otpada više od polovine analiziranih članaka.

⁵ Neki od ključnih trenutaka su osnutak Odjela za sociologiju sela pri Agrarnom institutu 1962. godine, pokretanje časopisa *Sociologija sela* 1963. godine i uvođenje nastave iz kolegija Sociologija naselja na studiju sociologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu ak. godine 1967./68.

⁶ Bez obzira na kriterij analize (npr. administrativni, gustoća naseljenosti itd.), ruralna područja obuhvaćaju većinu površine RH, a u njima živi između trećine i polovine stanovništva ovisno o uzetom kriteriju (Štambuk i sur., 2011., 223; Ivoš, 2010., 37; EC, 2013.).

Tablica 1. Uzorak sociološke periodike (2006.-2016.)

Časopis	Brojevi	Članci
Revija za sociologiju	37	114
Socijalna ekologija	37	139
Sociologija i prostor	36	178
Društvena istraživanja	54	473
UKUPNO	164	905

Od ukupnog broja analiziranih članaka, njih 115 odnosi se na neki aspekt sociološkog razmatranja ruralnog društva i prostora (vidjeti Tablicu 2). U analizu su uključeni radovi o ekološkoj dimenziji razvoja koji se nisu eksplicitno odnosili na ruralna područja (objavljeni uglavnom u *Socijalnoj ekologiji*), ali smo ih smatrali značajnim doprinosom ruralnoj sociologiji. Suvremene koncepcije ruralnog razvoja, s kojima se slažu autori ovog teksta, ističu očuvanje lokalnih potencijala (socijalnih, kulturnih, gospodarskih, okolišnih, naseljskih i dr.). Za razliku od njih, nekadašnji *top-down* egzogeni pristupi u ruralnoj politici, koji su dominirali do 1990-ih, vodili su monotonosti i devastaciji krajolika te neodrživom razvoju jednih nasuprot drugim selima putem industrijalizacije poljoprivrede. Uz zanemarivanje ekološke dimenzije održivosti i multifunkcionalnosti sela, ono se doživljavalo kao prostor proizvodnje što veće količine hrane za rastuća urbana središta (Galdeano-Gómez i sur., 2011., 57). Razumljivo, sve obuhvaćene članke nisu objavili profesionalni ruralni sociolozi, no ruralnu sociologiju su oduvijek, u svijetu i kod nas, razvijali razni stručnjaci, uz naknadno javljanje školovanih sociologa koji se bave tim pitanjima (Puljiz, 1989., 5).⁷ Dillman (2008.) smatra interdisciplinarni pristup u kojem istraživači dijele različite perspektive, ideje i iskustva „proektivnim miksom“ u kojem se ruralna sociologija uspostavlja kao javna sociologija, tj. disciplina čiji nalazi itekako služe poboljšanju uvjeta života ruralnog društva, a ne generiranju istraživanja i apstrakcijama korisnim uglavnom stručnjacima. U daljnju su analizu stoga uključeni radovi koji koriste sociološki pristup tretiranju ruralnog prostora i društva, razvrstani u analitičke kategorije integralnog ili sveobuhvatnog održivog razvoja.

⁷ Ruralna sociologija ili pojedini njeni elementi predaju se i na drugim fakultetima pored filozofskih (uglavnom poljoprivrednim ili ekonomskim), a srodnii se sadržaji javljaju i unutar kolegija poput sociologije okoliša, sociologije naselja, agrarne sociologije, upravljanja prirodnim resursima itd. (Švar, 1989.; Zablocki, 2013., 10).

Tablica 2. Broj članaka o ruralnoj problematici u analiziranoj sociološkoj periodici

Časopis Godina	Revija za sociologiju	Socijalna ekologija	Sociologija i prostor	Društvena istraživanja
2006.	1	4	2	8
2007.	-	3	2	5
2008.	-	6	2	4
2009.	-	3	2	3
2010.	-	3	3	3
2011.	-	1	2	2
2012.	-	2	2	3
2013.	-	2	15	1
2014.	-	1	3	2
2015.	-	4	2	1
2016.	-	11	6	1
UKUPNO	1	40	41	33

Unutar vremenskog okvira istraživanja (2006.–2016.), gotovo jednak broj članaka o ruralnoj problematici objavili su časopisi *Socijalna ekologija* (40) i *Sociologija i prostor* (41), koje autori prepoznaju kao osnovnu sociološku periodiku za objavljivanje o takvim i srodnim temama. U odnosu na ukupan broj članaka u pojedinom časopisu, u prvoj je bilo 38,7% članaka o ruralnoj problematici, a u drugome njih 23%. Nešto manje radova objavljeno je u *Društvenim istraživanjima* (33), no ipak znatno manje u omjeru s ukupnim brojem članaka objavljenih u tom časopisu (na ruralnu problematiku otpalo je 6,9% radova). Manja zastupljenost ruralne problematike u *Društvenim istraživanjima* nije iznenadujuća jer se časopis bavi „općim društvenim pitanjima na principu disciplinarne otvorenosti“.⁸ S druge strane, začuđuje tek jedan objavljen članak o ruralnoj sociologiji u *Reviji za sociologiju*, a kao uzrok možemo pretpostaviti postojanje specijaliziranih socioloških časopisa u Hrvatskoj koji se bave prostorom i ekološkom tematikom istih.

U svakoj od analiziranih godina objavljeno je najmanje pet članaka koji se bave temama vezanim uz selo, a najviše ih je objavljeno 2013. i 2016. godine – po osamnaest (vidjeti Tablicu 2). Rezultati pokazuju da istraživački interes za ruralnu problematiku ne menjava značajnije tijekom promatranog razdoblja, pri čemu analizirani tekstovi nipošto nisu sve gradivo koje se bavi ruralnim segmentom. Unatoč tome, ruralnosociologička

⁸ <https://hrcak.srce.hr/drustvena-istrazivanja>, posjet 7. lipnja 2016.

istraživanja nedovoljno se koriste u planiranju ruralnih područja. Hillyard (2007.) upozorava na dosadašnje mijenjanje ruralnih prostora u onoj mjeri u kojoj je ruralna politika koristila rezultate društvenih znanosti, a situaciju unutar hrvatskog konteksta oslikava tvrdnja o hrvatskom selu kao „prostoru iza“ koji se do sada zaobilazio kao prostor modernizacijske akcije, neprimjereno poistovjećen sa siromašnim i neobrazovanim seljakom i poljoprivredom (Štambuk, 2014., prema Bušljeta Tonković, 2016., 139).

Poput ostalih istraživača ruralnog prostora i društva, Lay upućuje na nepostojanje ozbiljnijih pokušaja upravljanja održivim razvojem u Hrvatskoj od osamostaljenja. Ako je nekih pokušaja i bilo, oni su uglavnom služili izražavanju brige političke elite za ruralne krajeve, ali do razvoja nije došlo, što autor potkrepljuje retoričkim pitanjem o tome što se od svih dosadašnjih pokušaja ostvarilo (Lay, 2002., prema Babić, 2003., 139). Ne zanemarujući različitost stanja u pojedinim ruralnim područjima – od dinamičnih naselja, strukturalno snažnijih i raznovrsne privrede te onih s tržišno usmjerrenom poljoprivredom, preko onih s ekstenzivnom poljoprivredom i slabom demografskom strukturom do ruralne periferije (Lukić i Obad, 2016., 78), opći problem hrvatskog sela predstavlja dosadašnja sporost provedbe reformi te nedostatak koordiniranosti programa i aktivnosti u ruralnim područjima (*Strategija ruralnog razvoja RH 2008.–2013.*, prema Popović i Relja, 2015., 445). Novu priliku za ruralnu obnovu pruža provedba mjera *Programa ruralnog razvoja RH 2014.–2020*. Program je većinom sufincirana iz Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (engl. *European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD*), unutar kojega su Republici Hrvatskoj na raspolaganju oko dvije milijarde eura. Iako je rano govoriti o rezultatima Programa, treba ponešto reći o viđenju ruralnog razvoja unutar politike Europske unije (što je mnogo vjerodostojniji pokazatelj uspješnosti provedbe Programa od samog dobivanja finansijskih sredstava iz fondova), kao i u kojoj se mjeri takva promišljanja reflektiraju na ruralnu sociologiju u Hrvatskoj s obzirom na analiziranu periodiku.

U osnovi, protekla tri desetljeća ruralna politika EU-a ističe razliku između razvoja poljoprivrede i razvoja ruralnih područja općenito. Interesi poljoprivrednika i ostalog stanovništva ne moraju biti jednaki (često i nisu zbog različitih preokupacija i socioekonomskog statusa), multifunkcionalnost ruralnih područja ne proizlazi samo iz poljoprivrede i stočarstva, već i iz unutarnjih razlika te vanjskih pritisaka i očekivanja, a konkurentna poljoprivreda nije uvijek preduvjet revitalizacije i održivosti (Baldrock i sur., 2001., prema Galdeano-Gómez i sur., 2011., 57). Višestrukost sfera razvoja uočava se kroz ciljeve suvremene ruralne politike EU-a koji uključuju jačanje poljoprivrede i šumarstva, poboljšanje okoliša i kvalitete života, diverzifikaciju ruralne ekonomije i LEADER pristup koji podrazumijeva angažman lokalne zajednice u planiranju i implementaciji razvojnih mjera (Vujicic i sur., 2012., 520). Ti se ciljevi očituju i kroz mjere

Programa ruralnog razvoja RH 2014.–2020. Sektor poljoprivrede treba razvijati zbog strateškog interesa proizvodnje hrane, prepoznatljivosti ruralnog krajolika (poljoprivreda je najveći konzument takvih prostora), čuvanja bioraznolikosti i ekološke ravnoteže te jačanja drugih gospodarskih djelatnosti (trgovina, prijevoz, prerađivačka i kemijska industrija, ruralni turizam itd.) (Mikuš, 2014.). Za razliku od dosadašnjih pokušaja, poljoprivredu je potrebno razvijati strateški temeljem stručnih nalaza, ne ustrajući na njenom dominantnom položaju u ruralnoj ekonomiji, posebno ondje gdje nema objektivnih uvjeta za to.⁹

Tablica 3. Gospodarska upotreba ruralnog prostora u sociološkoj periodici (2006.–2016.)

Teme i sadržaji članaka
<ul style="list-style-type: none">• Gastronomski ponuda ruralne Istre (tradicionalna prehrana, agroturizam)• Vodoopskrba i zaštita od poplava u Istri – primjer brane Draguć• Scenariji razvoja turizma otoka Brača (masovni, održivi, stagnacija)• Izgradnja turističke destinacije kroz projektifikaciju – planinski turizam u Lici• Uloga tradicijskog seoskog identiteta unutar turističkog proizvoda• Širenje, oblici i implikacije ekološke poljoprivrede• Znanstveno-tehnološko inoviranje i bogatstvo ruralnih regija EU-a (ekonometrijska analiza)• Stanje i perspektive ruralnog turizma RH (obiteljska domaćinstva, broj kreveta i noćenja, finansiranje kroz programe i projekte)• Gospodarenje brnistemom i brendiranje proizvoda baziranih na njenoj upotrebi• Odnos lokalnog stanovništva prema izgradnji LNG terminala na otoku Krku• Država kao akter jačanja obnovljivih izvora energije• Sociokulturalni indikatori održivog turizma unutrašnje Istre (gustoća zaštićene baštine, opća sigurnost, odnos stanovništva te predstavnika JLS-ova prema turizmu)• Bioenergetska sela u kontekstu alternativnih načina proizvodnje električne energije – primjer Njemačke• Geoekološko vrednovanje hvarskog reljefa u svrhu razvoja poljoprivrede• Stavovi lokalnog stanovništva o izgradnji TE Plomin• Uloga zelene ekonomije u kapitalističkom društvu• Promjene ljudskih i proizvodnih resursa obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u Istri• Gospodarske implikacije prometne infrastrukture u ruralnim područjima – otvaranje autoceste Zagreb – Rijeka• Promjene u poljoprivredi i dalmatinskom selu u posljednjem stoljeću• Utjecaj društveno-gospodarskih promjena na iskorištanje zemljišta – studija slučaja Općine Zemunik Donji

⁹ Prepreke konkurentnosti poljoprivrednog sektora višestruke su i povezane, a njihovo uklanjanje predviđaju različite mјere *Programa ruralnog razvoja RH 2014.–2020.* Moguće je istaknuti preveliku usitnjenost poljoprivrednih gospodarstava (95% posjeda manje je od 20 ha pa nedostaju gospodarstva srednje veličine kao temelj razvoja komercijalne poljoprivrede), nedovoljnu pripremljenost proizvoda za tržište, nedovoljno ulaganje u opremu i promociju, slabu suradnju poljoprivrednika, nepridržavanje rokova plaćanja, loše upravljanje rizicima (klimatski utjecaji preveliki u proizvodnji) i dr. (Župančić, 2000.; Šundalić, 2010.; Mikuš, 2014., 104).

Uočljiva je podudarnost suvremenog promišljanja ruralne politike i načina na koje sociolozi pišu o gospodarskoj upotrebi prostora (vidjeti Tablicu 3).¹⁰ Ovoj dimenziji održivog razvoja pristupa se putem raznih tema i sadržaja, ali je dominantna biotehnološka paradigma (Lay, 2002., prema Štambuk i sur., 2011., 239). Uočava se velik interes autora za pitanja ruralnog turizma, bez obzira na to radi li se o pregledu stanja i perspektiva za prostor RH ili o „lokalnim slučajevima“ poput unutrašnjosti Istre, Like i jadranskih otoka. Svaki od analiziranih radova ističe mogućnost planiranja turističkog proizvoda putem valorizacije ruralne baštine, čime taj proizvod postaje „prihvatljiviji, zanimljiviji i konkurentniji na turističkom tržištu“ (Ružić i Medica, 2010., 497). *Strategija razvoja turizma RH do 2020.* (2013.) ukazuje na izrazit potencijal te vrste selektivnog turizma u najvećem dijelu nacionalnog prostora (primarni turistički proizvod – Slavonija, Središnja Hrvatska, Istra i Lika; sekundarni turistički proizvod – šire šibensko i splitsko područje). S druge strane, opće je stajalište da nije dosegnut zadovoljavajući stupanj ruralno-turističke aktivnosti (osim u Istri), a usklađenost djelovanja otežavaju nedonošenje nacionalne strategije ruralnog turizma (što su stručnjaci predlagali još 2012. godine) i rijetki srodnici dokumenti na razini regionalne i lokalne samouprave (Ružić i Demonja, 2013.; Popović i Relja, 2015., 447). Ideja ruralnog turizma često se stoga doima kao klišej jer nisu osmišljeni modeli uspostave prepoznatljive ponude na regionalnoj razini uz nužno educiranje i veći angažman stanovništva (naročito ponuđača), kao i umrežavanje te djelatnosti s (lokalnom) poljoprivredom, obrtimi i industrijom (Kranjčević i Marinović Golubić, 2014., prema Bušljeta Tonković, 2016., 141).

Veći broj članaka analizira stanje poljoprivrede u Hrvatskoj. Prema nalazima koji se ponavljaju već desetljećima, pri čemu se mijenjaju samo brojke, od 1950-ih naovamo smanjuje se stočni fond te broj poljoprivrednika i poljoprivrednih gospodarstava, a rastu neobrađene površine. Kod poljoprivrednih gospodarstava i dalje se povećava broj članova obitelji koji rade izvan tog sektora, što potvrđuje da selo treba planirati u kontekstu raznolikih potreba njegovih stanovnika. Autori razmatraju poljoprivredu kroz povezanost s drugim djelatnostima, naročito (ruralnim) turizmom. Pritom ekološka poljoprivreda može podići kvalitetu cjelokupnog proizvoda, čuvajući okoliš i promovirajući zdravije življenje (što je važan motivator u ruralnom turizmu) (Zlatar, 2010.; Puđak i Bokan, 2011.). Interesantan i konkretni primjer unutar analize koju smo proveli jest gospodarenje brnistrom radi očuvanja bioraznolikosti, ali i proizvodnje sapuna, parfema, eteričnih ulja, tekstilne sirovine i

¹⁰ Unutar prezentiranih tablica u nekoliko smo navrata objedinili teme s visokim stupnjem sličnosti radi preglednosti sadržaja.

ukrasnog bilja, pri čemu inovativnost, originalnost i poštivanje tradicije trebaju biti glavni čimbenici u brendiranju proizvoda. Kao u slučaju ekološke poljoprivrede općenito, potencijali gospodarenja brnistrom uglavnom su neiskorišteni (Pamuković i sur., 2016.).

Od ostalih tema unutar kojih se razmatra gospodarska upotreba prostora nekoliko se članaka bavi stavovima lokalnog stanovništva o izgradnji energetskih postrojenja. Pokazuju se razlike s obzirom na percepciju omjera troškova i koristi te udaljenosti mjeseta stanovanja od planiranih objekata (TE Plomin, LNG terminal na Krku). Općenito gledajući, ispitanicima su prihvatljivije hidroelektrane i energetski pogoni koji se oslanjaju na prirodne izvore energije od onih koji se doimaju rizičnjima po okoliš i zdravlje ljudi (termoelektrane i nuklearne elektrane) (Mišetić i sur., 2008., 343). Ovakvi se nalazi podudaraju s istraživanjima ekološke svijesti, svrstanim unutar dimenzije prirodnog okoliša kao dijela integralnog održivog razvoja (vidjeti Tablicu 4), kao i rezultatima studije ruralnog stanovništva Slavonije i Baranje kojima je prihvatljiv razvoj sela na tradicionalnim temeljima kojih se sjećaju, u zajedništvu s prirodom, infrastrukturno svremen, ali različit od prenapučenosti i buke grada (Šundalić, 2010., 238). U jednom od analiziranih članaka ipak se drži upitnom mogućnost neizrabljivanja i zaštite prirode putem tzv. zelene ekonomije unutar kapitalističkog društva u kojemu i nastaju suvremene ekološke krize (Neustreuer, 2016.).

Posljednje dvije analizirane teme o gospodarstvu ruralnih krajeva pokazuju na temelju empirijskih istraživanja malu vjerovatnost postojanja bogatih (ruralnih) regija ako njihovo šire okružje također nije bogato,¹¹ što na regionalnoj razini RH potvrđuje studija o utjecaju prometne infrastrukture na lokalni razvoj. Uzet je primjer otvaranja autoceste Zagreb – Rijeka, pri čemu je skretanje prometa donijelo prosperitet (naročito kroz uslužne djelatnosti) naseljima u blizini autoceste, a istodobno su „u sjeni ostala“ naselja kroz koja prolazi stara cesta. Zaključuje se kako „strategije preživljavanja u krajevima prirodno i društveno izoliranih uvjeta razvoja moraju sadržavati širi spektar nosivih djelatnosti i vrednovati sve dostupne resurse, a ne samo kratkoročno najisplativije“ (Lukić i sur., 2009., 193).

¹¹ Slična se teza provlači unutar neoendogenih pristupa ruralnom razvoju koji ističu važnost njegova temeljenja na lokalnim resursima, ali i široj političkoj, ekonomskoj i socijalnoj suradnji (Galdeano-Gómez i sur., 2011.), čime se dodatno artikulira mišljenje o potrebi ravnomjernijeg razvoja i tješnje suradnje ruralnih i urbanih područja.

Tablica 4. Prirodni okoliš unutar sociološke periodike (2006.–2016.)

Teme i sadržaji članaka
<ul style="list-style-type: none"> • Odnos prema prirodi u Slavoniji i Baranji (socio-prostorna uvjetovanost stavova) • Ekocentrični pristup ruralnom prostoru • Prosvjetiteljsko naslijede (R. Descartes) i suvremeno shvaćanje te imperativ zaštite prirode • Antropocentrizam i biocentrizam u ozračju ekološke krize • Odnos čovjeka i okoliša u vremenu (ekohistorija) • Mladi i zbrinjavanje otpada u Koprivničko-križevačkoj županiji • Ekološka kriza iz perspektive Luhmanove teorije sustava • Ekološki kriminal u ruralnim područjima • Etičnost sustava zaštićenih područja u RH • Natura 2000.: europeizacija upravljanja zaštićenim područjima u RH • Priroda „kao takva“ i kao javno dobro, aspekti valorizacije i napor protiv ugrožavanja prirode • Uloga faune u konstruiranju lokalnih identiteta • Stavovi lokalne zajednice o odlaganju komunalnog otpada – studija slučaja Makarskog primorja • Problem onečišćenosti minama u kontekstu razvoja Dalmatinske zagore • Uloga poučnih staza unutar zaštićenih područja u ekološkom obrazovanju posjetitelja – primjer Republike Češke • Odvojeno prikupljanje otpada – navike i stavovi studenata Veleučilišta Velika Gorica • Ekološki odgoj i obrazovanje • Ekološka svijest mladih u Slavoniji i Baranji • Stavovi i ponašanja studenata riječkog sveučilišta u odnosu na ekološku problematiku • (Ne)učinkovitost širenja klimatske pismenosti

Uz teme vezane za gospodarstvo, najveći broj članaka obuhvatio je prirodni okoliš u ruralnim područjima te stavove i odnos prema njemu (vidjeti Tablicu 4). To je razumljivo s obzirom na postojanje specijaliziranog časopisa u Hrvatskoj koji je tematski usmjeren na takve i srodne teme (*Socijalna ekologija*). Veći se broj članaka bavi stavovima i navikama mladih (studenata) u odnosu na ekološku problematiku. Nalazi su prikupljeni u više anketnih istraživanja,¹² a pokazuju senzibiliziranost mladih za zaštitu okoliša, preferiranje prirodnog krajobraza (naročito u odnosu na zagađeni industrijski krajobraz) i opći stav o imperativu održivog razvoja uvažavanjem multidimenzionalnosti njegovih komponenti (prirodna, sociokulturna, gospodarska) (Šundalić i Pavić, 2007., 279; Cifrić i Trako, 2008.a; Cifrić i Trako, 2008.b; Kantar i sur., 2009.; Rončević i Cvjetković, 2016.). Kada je riječ o odnosu prema prirodi kroz svakodnevnu praksu, rezultati su manje zadovoljavajući jer istraživanja pokazuju nedovoljnju skrb mladih i lokalnih zajednica općenito za zaštitu okoliša s obzirom na odlaganje i gospodarenje komunalnim otpadom, s tim što se uočava češće razvrstavanje otpada ondje za to

¹² Unutar sociologije obrazovanja istaknuta je praktičnost i učestalost prikupljanja podataka u odgojno-obrazovnom okružju jer mnogi sociolozi rade u školama i na fakultetima pa brzo dolaze do ispitanika. Istraživanja koja provode bave se nekim od najznačajnijih izazova današnjice, bez obzira na to radi li se o životu u multikulturalnoj sredini, obrazovnim nejednakostima i izborima, tranziciji škola – posao, ekološkoj problematici itd. (Popović, 2017., 128).

postoji infrastruktura (Kantar i sur., 2009.; Mustapić, 2010.; Kalambura i sur., 2016.). U studiji slučaja o odlaganju otpada na Makarskom primorju, Mustapić (2010.) ukazuje na tipičan primjer NIMBY sindroma kada je riječ o stavovima javnosti o obližnjem odlagalištu Duga gora, a koji se očituje kroz udaljenost mjesta stanovanja kao glavni prediktor stavova o odlagalištu.¹³

Veći se broj radova odnosi na filozofske i sociološke rasprave o odnosu čovjeka i okoliša u industrijskom društvu kao i na potrebu obrazovanja za okoliš u uvjetima rastuće ekološke krize (vidjeti Tablicu 4). Tako Krznar (2007.) odgovara na kritike filozofije Rénea Descartesa, u čijem je središtu čovjek, njegova dobrobit i središnje mjesto u svijetu, ističući da taj prosvjetitelj nije odgovoran za promišljanja koja su vodila uništenju prirode. Čovjek je postao svjestan imperativa zaštite prirode tek kada se suočio s njenim uništavanjem. „Koliko je misao o dominaciji nad prirodom bila pogubna nije stvar samog Descartesa koliko onih koji su našli u njegovoj filozofiji oslonac za svoje misli i djelovanje, učinivši prirodu žrtvom čovjekova napretka“ (Krznar, 2007., 59). Vezano uz temu, Luhman tvrdi da u suvremenom društvu raste potencijal samougrožavanja i oporavljanja, pri čemu njegovi podsustavi (politika, ekonomija, pravo i dr.) različito poimaju svoju okolinu općenito i ekološke probleme te trebaju raditi na rješavanju problema iz okoline, prilagođavajući se unutar vlastite programatike (Markesić, 2013., 201).

Nekoliko radova razmatra ekološka pitanja unutar podsustava obrazovanja, ističući nedovoljnu zastupljenost takvog obrazovanja u hrvatskom školstvu (pored zainteresiranosti nastavnika i učenika) (Jukić, 2011.; Jukić, 2014.). Pokazuje se izrazita korisnost projektnog učenja i nastave u prirodi u razvoju ukupne osobnosti učenika, naročito onih značajki koje doprinose ekološkoj kulturi i svijesti (Sakač i sur., 2012.). U tu skupinu radova uvršten je primjer iz Republike Češke o ulozi poučnih staza u zaštićenim područjima u (neformalnom) ekološkom obrazovanju posjetitelja. Rezultati istraživanja pokazuju da poučne staze ne ostvaruju svoj temeljni cilj – jačanje ekološke svijesti onih koji nisu senzibilizirani za problematiku okoliša, jer takve staze najčešće i

¹³ U hrvatskom kontekstu postoji opća tendencija odbacivanja dobrovoljnog prihvatanja navodnih rizika u lokalnoj zajednici (bez potrebnih predznanja o tome o kakvom je riziku riječ, je li riječ o riziku uopće itd.). Sindrom NIMBY (engl. *Not in my backyard* – „ne u mom dvorištu“) nastaje zbog osjećaja članova neke zajednice o većim „troškovima“ ili štetama koje trpe zbog nekog rizičnog objekta od onih koji im ga nameću, čije su percipirane koristi ujedno veće (država, općina, županija, poduzeće itd.) (Čaldarović, 2006., 12). Ovaj sindrom odražava nepovjerenje u vlast i eksperte te osjećaj poremećaja principa pravednosti (Čaldarović, 2006.), stoga je razumljiv s obzirom na stanje u našem društvu i treba ga uzimati u obzir prilikom planiranja (ruralnog) razvoja.

posjećuju ekološki osviješteni pojedinci (Návratil i sur., 2015.). Ovaj primjer pokazuje i poželjnu praksu internacionalizacije hrvatske (ruralne) sociologije razmjenom znanja i iskustava, o čemu će biti više riječi u zaključnom poglavljtu.

U posljednju grupu članaka koji razmatraju prirodni okoliš kao dimenziju integralne održivosti uvršteni su radovi o upravljanju zaštićenim područjima RH. Matijević (2016.) ističe dobru pravnu uređenost zaštite prirode, ali ujedno nedovoljno vjerodostojnu i učinkovitu zbog neujednačene kvalitete rada javnih ustanova, povremenog zanemarivanja osnovnih ciljeva upravljanja zaštićenim područjima i nedovoljne suradnje s lokalnim zajednicama.

Tablica 5. Ruralna socijalna zajednica u sociološkoj periodici (2006.–2011.)

Teme i sadržaji članaka
<ul style="list-style-type: none"> • Pismenost ruralnog stanovništva u Sloveniji • Prehrana (utjecaji, oblici i zadovoljstvo) i zdravlje (tegobe, uzimanje lijekova, posjeti liječniku, alternativna medicina) • Socioekonomski položaj žena na obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu u Istarskoj županiji • Suradnja/partnerstvo roditelja i škole • Smanjenje udjela i migracije poljoprivrednog stanovništva • Demografski izazovi održivog razvoja jadranskih otoka • Ljudski i socijalni kapital u ruralnom području Središnje Like • Lokalne akcijske grupe kao novi akteri ruralnog razvoja • Obrazovne aspiracije učenika u kontekstu nejednakosti obrazovnih mogućnosti prema rezidencijalnom podrijetlu na području Slavonije • Samopercepцијa osiromašavanja i nerazvijenosti ruralnog stanovništva Slavonije i Baranje • Sociodemografske značajke stanovništva obalnih naselja • Demografske i socijalne odrednice razvoja Podunavlja • Demografske značajke Vukovarsko-srijemske županije s naglaskom na ekonomsku strukturu (1971.–2001.) • Socijalni kapital kao izazov razvoju Vukovarsko-srijemske županije • Sociodemografski procesi u Karlovačkoj županiji (promjene broja stanovnika i obrazovne strukture)

Najmanji je broj radova o socijalnoj zajednici kao dimenziji integralne održivosti (vidjeti Tablicu 5). Zbog višedesetljennog zanemarivanja ruralnog razvoja hrvatski su sociolozi i drugi znanstvenici usmjereni ponajprije na gospodarsku obnovu tih područja, uzimajući u obzir i zaštitu prirode koja je sama po sebi česta tema zbog ekoloških kriza u urbanim sredinama te potrebe za drugačijim planiranjem sela od grada. Iako su dimenzije integralne održivosti analitičke kategorije teško odvojive u praksi, što pokazuje uobičajen interes autora za neku od njih u povezanosti s ostalima, dojma smo kako se unutar istraživanja socijalne zajednice uglavnom proučavaju njeni elementi koji su temelj gospodarskog razvoja i obnove ruralnih područja te njihovog

opstanka uopće (pismenost, obrazovanje, demografske značajke, ljudski i socijalni kapital itd.) (vidjeti Tablicu 5).

Nekoliko je radova posvećeno demografskim izazovima različitih područja RH (jadranski otoci, obalna naselja, Karlovačka županija, Podunavlje i Vukovarsko-srijemska županija), uz uobičajeno stajalište o izrazitoj ranjivosti ruralnih prostora zbog dugotrajnog iseljavanja i negativnog prirodnog prirasta. Dok je prosječno selo 1961. godine brojilo 482 stanovnika, 2001. godine imalo ih je samo 286, uz tendenciju daljnog opadanja (Štambuk, 2009., 39). Zbog takvog stanja, Jukić svrstava ruralne prostore u tri kategorije s obzirom na povezanost društveno-gospodarskih procesa i demografskih obilježja – od prosperitetnih i relativno samoodrživih (manje učestali) do onih u kojima je potrebna intervencija državnih, regionalnih i lokalnih aktera (Jukić, 2014., prema Bušljeta Tonković, 2016., 140).

S obzirom na gospodarske i demografske procese, razumljivi su rezultati istraživanja ljudskog i socijalnog kapitala predstavljeni također u nekoliko radova (vidjeti Tablicu 5). U skladu s podacima o slabijoj obrazovnoj strukturi ruralnog stanovništva u Hrvatskoj (veći broj osoba bez osnovne škole ili sa završenom osnovnom školom uz manji udio onih sa srednjom školom i visokoobrazovanim) (Žutinić i Markovina, 2009., 73), autori tekstova koje smo analizirali ukazuju na potrebu educiranja stanovništva za (samo)zapošljavanje i zaštitu okoliša, poticanje suradnje i izgradnju civilnog društva zbog mogućnosti razvoja na lokalnim resursima (Bušljeta Tonković, 2015.; Lukić i Obad, 2016.). Kao primjer dobre prakse može poslužiti iskustvo slovenskog Andragoškog centra s obrazovnim programima za jačanje pismenosti i zapošljivosti ruralnog stanovništva, među kojim je utvrđena ispodprosječna pismenost koja se nepovoljno odražava na mnoga područja života (prepoznata je motiviranost stanovnika za rješavanje tog problema) (Knaflíć i Ileršić, 2007.).

Jedan od rijetkih radova svrstanih u socijalnu zajednicu kao dimenziju integralne održivosti nije doveden u značajniju vezu s gospodarskim stanjem i mogućnostima razvoja ruralnih područja, a tiče se kvalitete prehrane i zdravlja ruralnog stanovništva (vidjeti Tablicu 5). Rezultate tog istraživanja može se povezati s radovima o kvaliteti života koje nismo svrstali niti u jednu od dimenzija integralne održivosti jer je riječ o konceptu koji podjednako obuhvaća njene različite aspekte. To je uostalom bio slučaj s većim brojem radova (čak 28 tema) koji su potpali u kategoriju „ostalo“, a na čije ćemo se najvažnije nalaze kratko osvrnuti.

Ispitivanja kvalitete života pokazuju bolju opremljenost kućanstava i okoline ili susjedstva/kvarta u urbanim sredinama u odnosu na ruralne (naročito ako je riječ o Zagrebu) (Svirčić Gotovac, 2006.). Loša infrastrukturna i institucionalna opremljenost naselja pokazala se jednim od najizraženijih potisnih čimbenika napuštanja ruralnih

sredina, pri čemu Žutinić i sur. (2010.) navode da svaki peti stanovnik dobi između 25 i 45 godina namjerava napustiti svoje selo (što su mnogi i učinili u međuvremenu, s obzirom na smanjenje broja ruralnog stanovništva u međupopisnom razdoblju od 2001. do 2011. godine). Iseljavanju su sklonije mlađe, obrazovanije i nezaposlene osobe, one koje nisu još zasnovale obitelj, nemaju vlastiti stambeni prostor i nezadovoljne su trenutačnim životom na selu. Istovremeno se kao problem uočava i nedostatak hrabrosti u preuzimanju inicijativa i stvaranju vlastite perspektive, prouzročen cjelokupnim odnosom hrvatskog društva prema selu (Žutinić i Bokan, 2008., 143).

Nedostatak poduzetničkih pothvata (pokušaja) lako je razumjeti uzmemu li u obzir komentare znanstvenika o različitim strateškim dokumentima koji se tiču ruralnog prostora i društva (prijevod *Strategije održivog razvoja*, dokumenti o zaštiti kultiviranog krajobraza RH i načela održivog razvoja itd.), čemu je posvećeno nekoliko analiziranih radova. Kod takvih se dokumenata ukazuje na njihovu nerazrađenost, nedovoljno jasno definirane ciljeve, provedbu, institucionalnu odgovornost, vremenski okvir i načine financiranja u provedbi ciljeva. Nапосljeku se obično ističe i nepridržavanje donesenih odredbi, što potvrđuje da je strateški razvoj ruralnih područja tretiran do sada uglavnom na deklarativnoj razini (Matešić, 2008., 2009.; Andlar i sur., 2011.). Slične nedostatke *Strategije ruralnog razvoja RH 2008.–2013.* istaknuli su autori ovog istraživanja. Zanimljivo, nitko se unutar sociološke periodike nije bavio njenom analizom, kao ni analizom *Programa ruralnog razvoja 2014.–2020.* iako je riječ o temeljnim dokumentima u planiranju ruralnih područja. Više od godinu dana trajalo je neodobravanje Programa od strane EU-a zbog različitih nedostataka, a temeljem utvrđenih mjera raspisuju se natječaji za dobivanje finansijskih sredstava i ruralnu obnovu (Popović i Relja, 2015.).

Veći se broj radova bavi temama koje smo obrađivali unutar različitih dimenzija održivosti,¹⁴ a nekoliko ih se odnosi na razvoj ruralne sociologije u Hrvatskoj kroz djelovanje časopisa *Sociologija sela*, čemu je posvećen tematski broj *Sociologije i prostora* iz 2013. godine.

Poglavlje smo započeli nastankom ruralne sociologije u Hrvatskoj 1960-ih, pri čemu je *Sociologija sela* imala važnu ulogu okupljući stručnjake i diseminirajući njihove nalaze. Dijeleći mišljenje M. Štambuk (2013.), koja smatra tranzicijsko razdoblje najzanimljivijim za djelatnost tog časopisa (promjena društveno-gospodarskog sustava i statusa granica, rat, razaranja te konačno mir i razumno očekivanje boljeg), mišljenja smo kako ruralnoj sociologiji u hrvatskom kontekstu predstoji novo znanstvenoistraživačko

¹⁴ Prometna izoliranost kao čimbenik depopulacije i zaostajanja, socioekonomska razvijenost jedinica regionalne i lokalne samouprave, reforma Zajedničke poljoprivredne politike, lokalno stanovništvo i planiranje razvoja i zaštite okoliša, nasljeđivanje poljoprivrednih gospodarstava, raznolikost krajobraza itd.

razdoblje unutar kojega, uz ostalo, valja naglasak staviti na analizu dosega i oblika modernizacije sela unutar okvira ruralne politike i finansijskih instrumenata EU-a. Ruralna sociologija treba nastaviti njegovati interdisciplinarni pristup i isticati svoju ulogu u razvojnem planiranju ruralnog prostora i društva, pružajući nalaze za donošenje informiranih odluka te implementaciju i praćenje uspješnosti promjena u skladu s načelima integralnog održivog razvoja.

4. Umjesto zaključka: važnost internacionalne dimenzije (lokalnog) razvoja ruralne sociologije

U raspravi „Provincijalni karakter hrvatske sociologije?“ Štulhofer i sur. (2010., 106-107) ističu nedovoljnu vidljivost hrvatskih sociologa u inozemnim časopisima,¹⁵ što rezultira „lokalnim karakterom discipline uz vrlo ograničene mogućnosti teorijskog, metodološkog i edukacijskog razvoja bez uključivanja u visoko kompetitivne procese međunarodne razmjene znanja“. Kada je riječ o ruralnoj sociologiji, postojanje Međunarodnog udruženja za ruralnu sociologiju (engl. *International Rural Sociology Association* – IRS), američkog Ruralnog sociološkog društva (engl. *Rural Sociological Society* – RSS), Europskog društva za ruralnu sociologiju (engl. *European Society for Rural Sociology* – ESRS) i Azijskog društva za ruralnu sociologiju (engl. *Asian Rural Sociology Association* – ARSA) pokazuje dvije stvari – svijest stručnjaka o izrazitoj relevantnosti te posebne sociologije na svjetskoj razini¹⁶ i važnost međunarodne interdisciplinarnе suradnje u proučavanju ruralnog prostora i društva. Na službenim mrežnim stranicama IRS i ESRS ističu da internacionalna suradnja (koja je cilj ovih udruženja) razvija ruralnu sociologiju kao znanstveno-nastavnu disciplinu, promiče komunikaciju i zajednički rad sociologa, drugih znanstvenika i ostalih dionika zainteresiranih za poljoprivredu i ruralni razvoj te okoliš, potiče usavršavanje mladih istraživača u

¹⁵ Autori iznose zaključke temeljem analize radova hrvatskih sociologa u najvišim znanstveno-nastavnim zvanjima (svi izvanredni i redoviti profesori te istraživači istog ranga). Obuhvaćeni su tekstovi prisutni u citatnim bazama *Web of Science* i *Scopus*, objavljeni u razdoblju od 1998. do 2008. godine. Utvrđena je vrlo niska aktivnost hrvatskih sociologa s obzirom na prisutnost u međunarodnim časopisima – svega 23% objavilo je jedan ili više radova u promatranom razdoblju (u prosjeku 0,8 radova po znanstveniku uvezši u obzir cijeli uzorak), a citirano je njih 15% (Štulhofer i sur., 2010., 104-105).

¹⁶ Prema podacima UN-a za 2014. godinu, 46% svjetskog stanovništva živi u ruralnim sredinama, od čega je za 86% poljoprivreda osnovni izvor prihoda. Za više informacija vidjeti <http://www.agrobiz.hr/globalno-selo/hrvatska-sela-sve-modernija-ali-i-napustenija-25>, posjet 12. ožujka 2016.

visokokvalitetnom institucionalnom okružju te naposljetku stvara preduvjete poželjnih promjena i unapređenja kvalitete života.¹⁷

Ukazujući na poboljšanje životnih uvjeta ljudi koji žive na određenom prostoru kao krajnji cilj sociološkog promišljanja, Zablocki (2013.) kritizira nedovoljnu zastupljenost ruralnih prostora srednje i istočne Europe u časopisu *Sociologia Ruralis*, koji objavljuje ESRS, kao jednom od poznatijih časopisa ove tematike, ističući kako spomenuti prostori čine gotovo polovinu europske površine. Isti autor ukazuje na podzastupljenost tema o ruralnom segmentu u postsocijalističkim zemljama i proširenju Europske unije od 2004. godine, pri kojem je ona narasla za trećinu površine i trećinu (uglavnom ruralne) populacije.

U nedostatku analize časopisa *Sociologia Ruralis* od 2010. godine na ovom¹⁸ vrijedi istaknuti objavljivanje njegova specijalnog broja 2017. godine s temama o životu u ruralnim područjima srednje i istočne Europe tijekom razdoblja komunizma, kao i za vrijeme velikih tranzicijskih promjena u demokratsko i tržišno društvo.¹⁹ Također, krajem srpnja 2017. u Krakovu je održana konferencija ESRS-a, što zajedno može predstavljati usmjerenje prema većoj prisutnosti postsocijalističkih zemalja u europskoj ruralnosociološkoj periodici, pridonoseći lokalnom razvoju ove posebne sociologije u obuhvaćenim državama.

Mjera internacionalizacije europske ruralne sociologije ovisi o aktivnosti ruralnih sociologa i umrežavanju s kolegama iz inozemstva, objavljivanju u međunarodnoj periodici, podizanju kvalitete i vidljivosti domaćih časopisa te radu na zajedničkim (nad)nacionalnim projektima. U nekim od najvidljivijih časopisa o ruralnoj sociologiji pokazuje se vrlo visoka zastupljenost tema o zapadnoj Europi, Sjedinjenim Američkim Državama i Australiji, o kojima pišu autori iz tih područja. Za razliku od kritike uredničke politike tih časopisa koju iznosi Zablocki (2013.), smatramo potrebnim osvrnuti se i na drugu stranu medalje, a ona se odnosi na nedovoljna nastojanja sociologa iz drugih predjela svijeta da uopće nešto objave u njima. Kao što pokazuje studija o hrvatskoj sociologiji, malo je vjerojatna promjena takvog stanja, tj. snažnija internacionalizacija europske ruralne sociologije, dokle god ne bude promicana izvrsnost u međunarodnom kontekstu kao uvjet akademskog napredovanja te kriterij financiranja projekata i istraživanja (Štulhofer i sur., 2010., 107). Baćak (2011., 243) to smatra nužnim želi li se nadići provincijalni koncept lokalne sociologije određen zatvorenosću unutar

¹⁷ www.ruralsociology.eu i www.irma-world.org, posjet 7. travnja 2017.

¹⁸ Zadnja godina koju je obuhvatio Zablocki (2013.) u svom istraživanju.

¹⁹ [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1467-9523/homepage/VirtualIssuesPage.html#Europe](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1467-9523/homepage/VirtualIssuesPage.html#Europe), posjet 27. srpnja 2017.

nacionalnih okvira koji više nema svrhe (ako je ikada i bilo) jer društva postaju „sve ovisnija, sličnija i zainteresirana jedna za druge“.

Internacionalizacija ruralne sociologije s naglaskom na uključivanje lokalnih sociologija postsocijalističkih zemalja od značaja je Europskoj uniji jer velike razlike u regionalnoj razvijenosti stvaraju visoke troškove pomaganja nerazvijenim ruralnim prostorima unutar tih društava. Istočе se potreba ruralnog razvoja na temelju politike utemeljene na dokazima (engl. *evidence-based policy*), pri čemu sociologija treba osigurati kontekstualna znanja pri čemu kontekst često prelazi nacionalne granice kao u suočavanju s pitanjima klimatskih promjena, genetski modificirane hrane, zaštite okoliša ili razvoja u skladu s idejom bioregionalizma (Shortall, 2013.). Zbog različitosti ruralnih prostora i društava, kao i slabljenja povjerenja u objektivnost znanosti i neutralnost istraživača, od ruralnih sociologa se traže empirijske studije zasnovane na dobro dokumentiranim iskustvima lokalnog stanovništva. Hillyard (2007.) ističe mogućnost upotrebe različitih metoda zbog vjerodostojnosti rezultata i rušenja (što romantičnih, što diskriminatornih) mitova o ruralnom, pri čemu etnografski pristupi mogu biti vrlo korisni zbog sudjelovanja u svakodnevici zajednice te promatranja sudionika u stvarnom životnom kontekstu. Isti autor ukazuje na potencijal vizualne sociologije temeljem fotografiranja ruralnih zajednica uz neophodnost tumačenja od strane lokalnog stanovništva, primjerice kod intervjeta, čime se može potaknuti razgovor o nekoj temi (Hillyard, 2007., 150-151). Kvalitativne podatke treba kombinirati s kvantitativnim (ovisno o istraživačkom problemu), a Dillman (2008.) napominje i potrebu daljnog razvoja metodologije internetskih anketa za prikupljanje podataka od velikog broja ispitanika kako ne bi ostali uskraćeni za znanja o ruralnom. Također, ankete mogu biti korisne za provjeru rezultata popisa stanovništva koji se provode periodično, pa raspoloživi podaci mogu biti zastarjeli.

Tablica 6. Empirijske studije o ruralnom društvu i prostoru u sociološkoj periodici (2006.-2016.)

Razina	Časopis	Revija za sociologiju	Socijalna ekologija	Sociologija i prostor	Društvena istraživanja
Lokalna		1	7	10	6
Regionalna	-		10	9	5
Nacionalna	-		2	4	1
Nadnacionalna	-		-	1	-
UKUPNO		1	19	24	12

Značajniji razvoj hrvatske ruralne sociologije nije moguć bez prepoznavanja ruralnog prostora i zajednice kao segmenta vrijednog ulaganja koji treba modernizirati, a što potvrđuju primjeri razvoja ove discipline u SAD-u i Europi tijekom dvadesetog stoljeća. Puljiz (1989.) ukazuje na značajniji razvoj ove posebne sociologije unutar hrvatskih okvira nakon ustanovljavanja velikih promjena na selima vezanih za deagrarizaciju i deruralizaciju sredinom prošlog stoljeća. Kroz društveno upravljanje i industrijalizaciju poljoprivrede tražio se razvoj ruralnih prostora, pri čemu su sociolozi „pripremali teren“ ukazujući na fenomene i procese unutar ruralnih zajednica. Poslije se smanjio interes za financiranje takvih istraživanja uslijed gomilanja ostalih društvenih problema, a situacija se nije promijenila niti u tranzicijskom razdoblju samostalne Hrvatske, kada je strateški razvoj ruralnih područja ostao na deklarativnoj razini (Šuvar, 1989.; Štambuk, 2009.). S obzirom na rezultate našeg istraživanja, zaključujemo kako se ruralna sociologija u Hrvatskoj trenutačno razvija zahvaljujući ponajprije entuzijazmu istraživača, a ne temeljem iskazanog strateškog i institucionalnog interesa. To potvrđuju empirijske studije o ruralnom društvu i prostoru u sociološkoj periodici (2006.–2016.) (vidjeti Tablicu 6) koje se provode uglavnom na lokalnoj i regionalnoj razini za razliku od (nad)nacionalne, za što su, uz entuzijazam, potrebna značajnija finansijska sredstva. Naravno, prisutna je potreba za mikrosociološkim studijama koje razmatraju „složenu društvenu stvarnost koju nije lako temeljito istražiti, razumjeti, opisati, objasniti i predviđjeti, čime se ravna uloga socioloških promišljanja“ (Afrić, 1989., prema Popović i Relja, 2016., 218). Uvažavajući endogene pristupe ruralnom razvoju, smatramo da su takve (kvalitativne) studije važne kao podloga i evaluacija razvojnih projekata. Ipak, potrebno je donositi i nacionalne strategije pojedinačnih segmenata ruralnog razvoja, za čiju su kvalitetu nužni reprezentativni podaci o prostoru i populaciji na nacionalnoj razini. Unutar smjernica takvih dokumenata (ako su osmišljeni) generiraju se potom strategije i projekti na regionalnoj i lokalnoj razini (Štambuk, 2014., prema Bušljeta Tonković, 2016., 140).

Manjak finansijskih sredstava za istraživanje ruralnih područja u budućnosti treba pokušati nadomjestiti sredstvima Europske unije. Pritom je potrebno raditi na promoviranju odobrenih projekata i sustavnom ukazivanju na potrebu integriranja istraživačkih rezultata unutar razvojnih dokumenata. Na taj će način hrvatska ruralna sociologija opravdati svoju društvenu ulogu kao angažirana sociologija koja pruža podlogu informiranim politikama ruralnog razvoja. Osmišljavanje kvalitetnih istraživačkih projekata pokazalo se uspješnim načinom umrežavanja ruralnih sociologa u SAD-u i Engleskoj, uz očuvanje istraživačkih jedinica i pokretanje novih (Hillyard, 2007.; Dillman, 2008.). U hrvatskom kontekstu, to bi pridonijelo internacionalizaciji discipline uz jačanje institucionalnih i istraživačkih kapaciteta te stjecanje nužnog iskustva za visoko kompetitivne procese odobravanja projekata, financiranja istraživanja i razmjene znanja (Baćak,

2011., 243). U skladu s dobivenim rezultatima istraživanja, potreban je sustavan rad na unapređenju svih aspekata integralne održivosti. Time se otvara široko tematsko područje budućih socioloških istraživanja, tj. projekata u naznačenom kontekstu kao moguće okosnice izgradnje razvojnog okvira hrvatskog društva.

Literatura

- Andlar, G., Ančić, B., Pereković, P., Rechner, D., Hrdalo, I. (2011.), Kulturalni krajobraz i legislativa – stanje u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 20 (3), 813-835.
- Babić, D. (2003.), Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo (Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić) (pričak knjige), *Socijalna ekologija*, 12 (1-2), 136-141.
- Baćak, V. (2011.), Bauk internacionalizacije u hrvatskoj sociologiji, *Revija za sociologiju*, 2 (11), 239-245.
- Bušljeta Tonković, A. (2015.), Sociological Aspects of Sustainable Development Perspectives in Central Lika Through the Prism of Human and Social Capital, *Sociologija i prostor*, 202 (2), 163-180.
- Bušljeta Tonković, A. (2016.), Ruralna općina: sutra. Društvena re/konstrukcija na ruralnom teritoriju (Maja Štambuk, Lynette Šikić-Mišanović) (pričak knjige), *Društvena istraživanja*, 25 (1), 139-143.
- Cifrić, I., Trako, T. (2008.a), Usporedba percepcije prirodnog i kulturnog krajobraza u Hrvatskoj. Primjena metode semantičkog diferencijala, *Socijalna ekologija*, 17 (4), 379-403.
- Cifrić, I., Trako, T. (2008.b), Kultivirani i tehnički krajobraz. Usporedba percepcije dvaju krajobraza, *Socijalna ekologija*, 17 (3), 215-235.
- Cifrić, I., Trako, T. (2009.), Seoski krajobraz kao razvojni potencijal. U: B. Petrač, A. Šundalić, K. Zmaić (ur.), *Sadašnjost sela i poljoprivrede* (str. 11-35), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku.
- Čaldarović, O. (2006.), Osnovne sociologičke dimenzije strukture ekološkog rizika: primjer komunalnih instalacija. U: A. Leburić, O. Čaldarović, M. Maroević (ur.), *Socijalna prosudba elementarnih oblika života* (str. 8-27), Split, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Dillman, D. A. (2008.), The Importance of Rural Sociology, *The Rural Sociologist*, 28 (3), 16-22.
- European Commission (2013.), *Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information, Report 2013*, Bruxelles, Directorate General for Agriculture and Rural Development.
- Knafljič, L., Ilerešić, A. (2007.), Pismenost u selu u Sloveniji, *Sociologija sela*, 174 (4), 399-415.
- Krznar, T. (2007.), René Descartes i suvremeno shvaćanje prirode, *Socijalna ekologija*, 16 (1), 59-78.
- Galdeano-Gómez, L., Aznar-Sánchez, A., Pérez-Mesa, J. C. (2011.), The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-east Spain), *Sociología Ruralis*, 51 (1), 54-78.
- Hillyard, S. (2007.), *The Sociology of Rural Life*, Oxford, New York, Berg.
- Ivoš, M. (2010.), Ruralna sociologija kao posebna sociološka disciplina: život na selu, *Praktični menadžment*, 1 (1), 36-41.
- Jukić, R. (2011.), Eколоško pitanje kao odgojno-obrazovna potreba, *Socijalna ekologija*, 20 (3), 267-286.
- Jukić, R. (2014.), Sadržaji eколоškog odgoja i obrazovanja u gimnazijskim programima, *Socijalna ekologija*, 22 (3), 221-245.
- Kalambura, S., Racz, A., Jovičić, N., Toth, M. (2016.), Percepcija problema, mogućnosti i navika odvojenog prikupljanja otpada, *Socijalna ekologija*, 25 (3), 271-287.
- Kantar, S., Razum, O., Svržnjak, K. (2009.), Zaštita okoliša u stavovima i ponašanju studenata Koprivničko-križevačke županije, *Socijalna ekologija*, 18 (2), 69-188.

- Lowe, P. (2010.), Enacting Rural Sociology: Or What are the Creativity Claims of the Engaged Sciences, *Sociologija Ruralis*, 50 (4), 311-330.
- Lukić, A., Obad, O. (2016.), New Actors in Rural Development – The LEADER Approach and Projectification in Rural Croatia, *Sociologija i prostor*, 204 (1), 71-90.
- Lukić, A., Opačić, V. T., Zupanc, I. (2009.), The Other Side of Zagreb – Rijeka Motorway, *Društvena istraživanja*, 18 (1-2), 153-173.
- Marinović, A. (2013.), Sociologija sela postaje Sociologija i prostor, *Sociologija i prostor*, 196 (2), 245-262.
- Markešić, I. (2013.), Kriza eko-sustava iz perspektive Luhmanove teorije sustava, *Socijalna ekologija*, 22 (3), 201-219.
- Matešić, M. (2008.), Strategija održivog razvoja: krovni razvojni dokument Republike Hrvatske, *Socijalna ekologija*, 17 (4), 405-410.
- Matešić, M. (2009.), Principi održivog razvoja u strateškim dokumentima Republike Hrvatske, *Socijalna ekologija*, 18 (3-4), 323-349.
- Matijević, D. (2016.), Ethics of Institutional Nature Protection: Proposal for the Integrated Assessment of the Nature Protection Ethics in Croatia, *Socijalna ekologija*, 24 (2-3), 145-172.
- Mikuš, O. (2014.), Agriculture and Agricultural Policy in Croatia. U: T. Volk, E. Erjavec, K. Mortensen (ur.), *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe*, Budapest, FAO.
- Milinković, B. (2000.), Istraživanje sela i agrara u Hrvatskoj u vrijeme tranzicije: 1990.-1999. godine, *Sociologija sela*, 38 (1/2), 169-244.
- Mills, C. W. (1967.), *The Sociological Imagination*, London, New York, Oxford University Press.
- Mišetić, A., Miletić, G. M., Smerić, T. (2008.), Lokalna javnost i energetski projekti u Hrvatskoj, *Socijalna ekologija*, 17 (4), 343-359.
- Mustapić, M. (2010.), Odnos lokalne zajednice prema problemu odlaganja komunalnog otpada: Studija slučaja Makarsko primorje, *Društvena istraživanja*, 19 (6), 1055-1077.
- Navrátil, J., Knotek, J., Pícha, K. (2015.), The Significance of Self-guided Interpretative Trails in Protected Areas for the Environmental Education of Visitors, *Socijalna ekologija*, 24 (1), 5-21.
- Neusteuter, D. (2016.), The Concept of Green Economy and Its Role in Hegemonic Neoliberal Capitalism, *Socijalna ekologija*, 25 (3), 311-324.
- Pamuković, A., Dobrić, B., Radeljak, M. (2016.), Istraživanje mogućnosti primjene brnistre i njenih proizvoda na području srednje Dalmacije, *Sociologija i prostor*, 206 (3), 315-334.
- Popović, T. (2017.), Sociološki sadržaji i ishodi učenja u obrazovanju odraslih. U: M. Koludrović, M. Brčić Kuljiš (ur.) *Doprinos razvoju kurikulumu namijenjenih stručnjacima u obrazovanju odraslih* (str. 127-144), Zagreb, Hrvatsko andragoško društvo.
- Popović, T., Relja, R. (2015.), Strategic Planning and Actors' Perspectives in Rural Tourism. U: A. Mašek Tonković (ur.), *Economy of Eastern Croatia – Vision and Growth* (str. 439-453), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Popović, T., Relja, R. (2016.), Značaj vatrogasne službe u ruralnoj sredini – etnografski primjer dobrovoljnog vatrogastva u Dalmatinskoj zagori, *Godišnjak Titius*, 8 (8), 211-233.
- Puđak, J., Bokan, N. (2011.), Ekološka poljoprivreda – indikator društvenih promjena, *Sociologija i prostor*, 190 (2), 137-163.
- Puljiz, V. (1989.), Ruralna sociologija, *Sociologija sela*, 27 (103/104), 133-138.
- Relja, R., Popović, T., Tomic, V. (2016.), The Sustainability of Tradition in the Dalmatian Hinterland through Green Entrepreneurship, *The International Journal of Interdisciplinary Environmental Studies*, 11 (2), 19-31.
- Rončević, N., Cvetković, K. (2016.), Students' Attitudes and Behaviours in the Context of Environmental Issues, *Socijalna ekologija*, 25 (1-2), 11-37.

- Russo, A., Popović, T. (2013.), Mogućnost revitalizacije ruralnog prostora Splitsko-dalmatinske županije. U: B. Šutić (ur.), *Održivi razvoj ruralnih krajeva* (str. 27-38), Gospić, Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću.
- Ružić, P., Demonja, D. (2014.), Prirodna i antropogena osnova turizma Hrvatske, *Sociologija i prostor*, 51 (1), 45-65.
- Sakač, M. D., Cvjetićanin, S., Sučević, V. (2012). Mogućnosti organiziranja odgojno-obrazovnog procesa u cilju zaštite životne sredine, *Socijalna ekologija*, 21 (1), 89-98.
- Shortall, S. (2013.), Sociology, Knowledge and Evidence in Rural Policy Making, *Sociologia Ruralis*, 53 (3), 265-271.
- Strategija razvoja turizma RH do 2020.* (2013.), Zagreb, Vlada RH.
- Svirčić Gotovac, A. (2006.), Kvaliteta života u mreži naselja Hrvatske, *Sociologija sela*, 171 (1), 105-126.
- Štambuk, M. (2002.), Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma. U: M. Štambuk, I. Rogić, A. Mišetić (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (str. 9-28), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. (2009.), Neki elementi ruralne obnove u Hrvatskoj. U: B. Petrač, A. Šundalić, K. Zmaić (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede* (str. 37-47), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku.
- Štambuk, M. (2013.), Tranzicijske muke po selu u zrcalu *Sociologije sela* (*Sociologija sela*, 1987.-1998.), *Sociologija i prostor*, 196 (2), 197-216.
- Štambuk, M., Bušljeta, A., Marinović Golubić, M. (2009.), Model razvoja ruralnih područja kao opći model razvoja ruralnih regija. U: A. Šundalić, K. Zmaić, T. Sudarić (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede* (str. 220-241), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku.
- Štulhofer, A., Baćak, V., Suljok, A. (2010.), Provincijalni karakter hrvatske sociologije?, *Revija za sociologiju*, 40 (1), 103-108.
- Šundalić, A. (2010.), *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost. Prilog sociološkom istraživanju ruralnosti Slavonije i Baranje*, Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Šundalić, A., Pavić, Ž. (2008.), Socioprostorna uvjetovanost odnosa prema prirodi, *Sociologija i prostor*, 181-182 (3-4), 383-397.
- Šuvar, S. (1989.), *Sociologija sela*, Zagreb, Školska knjiga.
- Vujicic, M., Ristic, L., Vujicic, M. (2012.), European Integration and Rural Development Policy of the Republic of Serbia and West Balkan Countries, *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 18 (4), 519-530.
- Zablocki, G. (2013.), The State of Rural Sociology as Presented in Four Periodicals – *Rural Sociology*, *Sociologia Ruralis*, *Journal of Rural Studies*, *Eastern European Countryside*, *Eastern European Countryside*, 19, 9-27.
- Zlatar, J. (2010.), Odrednice turističke djelatnosti u smjeru održivog razvoja – primjer mjesta Povlja na otoku Braču, *Sociologija i prostor*, 187 (2), 247-272.
- Živić, M. (2009.), Demografski potencijali seoskih naselja u Vukovarsko-srijemskoj županiji – prilog istraživanju urbano-ruralne polarizacije Hrvatske. U: B. Petrač, A. Šundalić, K. Zmaić (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede* (str. 49-72), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku.
- Župančić, M. (2000.), Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela, *Sociologija sela*, 38 (147-148), 11-78.
- Žutinić, Đ., Bokan, N. (2008.), Choice or Destiny for the Rural Youth (a study on the rural community of Vodinci), *Sociologija i prostor*, 180 (2), 143-160.

Žutinić, Đ., Kovačić, D., Grgić, I., Markovina, J. (2010.), Percepcija kvalitete života i namjere o odlasku iz ruralnih sredina, *Društvena istraživanja*, 19 (1-2), 137-159.

Žutinić, Đ., Markovina, J. (2009.), Cjeloživotno obrazovanje za razvoj hrvatskog sela i poljoprivrede. U: B. Petrač, A. Šundalić, K. Zmaić (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede* (str. 73-86), Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku.

(NE)MOGUĆNOST ODRŽIVOG RAZVOJA ZA MALE I SREDNJE GRADOVE U HRVATSKOM PROSTORНОM SUSTAVU

Andželina Svirčić Gotovac

1. Koncept održivog razvoja

Koncept održivog razvoja nastao je iz potrebe da se na nov način razumije proces rasta i razvoja modernog i postmodernog društva. Održivost je proces i način primjene održivog razvoja i ograničavanja pretjeranog ekonomskog rasta. To prije svega znači ograničavanje rasta shvaćenog na način dosadašnjeg kontinuiranog i linearog ekonomskog napretka po principu zapadnocentrički orientirane znanosti i tehnologije. Njihov razvoj i svrha krajem 20. stoljeća počeli su se propitivati i uvoditi tzv. odgovornija načela djelovanja kako bi se ublažile velike i često nepopravljive ekološke posljedice. Održivi razvoj (engl. *sustainable development*) kao koncept započeo je i nastao kao dio šireg programa koji je Brundtland komisija iz 1987. godine promovirala kao program za našu zajedničku budućnost (engl. *Our Common Future*). Osnovne odrednice održivosti koje su se promovirale bile su: životna sredina, pravednost i razvoj. Na tim će se odrednicama nadalje temeljiti sve dogovorene deklaracije i međunarodni (globalni) sporazumi, primjerice, onaj iz Rio de Janeira (1992.) ili Kyota (1997.). Putem tih sporazuma potiče se sve veći broj zemalja da prihvate novi koncept razvoja kako bi pronašle rješenje za pretjeranu industrijalizaciju i urbanizaciju te klimatske promjene. Međutim, njihova je primjena još uvjek selektivna. Šteta koju čovjek nanosi prirodi i okolišu dijelom je krivac što ni danas, unatoč primjeni određenih sporazuma, nije došlo do značajnog poboljšanja kvalitete života za većinu stanovnika. U većini zemalja svijeta kvaliteta života se čak smanjuje jer je paralelno s modernizacijom i urbanizacijom, prvenstveno zemalja u razvoju, došlo i do demografskog porasta pa onda i ekoloških posljedica, odnosno izražene socio-prostorne neravnoteže, primjerice, urbanog siromaštva, pretjeranog širenja gradova te gladi, zagađenja i dr. Intenzivirani problemi u okolišu i životnim sredinama odnosno (urbanim i ruralnim) naseljima javljaju se upravo kao posljedice razvoja modernog ili industrijskog društva.

Urbanizacijski procesi, prvenstveno intenzivna urbanizacija (tzv. hiperurbanizacija) te rast gradova i njihovih predgrađa, dovode do neodgovarajućeg životnog standarda za većinu stanovnika, a najugroženiji su veliki i prenapučeni gradovi (megalopolisi) polurazvijenih i nerazvijenih zemalja svijeta (tzv. periferija i poluperiferija svijeta) opterećenih nerazvijenim gradskim okolicama i sirotinjskim četvrtima. U njima dolazi i do

pražnjenja ruralnih i zapuštanja nenaseljenih, primjerice poljoprivrednih, površina te njihovog pretjeranog iskorištavanja i zagađivanja.¹

Stoga se u suvremenom postmodernom i globalizacijskom kontekstu neprestano suprotstavljaju razvojni i ekološki koncepti i u donekle ravnopravan odnos pokušavaju dovesti moderan način življenja i očuvanje okoliša. Suvremene pogodnosti i konzumistički način života nikada prije nisu bili u tolikom konfliktu sa zaštitom i očuvanjem prirodnih resursa koji evidentno nestaju ili se smanjuju. Ostaje pitanje kako uskladiti jedno s drugim, te kako omogućiti daljnji razvoj, ali u ekološkom i održivom kontekstu. Odgovor na ova pitanja ostaje jedna od najvećih zadaća kako razvijenih tako i onih manje razvijenih zemalja. Suvremena socijalno-ekološka pitanja neodvojiva su od problema urbanog života, prvenstveno siromaštva i klimatskih promjena (zagađenja i destrukcija različitih vrsta), koji direktno utječu na kvalitetu života u današnjim gradovima i urbanim sustavima i što je još važnije, na život budućih generacija koje smo već doveli u stanje tzv. ekološkog duga posudivši ili kradući njihove resurse.

Neravnoteža prirodnog i društvenog (kulturnog) svijeta u kojoj se nalazi suvremeno društvo a koju se naziva i ekološkom krizom jer je kronična i krajnja faza destrukcije ekosustava i okoliša, globalni je problem te zahtijeva promišljanje novih rješenja. Kao jedino moguće rješenje nameće se prelazak na svojevrsnu „novu racionalnost“ odnosno održivost i održivo odnošenje spram prirodnog i društvenog sustava. Održivi razvoj je prije svega onaj obziran i odgovoran način razvoja koji podrazumijeva očuvanje i obnavljanje, ali ne i uništavanje prirodnog svijeta i prirodnih resursa. Također, uzima u obzir ograničenost prirodnih resursa te zastupa odgovorniji pristup čovjeka spram njih. Takav razvoj može imati primjenu u svim područjima ljudskog djelovanja, kako ekonomskom tako i ekološkom i socijalnom. Stoga se može govoriti o „ekološki održivom razvoju“, o „ekonomski, gospodarski održivom razvoju“, o „socio-kulturalno održivom razvoju“ i „politički održivom razvoju“ odnosno o integralnoj održivosti (Lay, 2007., 31). Takvim holističkim shvaćanjem održivog razvoja čovjek prihvata „ravnopravniji“ i odgovorniji odnos spram prirode. Međutim, svjedoci smo da su dosadašnja antropocentričnost i nadmoćnost linearног i posebno neoliberalnog tipa razvoja nedovoljno napuštene i još uvijek dovoljno snažne da bi se društvo učinkovito mijenjalo te ostvarilo spomenute zaokrete.

¹ U sličnom razvojnom i urbanizacijskom kontekstu odvijala se i hrvatska urbanizacija s jednom značajnom razlikom – neusporedivim brojem stanovnika prema spomenutim prepunučenim gradovima. Zbog te su razlike znatno ublažene i uzročno-posljedične veze takvih procesa. Međutim, hrvatski pravci razvoja gradova svakako vuku korijene iz prošlih razvojnih faza, prvenstveno bivšeg političkog sustava čije su se negativne posljedice samo nastavile u novom „tranzicijskom obliku“ do danas.

Koncept održivog razvoja na globalnoj razini prvenstveno se tiče globalnih dogovora koji obvezuju na određene promjene u ekonomskoj ali i političkoj sferi djelovanja zemalja potpisnica.² To konkretno za Europsku uniju, ali i Hrvatsku, znači prilagodbu dogovora i njihovih preporuka na nacionalnoj ali još i više na lokalnim razinama planiranja razvoja. O njima će zatim ovisiti i realizacija postojećih programa koji nadilaze razinu nacionalnih granica zemalja članica te omogućuju povezivanje unutar Europske unije i suradnju na razini dogovorenih projekata EU-a (primjerice, na razini susjednih regija ili manjih lokalnih sredina). To istovremeno označava smanjenje važnosti nacionalnih država (Sassen, 1996.), što je danas, u globalizacijskom kontekstu, činjenica te se upravo međunarodnim i regionalnim povezivanjima nastoji ojačati uloga samih gradova i manjih naselja. Oni su također ovisni o procesu globalizacije (Robertson, 1995.; Cifrić, 2003.) kao dualnom procesu koji naglašava paralelnost postojanja globalnog i lokalnog. „Obje tendencije potiču problem postojećih i stvaranje novih identiteta, ali i njihovo razaranje, poglavito lokalnih identiteta“ (Cifrić, 2003., 22). Značaj i važnost lokalnog prostora (gradova i sela) nije uvijek lako istaknuti, a posebno se to odnosi na male zemlje i njihove lokalne prostore, kao što su hrvatski, koji unutar svojih granica imaju brojne specifičnosti ali i brojne probleme, prvenstveno demografske i ekonomske prirode. Prilagodba na nove i suvremene tendencije prostornog razvoja, kako europske tako i globalne, nesumnjivo polazi od brige za lokalnu razinu kao onu najnižu ali sada potenciranoj kao razinu od koje razvoj treba krenuti (tzv. *razvoj odozdo*) jer se u kontekstu održivosti i brige za budući razvoj ona nastoji revitalizirati i sačuvati. Shvaćanje razvoja na takav način rezultat je zaokreta u spomenutom shvaćanju modernog društva koji daje prednost drugaćijim postavkama od onih dosadašnjih u kojima su pretjerana urbanizacija i centralizacija osiromašile brojne prostore, naročito one srednje i male. Uz održivi prostorni razvoj stoga dolazi i do razvoja „nove“ lokalnosti ili lokalne razine kao razine prepostavljene nacionalnoj te posebno globalnoj. U tom pravcu hrvatski je lokalni prostor ovisan o europskom kao najbližem nadnacionalnom prostoru i unutar tog okvira može planirati i vlastiti razvoj.

Mnoge dimenzije održivog razvoja definirane su u dokumentima kao što su *Agenda 21* i Program rada za stanište (*Habitat Agenda*), koje su utemeljene na UNCED-u iz Rije 1992. Primjerice, na prostoru Europske unije dokument *Teritorijalna Agenda 2020* (usvojena 2011.) dio je strategije *EUROPA 2020. – Europska strategija za pametan, održiv i uključiv rast*. Strategija stavlja naglasak na regionalni razvoj i teritorijalnu koheziju kao

² Znatno usporavanje u globalnim klimatskim dogovorima svakako leži u činjenici uporog odbijanja potpisivanja konvencija (primjerice Protokola iz Kyoto) o smanjenju emisije stakleničkih plinova još od 1992. godine do danas koje ne žele potpisati upravo oni najveći i najmoćniji globalni igrači kao što su SAD i Kina, ali i Australija.

ključne teme razvoja europskog prostora³ ugroženog procesima intenzivne urbanizacije odnosno centralizacije i metropolitizacije te razvjeta često samo najvećih ili glavnih gradova. *Teritorijalna Agenda 2020.* kao nov dokument EU-a uskladjen je s dokumentima koji se odnose na urbani razvoj i teritorijalnu koheziju i za cilj postavlja nove oblike partnerstva i teritorijalnog upravljanja između ruralnih i urbanih područja. Osnaženi procesi centralizacije (političke, administrativne, ekomske, kulturne itd.) u većini zemalja EU-a, a posebno postsocijalističkih zemalja, doveli su do znatne marginalizacije, napuštanja i stagnacije velikog broja ruralnih i manjih urbanih naselja (negativnih demografskih procesa depopulacije, demografskog starenja itd.). „Ovakva su se naselja također slabo snašla u globalnoj ekonomiji koja unaprijed reducira njihove šanse za ekonomskim oporavkom. Njihova borba za tržišnu nišu u globalnom natjecanju oko investicija počinje jako ovisiti o lokalnim inicijativama i lokalnoj vlasti i odnedavno o finansijskoj podršci iz EU strukturnih fondova“ (Stanilov, 2007., 31). Stoga je na razini EU-a tematizirana mogućnost oživljavanja ukupnog prostora, uključujući i prostore novih članica, kako bi im se olakšao ekonomski i demografski oporavak.

Tome u prilog govori i *Strategija prostornog razvoja RH* iz 2015. godine u kojoj „scenariji pripremljeni u sklopu programa ESPON vezani uz viziju razvoja EU do 2050. godine predviđaju daljnje ruralno-urbane migracije te nastavak depopulacije ruralnih područja, posebice u istočnoeuropskim državama i u udaljenim (rubnim) područjima EU“ (str. 51). Postsocijalističke su zemlje posebno pogodjene negativnim demografskim procesima te manjkom strateških smjernica naročito za slabije razvijena i slabije urbanizirana područja, kao što su seoska ili ona udaljena od velikih urbanih središta.⁴ Manjim gradovima nedostaju kvalitetni razvojni planovi, često im nedostaje i ljudski kapital kao pokretač razvoja. U njima uz postojeće i naslijedene probleme vrlo

³ Iako na razini EU-a ne postoji jedinstvena politika i zakonodavstvo za prostorno planiranje, usuglašeni su zajednički prostorno-planski razvojni ciljevi sagledavanjem prostora u cjelini i pojedinačno na razini regija sa sličnim razvojnim problemima i mogućnostima, pri čemu prostorna komponenta razvoja nadilazi teritorijalne i političke granice. Osnovne postavke i načela koncepta prostornog planiranja i razvoja EU-a razrađeni su u nizu dokumenata i propisa različite pravne snage (u formi uredbi, direktiva, odluka, preporuka ili mišljenja) i ugrađuju se u nacionalne prostorne politike, pri čemu obveza i model primjene proizlaze iz odgovarajućih stupnjeva ovlasti (www.mgipu.hr, posjet 20. 11. 2016.).

⁴ Malih naselja, odnosno sela, u ukupnom broju naselja za Hrvatsku ima najviše, posebno onih do 100, do 200 i do 1000 stanovnika. „Godine 2011. u Hrvatskoj je bilo 6756 (statističkih) naselja od kojih je 40% imalo manje od 100, odnosno 60% manje od 200, te 90% manje od 1000 stanovnika. Dakle, samo 10% naselja u Hrvatskoj ima više od 1000 stanovnika. Sudeći po veličini gradova, Hrvatska još uvijek ima slabo razvijen urbani sistem. Brojem se ističu mali gradovi, a nedostaju gradovi srednje veličine (Kranjčević i sur., 2014., 56). Ukupan broj gradova u RH prema posljednjem popisu iz 2011. je 127, pri čemu samo 3 grada imaju više

teško dolazi do rasta zaposlenosti ili ostanka stanovnika. Slične probleme dijele i ostale postsocijalističke zemlje, ali i članice EU-a. Zbog toga istaknute preporuke idu upravo u smjeru zapošljavanja i uključenosti (inkluzije) putem mjera za smanjenje marginalizacije i isključenosti većine stanovnika iz pripadajućeg društva u radnom, stambenom i civilnom smislu. Među najvažnijim ciljevima europske politike budućeg razvoja navodi se pet vodećih ciljeva do kraja 2020. godine: zapošljavanje, istraživanje i razvoj, klima i energija, obrazovanje, socijalna uključenost (inkluzija) i smanjenje siromaštva (*Urbact II Capitalisation*, 2015., 9).

2. Hrvatski urbani prostor

Urbani sustav Hrvatske počiva na neravnomjernom i prvenstveno centraliziranom razvoju prostora. Četvrtina stanovnika živi u četiri najveća gradska naselja, brojem se ističu mali gradovi, a nedostaju gradovi srednje veličine. Primjerice, od ukupno 127 hrvatskih gradova što je ukupno 3.016.137 stanovnika, 30 gradova nalazi se u skupini od 10.001 – 15.000 stanovnika što je udio od 12,35% stanovnika gradova, a čak 42 grada su u skupini od 5.001 – 10.000 stanovnika što je udio od 9,84% stanovnika gradova. Nadalje, u Zagrebu kao najvećem gradu (većem od 200.001 i više stanovnika) nalazi se 26,19% stanovnika gradova (DZS, Gradovi prema broju stanovnika, Popis 2011).⁵ što pokazuje da više od četvrtine stanovnika zemlje živi u glavnom gradu. Takav prostorni razmještaj posljedica je naslijedjenih i danas produbljenih negativnih socio-prostornih i demografskih procesa kao što su depopulacija, stagnacija, centralizacija, hijerarhizacija naselja, litoralizacija, smanjeni natalitet i demografsko starenje. Navedeni procesi već su desetljećima prisutni u većini hrvatskog prostora, a posebno u brdsko-planinskim, otočnim te perifernim i ruralnim područjima (zaledjima gradova i udaljenim ili slabije dostupnim ruralnim područjima). Negativne demografske i socio-prostorne procese dodatno je osnažila kontinuirana, inertna prostorna politika. Regionalni je razvoj u Hrvatskoj desetljećima neravnomjeran i izrazito centraliziran s glavnim gradom na čelu, te ima piramidalan teritorijalni ustroj koji se u periodu tranzicije nastavio. „Kao državni, a dijelom i regionalni centar, Zagreb stoji na vrhu hijerarhijski uređene naseljske strukture“ (Hodžić, 2014., 117). Razvoj glavnog grada Zagreba i njegova centralizacija naročito su nastavljeni upravo u zadnja dva desetljeća što zbog procesa političkog osamostaljenja zemlje i Domovinskog rata, što zbog ekonomske prestrukturacije kojom je Hrvatska prešla na privatizacijski tržišni model razvoja. Industrijski sektor (tvornice i

od 100.000 stanovnika, a 1 grad više od 200.000 stanovnika (DZS, 2017.; www.dzs.hr, posjet 11. 12. 2016.).

⁵ Podaci Državnog zavoda za statistiku (<https://www.dzs.hr/>, posjet 11. 12. 2016.).

pogoni), koji je bio nositelj razvoja u prošlom političkom sustavu, većinom je ugašen ili premješten iz preostalih urbanih centara što je pokrenulo nove valove iseljavanja. Sada već produbljena razvojna stagnacija većine srednjih i manjih gradova u Hrvatskoj slika je sadašnjeg stanja u kojem je teško pronaći revitalizirajući model i način oporavka u ekonomskom i ostalim segmentima.

Protekla je dva desetljeća, primjerice, doseljavanje stanovnika najviše obilježilo glavni grad i ostale makroregionalne centre (posebno Split) dok je ostale gradove, ponajviše srednje i manje, pratio gubitak stanovništva. Takvi trendovi kretanja stanovništva posljedično dovode do opadanja kvalitete života u većim gradovima, što zbog preopterećenosti i preizgrađenosti koje ih prate uslijed povećanog dolaska stanovnika, ali s druge strane dolazi i do opadanja kvalitete života u onima iz kojih se iseljava jer u njima ostaje većinom starija populacija i time nedovoljan ljudski kapital. Tome u prilog govore i sljedeći podaci: „prema demografskim podacima, od ukupno 20 županija i Grada Zagreba, u Hrvatskoj samo četiri županije imaju porast broja stanovnika u razdoblju od 2001. do 2011. godine (Kranjčević i sur., 2014., 56). I u *Strategiji prostornog razvoja Republike Hrvatske* iz 2015. godine navode se slični podaci: „Uspoređujući osnovne demografske pokazatelje s ostalim državama EU-a, Hrvatska je u razdoblju od 2008. do 2012. godine imala negativan prirodni prirast, negativan saldo neto migracija i pad ukupnog broja stanovnika te se ubraja u skupinu od samo pet država u EU koje su u tom razdoblju zabilježile istodoban prirodni pad i negativan saldo migracija. Iz navedenog proizlazi da ni umjerenim porastom fertiliteta nije moguće zaustaviti daljnje smanjenje broja stanovnika u Hrvatskoj u sljedećih nekoliko desetljeća“ (str. 37-38). U tako naglašeno negativnim demografskim trendovima svako je planiranje razvoja prema policentričnom modelu vrlo težak zadak koji dodatno otežava tzv. proces izumiranja stanovništva. „Najviše zabrinjava činjenica da je čak osam hrvatskih županija zabilježilo najnepovoljniji E4 tip općega kretanja stanovništva čije je obilježje izumiranje stanovništva. To su sljedeće županije: Osječko-baranjska, Virovitičko-podravska, Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslavačka, Karlovačka, Primorsko-goranska, Ličko-senjska i Šibensko-kninska. Najveći je broj spomenutih županija tijekom rata zabilježio direktna razaranja i značajne demografske ratne gubitke“ (Živić i sur., 2014., 244).

O procesima izumiranja i demografskog starenja stanovništva postoje brojne analize kojima se upozorava (i upozoravalo se) na negativne posljedice ovih procesa, ali koje isto tako malo utječu na postojeće trendove. Primjerice, prema Puljizu (2016., 85) „u Hrvatskoj je udjel starijih od 65 godina 2013. godine dosegao 18%, a projekcije za 2060. godinu govore da će se njihov udjel povećati na oko 30% ukupnog stanovništva“. Zanimljiva je usporedba naše zemlje s Europskom unijom. „Udjel stanovništva starijeg od 65 godina 2013. godine u EU je, kao i u Hrvatskoj, bio 18%. Međutim, prema

projekcijama za 2060. godinu, EU će imati 25% starijeg stanovništva, dakle, manje nego Hrvatska“ (Puljiz, 2016., 85). Navedeni socio-prostorni i demografski problemi otežavajuće su okolnosti za ravnomjerniji razvoj prostora i ponegdje će ih biti teško nadići. No i uz takvo stanje nužno je slijediti (ovdje su neke i spomenute) preporuke EU politike kako bi se makar u nekim naseljima (manjim gradovima i općinama) stanje poboljšalo. Povlačenje finansijskih sredstava na lokalnim razinama i *razvoj odozdo* jedna je od mogućih opcija koja će uključiti postojeće lokalno stanovništvo i pokrenuti određene aktivnosti. Može se zaključiti da je koncept *ravnomjernog i polikentričnog* upravljanja prostorom važan segment budućeg plana i strategije razvoja određenih područja u Hrvatskoj, a kako bi se ublažile daljnje negativne posljedice. Ovaj je koncept dio programa najnovije europske politike i europskih dokumenta koji se donose na razini EU-a (Svirčić Gotovac, 2016.).

3. Urbana i ruralna održivost

Činjenica je da su se društvene znanosti vezane uz prostornu tematiku, kako kod nas tako i u Europi, manje bavile manjim gradovima i naseljima jer su ponajviše istraživale one najveće i najutjecajnije, odnosno specifične socio-prostorne procese u njima, prvenstveno urbanizaciju, industrijalizaciju te globalizaciju. Istraživale su se i brojne inačice navedenih procesa, prvenstveno vezanih uz veće gradove i stvaranje konurbacija i aglomeracija te njihovih posljedica na prostor i ljudе. „Strukturalno zanemarivanje malih gradova od strane društvenih znanosti začuđuje jer je Europa obilježena gustom mrežom malih gradova. Mnogi od njih dio su metropolitanskih regija i često usko isprepleteni s gradskim predgrađem. Drugi su pak centri perifernih ruralnih područja na velikoj udaljenosti od urbanih aglomeracija“ (Steinführer i sur., 2016., 322-323). Uz navedeni nedostatak interesa za istraživanje manjih gradova u nacionalnim okvirima pa i hrvatskom, trenutačni kontekst proučavanja ponajviše ovisi o praksi unificiranja i horizontalnoj politici kao procesu usklađivanja s europskim kontekstom. Spomenuti ciljevi i preporuke važni su upravo za manja naselja i lokalnu razinu (tzv. jedinice lokalne samouprave) u koje, s obzirom na relativnu neatraktivnost, treba najviše i ulagati. Tako je, primjerice, s 2013. godinom i ulaskom u Europsku uniju uvedena nova statistička i teritorijalna podjela na NUTS2 regije prema kojoj je Hrvatska podijeljena na Kontinentalnu i Jadransku regiju.⁶ Daljnja podjela prema nižim razinama su NUTS3 regije koje odgovaraju postojećim županijama i koje ovisno o geografskom

⁶ „Republika Hrvatska dijeli se na 2 statističke regije – Kontinentalnu i Jadransku regiju. Nova klasifikacija primjenjuje se od 1. siječnja 2013. (DZS), a za potrebe Kohezijske politike od 1. srpnja 2013. (nakon pristupanja Europskoj uniji). Realiziran je cilj Programa Vlade RH – dogovor s Europskom unjom o novom preustroju statističkih regija u Hrvatskoj za

položaju pripadaju u Jadransku ili Kontinentalnu regiju. Ovisno o pojedinim mjerama EU-a svaka članica na nacionalnoj razini odlučuje se za konkretnе programe ovisno o tipu i veličini svojih naselja u teritorijalnom ustroju. Tako se za „potrebe provedbe mјera ruralnog razvoja, ruralnim i mješovitim područjima u Republici Hrvatskoj smatraju sve jedinice lokalne samouprave koje pripadaju pretežito ruralnim i mješovitim županijama (NUTS3) izdvojenim korištenjem izvorne OECD-ove metodologije. Izuzetak čine jedinice Grad Zagreb, Grad Split, Grad Rijeka i Grad Osijek. U njima se zbog izrazite veličine naselja sjedišta, ruralnim i mješovitim smatraju sva naselja koja im administrativno pripadaju, izuzev samih naselja sjedišta (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek) koja se smatraju gradskim područjima urbanih aglomeracija. Ovako određena ruralna i mješovita područja Hrvatske obuhvaćaju prostor sela, mješovitih naselja, malih i srednjih gradova odnosno prostor složene društvene i gospodarske strukture te mozaičnog krajolika, u kojem uz poljoprivrednu proizvodnju i šumarstvo postoji niz drugih djelatnosti i namjena“ (Kranjčević i sur., 2014., 91).

Prema navedenoj podjeli sva naselja izuzev četiri najveća grada (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek) mogu koristiti ciljane fondove *Programa ruralnog razvoja RH za razdoblje 2014–2020*. Na razini Hrvatske to su seoska i gradska naselja, odnosno općine, te manji i srednji gradovi, za koje je izrazito važan *Program*⁷ na koji mogu aplicirati sva naselja koja pripadaju spomenutim „ruralnim i mješovitim županijama“. Sredstvima iz navedenog programa omogućene su brojne aktivnosti kojima se može poboljšati svakodnevni život građana na lokalnoj razini koja je, primjerice, veličine do 5.000 stanovnika, prvenstveno u institucionalnom, ali i u materijalnom i tehničkom, odnosno socijalnom smislu. To su prije svega sredstva kojima se mogu opremati određene javne institucije, primjerice društveni ili vatrogasni dom (često jedina mjesta javnih okupljanja i participiranja građana na lokalnoj razini), tim se sredstvima također mogu zadovoljiti određene javne potrebe. Također je moguće graditi ili rekonstruirati odgojno-obrazovne institucije iznimno važne za posebno osjetljive skupine društva kao što su djeca ili starije osobe (djeci vrtić, igraonice, organizirana njega za starije i nemoćne osobe itd.). Može se ulagati u infrastrukturu kojom se grade ili obnavljaju javne i zelene površine (pješačke staze, parkovi i dr.).⁸ Ovdje ukratko prikazan *Program* jedan je od primjera

ravnomjeran i brz regionalni razvoj na temelju korištenja fondova EU“ (<https://razvoj.gov.hr>, posjet 15. 12. 2016.).

⁷ Programom je definirano 16 mјera koje imaju za cilj povećanje konkurentnosti hrvatske poljoprivrede, šumarstva i prerađivačke industrije, ali i unaprijeđenja životnih i radnih uvjeta u ruralnim područjima uopće. (<http://www.mps.hr/ipard/default.aspx?id=129>, posjet 17. 12. 2016.)

⁸ Više o mogućnostima korištenja *Programa ruralnog razvoja RH za razdoblje 2014–2020.* vidjeti na: <http://www.mps.hr>, posjet 10. 12. 2016.

kako na lokalnoj razini stanovnicima olakšati svakodnevni život, a manja naselja učiniti održivijima nego što jesu u većini hrvatskih ruralnih naselja.

U svim postojećim programima implementirane su socijalno-ekološke postavke kojima je namjera očuvanje i postizanje kvalitetnog i *dobrog* društva koje je u suglasju sa svojim napretkom ali i s prirodnim sustavom o kojem neposredno ovisi. Stoga u tom pravcu idu sve dosadašnje, nadajmo se i buduće, preporuke za oblikovanje prostornih politika na razini EU-a. U tome nesumnjivo važnu ulogu ima dobra i održiva urbana politika i upravljanje gradovima, kako velikima tako i onima manjima. „Dobra urbana vladavina je preduvjet održivog urbanog razvoja i samim time održive urbane obnove“ (*Urbact II Capitalisation*, 2015., 34). U današnjem se kontekstu razvoj prostora ne može planirati izvan koncepta održivosti, odnosno odgovornijeg odnosa prema urbanom i ruralnom. To prvenstveno znači sustavniju i dugoročniju brigu prema okolini ili životnoj sredini u kojoj ljudi svakodnevno žive, ali i prema prirodnom okruženju također. „Održivi razvoj nije cilj. To je proces dolaska do boljeg društva“ (Pušić, 2001., 36). Urbana održivost stoga pomaže u postizanju boljeg urbanog života što je danas, u sve urbaniziranim svijetu, izrazito važno.

Mogući pravci održivog urbanog razvoja na razini EU-a mogu se pratiti kroz mnoge programe. To je primjerice program *Cities of Tomorrow – Challenges, Visions, Ways Forward, European Commission*,⁹ koji naglašava da su „gradovi ključni za održivi razvoj Europske unije“, odnosno da „gradovi budućnosti moraju prihvati holistički model održivog urbanog razvoja“. Održivi razvoj gradova, prema prethodno navedenom, označava: „razvoj koji dugoročno unapređuje društveno i ekološko zdravlje gradova i naselja“ (*Cities of Tomorrow – Challenges, Visions, Ways Forward*, 2011., VI-VII). Prema tom dokumentu gradovi trebaju postaviti pozitivne principe urbanog prostornog razvoja koji će se temeljiti na:

- balansiranom ekonomskom rastu i teritorijalnoj organizaciji aktivnosti, s policieničnom urbanom strukturom;
- snažnoj metropolitanskoj regiji koja može pružiti usluge od općeg gospodarskog interesa, primjerice novi regionalni centri izvan postojećih i središnjih područja Europe;
- kompaktnoj strukturi naselja s ograničenom urbanom raštrkaností putem kontrole ponude zemljišta i razvoja prostora;

⁹ *Cities of Tomorrow – Challenges, Visions, Ways Forward*, DG Regional Policy, European Union, 2011.
(http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf, posjet 15. 12. 2016.).

- visokoj razini zaštite okoliša i kvalitete življenja u okolini gradova – kvalitete prirode, krajolika, šuma, izvora vode, poljoprivrednih površina itd. – te snažnoj vezi između grada i okolice (*Cities of Tomorrow*, 2011., 12).¹⁰

Navedene preporuke za europski pa onda i hrvatski prostor uzimaju u obzir činjenicu da ti prostori već desetljećima imaju problem neravnomjerne naseljenosti, neravnomernog regionalnog, odnosno urbanog razvoja. Osim što postoji nesrazmjer između malog broja velikih gradova i velikog broja malih te posebno srednjih gradova, u njima se još ističu izrazite razlike u načinu i kvaliteti života. Procjenjuje se da oko 70% populacije EU-a živi u urbanim područjima s više od 5.000 stanovnika, a 56% europskog gradskog stanovništva – što je oko 38% ukupnog stanovništva Europe – živi u malim i srednjim gradovima koji broje između 5.000 i 100.000 stanovnika (*Cities of Tomorrow*, 2011., 2). Ovi podaci govore u prilog navedenim prognozama i upozoravaju kako planirane aktivnosti moraju prvenstveno uzeti u obzir planiranje razvoja manjih i srednjih gradova, odnosno policentrizam. Bez obzira na negativna demografska kretanja, isplaniran i implementiran ravnomerniji razvoj jedini je model očuvanja vitalnosti života u malim i srednjim gradovima i njihovim obližnjim prostorima. Ako razvojni planovi stagniraju, nastavit će se opasnost od daljnog iseljavanja iz manjih sredina, a nastavit će se i naseljavanje isključivo velikih ili glavnih gradova. Takav scenarij, osobito za postsocijalističke zemlje, označava približavanje tzv. *budimpeštanskom sindromu* (preseleđenje gotovo polovice stanovništva jedne zemlje u njezin glavni grad). Navedeni scenarij dugoročno ne vodi održivom prostornom razvoju.

4. Primjeri primjene održivog razvoja kao zaključak

Navedeni primjeri programa koji postoje na razini EU-a označavaju zajedničku brigu za europski prostor i ljude. Međutim, na svakoj zemlji članici ostaje kako će programe i ostale smjernice iskoristiti unutar nacionalnog okvira i vlastitog prostora. Suradnja na svim razinama (nacionalnih, regionalnih i lokalnih vlasti, odnosno institucija) preduvjet je da se određeni projekti uistinu pokrenu. Među najvažnijim čimbenicima takozvanog

¹⁰ Uz *Cities of Tomorrow* valja spomenuti i program URBACT koji na razini EU-a osnažuje razmjenu i učenje programa koji promoviraju integrirani održivi urbani razvoj. URBACT omogućuje gradovima da zajedno rade na razvijanju rješenja za najveće urbane izazove, reafirmirajući njihovu ključnu ulogu u suočavanju s kompleksnim društvenim promjenama. Također traži način da se gradovima pomogne razviti pragmatična rješenja koja su nova i održiva i koja integriraju ekonomsku, društvenu i okolišnu dimenziju. URBACT je aktivran u 550 gradova, 29 zemalja i ima 7.000 aktivnih lokalnih investitora (*stakeholdera*). Financira se iz Europske unije (ERDF) i zemalja članica (<http://urbact.eu/>, posjet 16. 12. 2016.).

razvoja odozgo su upravo akcije pokrenute s lokalne razine. Neizostavna je ovdje uloga građanskog sektora, odnosno građana samih koji jače participiraju u lokalnom životu, te mogu ali i ne moraju biti uključeni u civilne organizacije kao što su različite udruge (primjerice lokalne akcijske grupe ili LAG-ovi).¹¹ Takav je razvoj vezan za postojeći prirodni kapital odnosno specifične prirodne resurse u neposrednom okolišu. Ljudski (humani) kapital ovisan je o prirodnom, a o njihovom međusobnom i uzajamnom djelovanju na lokalnoj razini zatim ovisi koliko će planirane promjene i aktivnosti biti održive kako u ekonomskom tako i ekološkom smislu. Stoga su, primjerice, biogospodarske djelatnosti kao što su ruralni turizam, agroturizam, eko-poljoprivreda i dr. poželjne djelatnosti održivog gospodarenja na lokalnoj razini (u ruralnim i mješovitim naseljima).

Za održivo gospodarenje u manjim i srednjim gradovima pak na razini programa EU-a oblikovan je koncept pametnih gradova (engl. *smart cities*)¹² kao dio spomenute strategije EU-a (*Teritorijalna agenda i Teritorijalna koncepcija 2014.–2020.*). Temelji se na dva glavna postignuća: održivosti i efikasnosti (engl. *sustainability and efficiency*). Na razini Hrvatske postoji nekoliko primjera primjene ovog koncepta kojima se život u gradovima nastoji učiniti ekološki i ekonomski prihvatljivijima. Primjerice, korištenjem *smart* (IT) tehnologija radi smanjenja potrošnje prirodnih resursa ili zagađenja utječe se na smanjenje troškova čime se u ionako nedovoljno finansijski jakim sredinama omogućuje preraspodjela novca iz proračuna te stvara mogućnost novih korisnih i javnih investicija. Neki od primjera „pametnih projekata“ su pametni semafori, bežična internetska mreža, *start-up* inkubator i drugi projekti – autobusi na plin, gradska kartica, upravljanje prometom, slobodna parkirna mjesta – koji postoje u gradu Rijeci. Pametni gradovi su još i Dubrovnik, Jastrebarsko, Koprivnica, Pleternica i Duga Resa. U Dubrovniku se do 2020. godine planira sustav koji javnu rasvjetu pretvara u pametnu infrastrukturu. To je projekt jedinstven u Europi, a razvio ga je HT u suradnji s Ciscom. Ova infrastruktura između ostalog podrazumijeva senzore pokreta, zagađenosti zraka,

¹¹ LAG je partnerstvo predstavnika javnog, gospodarskog i civilnog sektora određenog ruralnog područja koje je osnovano s namjerom izrade i provedbe lokalne razvojne strategije tog područja, a čiji članovi mogu biti fizičke i pravne osobe. Područje LAG-a predstavlja ruralno područje od najmanje 10.000 do najviše 150.000 stanovnika uključujući naselja s manje od 25.000 stanovnika. LAG obuhvaća jasno definirano i zemljopisno kontinuirano područje (Kranjčević i sur., 2014., 114).

¹² Za suvremenii koncept *smart cities* mora se istaknuti kako je vrlo kompleksan i može u sebi nositi mnoga značenja naročito na svjetskoj ili globalnoj razini gdje se prvenstveno odnosi na stvaranje novih, odvojenih i tehnološki izrazito naprednih gradova kao rješenje postojećim prenapućenim ili ekološki ugroženim gradovima (azijski gradovi, npr. u Indiji ili tzv. gradovima tigrovima kao što je Singapur i dr.).

temperature i zvuka. Grad Pleternica,¹³ primjerice, projektom male hidroelektrane želi postati energetski neovisna do 2020. godine, te dobivenim uštedama ulagati u nove javne potrebe. Grad Duga Resa¹⁴ postao je *smart* uvodeći najbrži bežični internet u Europi čime želi privući poduzetnike i nova ulaganja u svoju sredinu.

Iz navedenih je primjera vidljivo da su održivi i „pametni“ projekti mogući i da sigurno poboljšavaju životne uvjete u manjim i *neatraktivnim* naseljima. Međutim, njihova je realizacija zasada samo sporadična i nedovoljna. Ipak, očekuje se realizacija sličnih projekata i u ostalim gradovima, osobito zbog toga što su mogućnosti korištenja programa EU-a značajne. Povećanje interesa i prijave na programe EU-a realno je očekivati uzmemu li u obzir demografske procese koje Hrvatska, osobito kao članica EU-a, ne može ignorirati. Lokalne su sredine stoga u dualnom odnosu koji im može donijeti i prednost. One se naime, neovisno o nacionalnom kontekstu koji obilježava smanjen značaj i utjecaj, također nalaze u svojevrsnom globalnom i nadnacionalnom kontekstu unutar kojeg mogu pokušati mijenjati svoj položaj. Na takvim je postavkama utemeljena i predstavljena europska politika razvoja prostora u kojoj svaka lokalna politika, ovdje hrvatska, može pronaći vlastiti put. Za to su svakako najkorisniji modeli zajedničke suradnje u programima EU-a putem kojih se nastoji primijeniti primjere tzv. dobre prakse u specifičnom lokalnom prostoru.

¹³ Pleternica se na natječaj *Poslovnog dnevnika* „Pametni gradovi“ prijavila s projektom male Hidroelektrane Pleternica. Upravo mHE Pleternica predstavlja inovativan pristup korištenju obnovljivih izvora energije na uskom lokalnom području na postojećim prirodnim resursima rijeke Orljave. Projekt mHE Pleternica rezultat je znanja i iskustva vodeće hrvatske tvrtke u području energetike i elektroindustrije Končar d.d. te predstavlja inovativan pristup izgradnji malih hidroelektrana u Hrvatskoj te primjer dobre prakse. Budući da male hidroelektrane nemaju nikakav štetan utjecaj na okoliš, mHE Pleternica svojim radom proizvodi čistu energiju iz obnovljivih izvora. Time direktno utječe na manje korištenje fosilnih goriva koja negativno utječu na čovjekovo zdravlje. Osim toga povećanje proizvodnje domaće energije znači i energetsku neovisnost u sve nestabilnijim vremenima, a time i sigurnost opskrbe energijom po ekonomski konkurentnim cijenama (<http://www.poslovni.hr/tehnologija/mala-hidroelektrana-pokriva-troskove-javne-rasvjete-301550>, posjet 10. 9. 2015.).

¹⁴ Duga Resa može se pohvaliti brzinama do jednog gigabita u sekundi. Osim što se time žele privući poduzetnici, u rekordno brzom skidanju sadržaja s interneta uživaju i građani. „Život je u Dugoj Resi spor, ali je zato bežični internet ludo brz. 1000 puta brži nego u ostatku države“ (<https://www.dugaresa-smartcity.eu/novosti>, posjet 8. 3. 2016.).

Literatura

- Cifrić, I. (2003.), *Ruralni razvoj i modernizacija. Prilogi istraživanju ruralnog identiteta*, Zagreb, Biblioteka Znanost i društvo, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Cities of Tomorrow – Challenges, Visions, Ways Forward*, European Union, 2011. (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf, posjet 15. 12. 2016.)
- Hodžić, A. (2014.), *Konoba u svjetskom kasinu. Socio-prostorno restrukturiranje postsocijalističke Hrvatske*, Zagreb, Razlog.
- Kranjčević, J., Lukić, A., Kušen, E., Klarić, Z. (2014.), *Regionalni razvoj, razvoj sustava naselja, urbani i ruralni razvoj i transformacija prostora*, Završna verzija, Zagreb, Institut za turizam.
- Lay, V. (2007.), Vizija održivog razvoja Hrvatske. U: V. Lay (ur.), *Razvoj sposoban za budućnost* (str. 11-53), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development. *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development* (<http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>, posjet 12. 12. 2016.)
- Priopćenje komisije Evrope 2020. *Strategija za pametan, održiv i uključiv rast*, Europska Komisija, Bruxelles, 3. 3. 2010. (http://www.strukturnifondovi.hr/UserDocsImages/Documents/Strukturni%20fondovi%202014.%20%20E2%80%93%202020/eu_hr.pdf, posjet 22. 12. 2016.)
- Puljiz V. (2016.), Starenje stanovništva – izazov socijalne politike, *Revija za socijalnu politiku*, 23 (1), 81-98.
- Pušić, Lj. (2001.), *Održivi grad. Ka jednoj sociologiji okruženja*, Beograd, Nezavisna izdavanja Slobodana Mašića.
- Robertson, R. (1995.), Globalization: Time-space and Homogeneity – Heterogeneity. U: M. Featherstone, S. Lash i R. Robertson (ur.), *Global Modernities*, London, Sage Publications.
- Sassen, S. (1996.), *Losing Control? Sovereignty in the Age of Globalization* (str. 25-44), New York, Columbia University Press.
- Stanilov, K. (2007.), Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation. U: *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (str. 3-21), University of Cincinnati, Ohio, U.S.A. (e-book).
- Steinführer, A., Vaishar, A., Zapletalová, J. (2016.), The Small Town in Rural Areas as an Underresearched Type of Settlement, Editors' Introduction to the Special Issue, *European Countryside*, 4, 322-332.
- Svircić Gotovac, A. (2016.), Uvod u komparaciju urbanih sustava glavnih gradova Zagreba i Podgorice. U: A. Svircić Gotovac i R. Šarović (ur.), *Tranzicijska preobražba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* (str. 7-23), Zagreb, Biblioteka Znanost i društvo (38), Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- URBACT II Capitalisation (2015.), *Sustainable Regeneration in Urban Areas*. Published by URBACT, France, str. 72 (http://urbact.eu/sites/default/files/04_sustreg-web.pdf, posjet 1. 12. 2016.).
- Živić, D., Pokos, N., Turk, I. (2014.), Regionalni aspekti depopulacije Hrvatske (1991.–2011.), *Mostariensis*, 18 (1-2), 231-251.

PRAKSE ODRŽIVOSTI: TKO RADI ONO O ČEMU MI MAŠTAMO?

Olga Orlić i Nataša Bokan

1. Uvod

Kada utopijske oaze presuše, širi se pustinja banalnosti i bespomoćnosti.

Jürgen Habermas

U svakodnevnom se govoru na neke dobre ideje koje se smatraju neostvarivima često osvrnemo kao na utopiju ili na utopističku ideju. Takvo laičko poimanje utopije kao nečeg neostvarivog ili nemogućeg prilično je rasprostranjeno, no u semantičkom i znanstvenom smislu netočno. Svaki društveni napredak pa i sama ideja napretka zasnovani su na utopijskom mišljenju. Ono aktivno stvara društvenu zbilju i postaje neophodno za svako čovjekovo mijenjanje društva tako da svaka društvena preinaka po nekom modelu označava pokušaj ostvarenja neke utopije (Mumford, 2008.). Ne samo da je utopija kao način mišljenja legitimno zamišljanje pravednijeg i boljeg društva već je i neophodna, pa tako „Ricœur kategorički tvrdi da je društvo bez utopije nezamislivo jer bi to bilo društvo bez ikakva streljenja“ (Kalanj, 2004., 23). Također, obnova utopijskih energija i budenje interesa za utopijsko mišljenje osamdesetih godina dvadesetog stoljeća oslanjali su se na potencijale novih društvenih pokreta (Pavlović, 1987.) u koje ubrajamo i ekološki društveni pokret, koji je pak vrijednosni okvir za inicijative kojima se bavimo u ovom radu.

Kako bismo pridonijeli afirmaciji točnog značenja pojma utopija, navest ćemo nekoliko ideja o tome čemu služe utopijsko mišljenje i utopijska literatura. Tako Kateb (1968., 269, prema Kalanj, 2010.) navodi da „a) utopistička literatura pridonosi oblikovanju svijesti o društvu; b) ona obogaćuje smisao ljudske mogućnosti, potičući ih da razmišljaju izvan ili protiv postojećeg konteksta, utopizam pomaže da se otkrije drugačija perspektiva; c) utopističke knjige su svojevrsne sociologije i one unaprjeđuju naše razumijevanje društvenih odnosa“. S druge strane, Jacoby (2001., prema Kalanj, 2010.) govori da je utopija kao način mišljenja nestala, to jest da je iščezao osjećaj da bi budućnost mogla fundamentalno nadmašiti sadašnjost, i aludira da se zaboravilo kako historija sadrži mogućnosti za slobodu i zadovoljstvo koje nisu ni dotaknute, drugim riječima za utopiju koja ide izvan referentnog okvira današnjeg svijeta. Ako razmišljamo o velikim utopijskim projektima dvadesetog stoljeća, sigurno ima mjesta

takvom pesimizmu, no ako promislimo o ostvarivanju malih lokalnih utopija, onda je moguće da prostor realiziranja utopija tek počinje (Kalanj, 2010.).

Godine 1922. Lewis Mumford definirao je razliku između dviju vrsta utopija, utopije bijega i utopije rekonstrukcije, na temelju utjecaja koji imaju na stvarnost. Svijet ideja u koji „bježimo“ kako bismo se opustili i odmaknuli od ovog stvarnog, utopija je bijega i ona u biti nema nikakve posljedice za stvarni život. S druge strane, utopija rekonstrukcije nastaje kada pojedinac zamisli, u svijetu ideja koje Mumford naziva *idolum*, bolje rješenje ili izvedbu određene postojeće situacije. Ta ideja o poboljšanju kod nekih pojedinaca izaziva želju za njezinim pretakanjem u stvarnost i tako nastaju, često metodom pokušaja i pogrešaka, neka nova, bolja rješenja. Mumford tvrdi da je upravo suvremeni život rezultat brojnih utopija rekonstrukcije. Slikovito je to opisao na primjeru grada smatrajući da je život u suvremenom gradu rezultat dugotrajnog, višestoljetnog promišljanja i praksi o boljem načinu organizacije života. Ovakvo promišljanje utopiju smješta u područje ostvarivog i realnog, pod uvjetom da je prihvatimo kao nužno nesavršenu. U suvremenom je društvu, protkanom brojnim problemima, jedna vrsta utopije rekonstrukcije, ekotopija, zauzela važno mjesto. Naime, brojni su ekološki i društveni problemi, poput klimatskih promjena, rasta populacije, porasta nejednakosti i siromaštva doveli do jačanja svijesti o potrebi osmišljavanja drugačijeg modela življenja, onoga koji će se manje štetno odražavati na društvene odnose i okoliš. Utopije i pokušaji njihova ostvarenja imaju dugu povijest (vidi Mumford, 2008.) i današnje utopije nisu u osnovi nove ideje, no jedinstvene su jer niču iz društvenog poretku koji je vjerojatno više nego ikad prožet individualizmom. Međutim, upravo zato su utopije koje afirmiraju komunitarnu ideju ili neki oblik solidarnosti posebno zanimljive i značajne.

Utopije kojima se ovdje bavimo prepostavljaju harmonične odnose ne samo između ljudi, kao što su to prethodne utopije prepostavljale, već i na odnose između ljudi i prirode (Maskalan, 2009.). Termin ekotopija upotrijebio je Ernest Callenbach u naslovu svog utjecajnog romana *Ekotopija – izvještaji Williama Westona* iz 1975. godine. U tom romanu, koji je dobio i nastavak ali i prednastavak, Callenbach opisuje život u zamišljenoj zemlji koja se odcijepila od SAD-a te na teritoriju koji je zaposjela živi izolirano i prema svojim pravilima, posve drugačije od ostatka svijeta. Callenbach je tako koncipirao roman da razotkrivanje načina života stanovnika Ekotopije teče usporedno s transformacijom svijesti glavnog aktera, kao i kod brojnih drugih literarnih utopija (vidi de Geus, 2007.). To se posebice odnosi na odnos prema prirodi. Međutim, zanimljivo je to da se Ekotopljani ne vraćaju zamišljenom arhaičnom načinu života prije početaka industrijalizacije kada se priroda nije toliko uništavala, već spajaju naprednu tehnologiju, čak napredniju od one koju poznaje naša

suvremena civilizacija, s dubokom povezanošću s okolišem i drugim bićima. Taj je roman postao značajno mjesto referiranja među ekološkim aktivistima (Callenbach, 2004., 169). Sam Callenbach ističe kako pišući o ekotopiji ne tvrdi da je savršena, jer uostalom, nastala je spajanjem grčkih riječi *oikos* (dom) i *topos* (lokacija) te znači dom, a nijedan dom nije savršen (Callenbach, 2004., 170). Iako je takvo promišljanje o harmoničnim odnosima čovjeka i njegova okoliša klasičan oblik literarne utopije i predstavlja kritiku trenutačnog načina života (drugi oblik takve kritike kroz literarni žanr prikaz je distopijske budućnosti), neminovno ga slijede pokušaji oživotvorenja utopijskih praksi.

Danas su ideje i koncepti poput održivosti, odrasta, solidarne ili etične ekonomije sve prisutniji u različitim oblicima javnog diskursa, a pitanje održivosti i održivog razvoja zauzima posebno važno mjesto u promišljanjima svjetskih i domaćih znanstvenika različitih disciplina (Cifrić, 2002.; Kirn, 2000.; Lay, 2007.; Lay i Šimleša, 2012.). Međutim, od samog početka korištenja pojma održivi razvoj, on je prepoznat kao oksimoron te je uočena njegova vrlo šarolika upotreba koja varira ovisno o kontekstu (Redclift, 2006., 66; Kates i sur., 2005., 11). Široka i raznolika upotreba pojma dovela je do toga da gubi na značenju i da se ponekad upotrebljava za zeleno pranje (engl. *greenwashing*) tj. prikrivanje aktivnosti koje su opasne po okoliš i čovječanstvo pod krinkom ekološkog, „zelenog“ ponašanja (Kates i sur., 2005., 19). Također, često takvi globalni diskursi pružaju „malo dokaza o lokalnim značenjima uništenja okoliša“ (Redclift, 2006., 78). Dijelom upravo zbog te ambivalentnosti termina *održivi razvoj* sve su prihvaćeniji postali noviji koncepti poput *otpornosti* (engl. *resilience*) i *odrasta* (engl. *degrowth*) (vidi D'Alisa i sur., 2014.) koji kritički propituju je li ideal neograničenog rasta proizvodnje i potrošnje neophodan i dovodi li u svojim posljedicama do dobrobiti društva i okoliša više nego što im šteti. Pritom osmišljavaju politike za provedbu društveno i ekološki pravednijih odnosa. Dokle god se ne dovodi u pitanje paradigma neograničenog rasta, donekle je lako naći pristalice ideje održivog razvoja, no novi ekonomski i društveni obrasci koje ekosela i *poljoprivreda potpomognuta zajednicom* uvode i provode, stvaraju alternativnu mogućnost samoorganizacije koja zaobilazi uobičajene kapitalističke i neoliberalne obrasce i ide dalje od općeprihvaćenog održivog razvoja.¹ Za razliku od održivog razvoja, održivost je pojam koji teži mnogo dalekosežnijim ciljevima i vrednotama, onima koji podupiru *de-growth* ili *no-growth* agendu i onima koje mogu dati prednost socijalnoj jednakosti i pravdi naspram ekonomskog prosperiteta (Dessein i sur., 2015.). Iako na polju defi-

¹ Poljoprivreda potpomognuta zajednicom u Hrvatskoj je najprije bila nazvana *grupama solidarne razmjene* (u nastavku teksta GSR).

nicija održivosti i s njom povezanih pojmove postaje mnoga neslaganja, na razini prakse javljaju se brojne inicijative koje se ne suprotstavljaju već se nadopunjavaju i odgovaraju na potrebe ljudi za održivošću s jedne strane i utopijom s druge. U ovom radu analizirat ćemo prakse nekoliko takvih inicijativa u Hrvatskoj. To su grupe solidarne razmjene (odnosno poljoprivreda potpomognuta zajednicom) i ekosela, koji pokušavaju živjeti održivost, odrast, nulti rast, jednim dijelom ostvariti svojevrsnu utopiju rekonstrukcije.

2. Metodologija i akteri

2.1. Metodologija

U ovom radu odlučile smo ukazati na pokušaje ostvarivanja utopija rekonstrukcije u Hrvatskoj na primjerima ekosela i poljoprivrede potpomognute zajednicom. U prethodno objavljenim rezultatima ovih istraživanja nismo obuhvatile aspekt utopičnosti te smo ovim radom htjele naglasak staviti upravo na tu potentnost promjena koje nose promatrane zajednice. Nove analize provele smo na korištenim, ali i nekorištenim dijelovima intervjuja (pa i novim intervjuima), a prikupljeni materijal je interpretacijski vrlo bogat pa se tako određeni dijelovi intervjuja mogu tumačiti kroz prizmu motivacijskih čimbenika, vrijednosnog sustava i svjetonazora, zatim proekoloških praksi, duhovnosti. Studija o ekoselima provedena je 2011. i 2012. godine (Bokan, 2012., 2016.), a istraživanje o grupama solidarne razmjene kao obliku prakse solidarne ekonomije počelo je 2013. godine (Orlić, 2014., 2015.). Iako su ta dva istraživanja provedena neovisno jedno o drugom, radi se o fenomenima koje je moguće staviti pod isti nazivnik, a to je vrijednosni okvir proekoloških stavova i želja aktera da opredmete drugačiju, percipirano bolju realnost, koju smo prepoznali kao utopiju rekonstrukcije. U tom smislu je građa prikupljena u oba individualna istraživanja ovog puta sagledana te djelomice rekodirana imajući na umu novo polazište za analizu. Istraživanje o poljoprivredi potpomognutoj zajednicom dopunjeno je novom građom i intervjuima, ali su pri kodiranju korišteni i prethodno prikupljeni intervjuji. S obzirom na to da je fokus u svakom istraživanju bio drugačiji, ovaj rad sagledao ih je u kontekstu praksi stvaranja utopije rekonstrukcije, što u prvotnoj analizi nije bilo dostatno uočeno i istaknuto. Element stvaranja utopije rekonstrukcije ključan je u oba slučaja (ekosela i poljoprivreda potpomognuta zajednicom) jer upućuje na to da pojedinci nastoje manje ili više svjesno svojim postupcima i djelovanjem promijeniti stanje kojim nisu zadovoljni te time ukazuje na nove prakse otpora dominantnom kapitalističkom sustavu. Oba su istraživanja provedena kvalitativnom metodologijom, pri čemu je osnovna metoda prikupljanja podataka bila *dubinski polustrukturirani*

intervju,² a zatim etnografsko opažanje i u određenoj mjeri promatranje sa sudjelovanjem. Svjesno smo odlučile koristiti termin *dubinski polustrukturirani intervju* kako bismo izbjegle neminovne terminološke ambivalentnosti. Pridjev polustrukturirani znači da su naši intervjuji bili vođeni popisom tema i/ili pitanja koje smo formulirale unaprijed, ali smo ih prilagođavale razgovoru, situaciji i uvijek na različit način artikulirale. Pridjev dubinski označava da su pri tome naši sugovornici mogli nesmetano iznositi svoje misli kroz duže ili kraće naracije, skretati s tema bez prekida i u konačnici odlučiti ne odgovoriti na određena pitanja. S obzirom na različitost nazivlja i njihovog tumačenja, ova redundantna kovanica, nadamo se, posve objašnjava našu glavnu metodu rada.

U slučaju ekosela provedena je višestruka studija slučaja u pet ekosela u Hrvatskoj: Reciklirano imanje (Vukomerić), Neokulturalna zajednica (Badličan), Blatuša (Gvozd), Bračko ekoselo (Sutivan) te Rovinjsko ekoselo (Rovinjsko Selo), a intervjuima smo obuhvatili 18 pripadnika/ca navedenih zajednica. Boravak u zajednicama, za vrijeme kojeg su provedeni intervjuji, trajao je četiri do sedam dana, u razdoblju od kolovoza 2011. do svibnja 2012. godine. Istraživanje o grupama solidarne razmjene (odnosno pokretu poljoprivrede potpomognute zajednicom) počelo je 2013. godine kada je provedena većina intervjuja s različitim akterima uključenima u zagrebačke GSR-ove,³ a intervjuiranje pojedinih članova istarskih Solidarnih ekoloških grupa (SEG) provedeno je krajem 2014. godine (ukupno 15 intervjuja). Do inicijalnih sugovornika u istraživanju obje su istraživačice došle s pomoću vlastite postojeće društvene mreže, da bi se daljnje pronalaženje sugovornika spremnih na suradnju odvijalo uz pomoć *metode snježne grude*,

² Korištenjem termina *dubinski polustrukturirani intervju* željeli smo istaknuti kako smatramo, slično kao i pojedini autori koji se bave problematikom metodologije (Mason, 2002.), da uobičajena distinkcija između nestrukturiranog i polustrukturiranog intervjuja najčešće uključuje pretpostavku da je samo nestrukturirani intervju dubinski. Jennifer Mason zaključuje da se radi o pogrešnom nazivanju (*misnomer*) (Mason, 2002., 62). Ona naime smatra da svako kvalitativno intervjuiranje (a to automatski uključuje bilo kakva otvorena pitanja koja proizlaze iz logike kvantitativne metodologije) mora imati barem male naznake strukture. To argumentira činjenicom da je svaki kvalitativni dubinski intervju do određene mjere strukturiran, neovisno o tome što možda ne postoji popis identičnih pitanja koji se ponavlja. Ta struktura može uključivati popis tema koje se naznačuju u razgovoru, ili može samo uključivati istraživačeva ontološka i epistemološka polazišta (Mason, 2002., 68-69). Stoga smo se odlučile za termin polustrukturirani kako bismo naglasile činjenicu da su to bili intervjuji u kojima je razgovor bio voden. To što smo vodile razgovor prema određenim temama, međutim, ne negira činjenicu da je razgovor bio dubinski, barem u određenim segmentima, pa smo stoga odlučile koristiti termin dubinski polustrukturirani intervju.

³ U istraživanje nisu bili uključeni svi GSR-ovi koji su djelovali na području Zagreba, već ih je odabранo nekoliko zbog čega ovdje, prvenstveno radi zaštite njihova identiteta, neće biti navedena imena sugovornika.

pri čemu su nas sugovornici upućivali i na druge potencijalne sugovornike, ali i čitave zajednice/grupe. Intervjui su transkribirani i analizirani koristeći tehniku (ručnog) kodiranja sadržajno važnih dijelova za pojedine teme unutar istraživanja, a na temelju čega su naposljetku doneseni zaključci. Tema koja je u oba istraživanja obuhvaćena i važna za ovu analizu jest motivacija aktera uključenih u ekosela i poljoprivredu potpomognutu zajednicom; stoga će ključan dio daljnje analize biti posvećen upravo razlozima koji potiču aktere nainiciranje proekoloških praksi kroz zasnivanje novih društvenih praksi i grupa. U istraživanjima poljoprivrede potpomognute zajednicom kodovi koji su obuhvaćeni protokolom i koji su naknadno analizirani metodom kvalitativne analize sadržaja bili su – osim već navedene motivacije za uključivanje, kod poljoprivrednika i kod kupaca – način djelovanja, problemi, stavovi o ekološkoj proizvodnji, stavovi o solidarnosti, stavovi o transparentnosti, stavovi o povjerenju, stavovi o konvencionalnoj proizvodnji i tržištu. Također, kao i u svakom dubinskom intervjuu, ostavljen je prostor sugovornicima da govore i o temama koje nisu bile predviđene istraživačkim protokolom.

2.2. Akteri

Prije nego detaljnije definiramo pojam ekosela treba reći da je ekoselo u biti vrsta namjerne zajednice. Namjerne ili intencionalne zajednice su se nekad nazivale komunama, grupama alternativnog životnog stila ili alternativnim zajednicama. U znanstvenoj literaturi postoji više tipologija kojima se određuje razlika između namjernih zajednica, komuna, kolektiva i kooperativa (Schehr, 1997.). Kod nekih autora je u tom razlikovanju ključno financijsko zajedništvo (primjerice Conover, 1978.), dijeljenje vlasništva (Metcalf, 1996.), kod drugih je to zajednička ideologija, a kod trećih kooperativno zajedničko kućanstvo (Zablocki, 1980.) ili stupanj intimnosti (Metcalf, 1996.). Ono što je zajedničko većini današnjih zajednica jest da se ne nazivaju komunama već radije zajednicama kako ih se ne bi poistovjećivalo s hipni komunama iz šezdesetih godina dvadesetog stoljeća (McLaughlin i Davidson, 1990.). Najčešći motivi osnivanja utopijskih ili alternativnih namjernih zajednica proizlaze iz kritike većinskog društva, dok su retorike različite, od religijske („grešnost“ društvenog poretka), reformske (nepravednost i nehumanost društvenog poretka) do psihosocijalne (alienacija društvenog okruženja) (Kanter, 1972.). Motivi za nastanak ekosela nalaze se upravo na kontinuumu kritika većinskog društva, a za njih je specifično zalaganje za nizak ekološki otisak i solidarnu ekonomiju. Za razliku od prijašnjih, suvremenii stanovnici namjernih zajednica pa i ekosela sve se više uključuju u dominantnu kulturu (Ergas, 2010.). Umjesto izoliranja izlaze van okvira zajednica, pokušavajući mijenjati trenutačne dominantne društvene obrasce (Schehr, 1997.; Smith, 2002.).

Ekoselo je grupa (od najmanje pet) ljudi koji potječu iz više od jedne obitelji i koji dijele isti svjetonazor, pri čemu se nastoje svojim načinom života integrirati u okoliš ne šteteći mu, ostvaruju određene aspekte zajedničkog života te nastoje da njihove zajednice traju kroz vrijeme i prostor nedefinirano dugo, pritom se kulturno razlikujući od dominantnog društva po sustavu vrednota koji se temelji na ublažavanju vlastitog utjecaja na okoliš i povećanju solidarnosti u društvenim odnosima (Jackson, 2000.; Metcalf, 2004.; Bokan, 2016.). Istražena ekosela u Hrvatskoj na raznolike načine provode životni stil niskog ekološkog otiska i solidarne ekonomije, pri čemu sudjeluju i u diseminaciji znanja o ekoseoskom načinu života koja se mogu prakticirati i izvan ekosela jer su prilagodljiva suvremenom urbanom i ruralnom načinu života. Vrlo često su u korpusu znanja i praksi koje ekosela provode permakulturna znanja koja uključuju područja poljoprivrede, energetike, graditeljstva, otpada, ekonomije i društvenih odnosa, zatim volontiranje i čuvanje resursa. Ekosela u Hrvatskoj su se počela razvijati nakon 2000., pri čemu je značajniji period bio tijekom 2005. i 2006. godine kada se оформila većina ovdje istraženih zajednica.

Pod pojmom *grupe solidarne razmjene* u Hrvatskoj se udomaćio pokret koji je pod različitim nazivima poznat diljem svijeta. Naziv koji možda najtočnije opisuje njegovu bit – poljoprivreda potpomognuta zajednicom (engl. *Community-Supported Agriculture*) – jest onaj koji se udomaćio u SAD-u. On podrazumijeva alternativni lanac nabave, najčešće hrane, u kojem se oko jednog ili više poljoprivrednika (pretežno su to poljoprivrednici koji se bave ekološkom proizvodnjom) okuplja grupa zainteresiranih kupaca koja se obvezuje redovito kupovati namirnice od dotičnog proizvođača. Različiti su načini nastanka takvih grupa diljem svijeta – od neformalnog pristajanja na takav način nabave hrane do sklapanja ugovora između proizvođača i grupe, a koji može uključivati godišnju članarinu, uplatu unaprijed te čak pružanje pomoći u obliku rada na poljoprivrednom imanju (nekoliko dana godišnje). Takav model potpomaganja ekoloških proizvođača nastao je u Japanu 1971. godine gdje se naziva *teikei* (suradnja, kooperacija). Vrlo brzo proširio se u Švicarskoj (*Jardins de Cocagne*, vrtovi obilja) te u SAD-u pod nazivom *Community-Supported Agriculture* (poljoprivreda potpomognuta zajednicom), a ubrzo i diljem svijeta. Iako se temelje na istim principima, u svakoj zemlji udomaćio se različit naziv, ali i neke lokalne specifičnosti (za više detalja vidi Medić i sur., 2013.). Karakterističan način funkcioniranja takvih grupa je naručivanje tzv. „košarica“ s dogovorenom okvirnom količinom sezonskih proizvoda i njihovo preuzimanje na dogovorenim mjestima dostave, najčešće jednom tjedno ili prema potrebi i sezoni. U Hrvatskoj se poljoprivreda potpomognuta zajednicom proširila iz Italije, na inicijativu talijanskih GAS-ova (*Gruppi d' acquisto solidale* – grupe solidarne potrošnje) (Grasseni, 2013.). Hrvatske su grupe svoje ime (*Grupe solidarne razmjene*) odabrale upravo prema

talijanskom modelu, odabравši termin *razmjena* (koji se ovdje našao umjesto termina *potrošnja* jer je inicijalna ideja bila da članovi grupe razmjenjuju stvari, ali nije poznato je li ozbiljnije zaživjela).

Takvi i slični pokreti i inicijative počeli su jačati paralelno s rastom svijesti o štetnosti procesuirane hrane i one proizvedene konvencionalnom poljoprivredom, uz upotrebu pesticida i genetski modificiranih organizama i općenito svijesti o štetnosti monokulturnog pristupa konvencionalne poljoprivrede. Dodatno, sve je snažnija zaštita potrošača i time svijest potrošača o kvaliteti prehrabnenih proizvoda. Kupci/potrošači u svijetu i u Hrvatskoj za svoj novac žele jesti „zdravu“ (što u ovom slučaju premašuje pojam zdravstvene ispravnosti i odnosi se na kemijski netretirane proizvode) i lokalno proizvedenu hranu koja omogućuje ne samo održivost u odnosu na okoliš, već i održivost lokalne poljoprivrede i stvaranje odnosa između proizvođača i kupca koji nisu motivirani isključivo maksimalnom materijalnom korišću (Lappo i sur. 2015.; Orlić, 2014.). Poljoprivrednike koji su spremni posvetiti se ekološkoj proizvodnji i plasirati isključivo proizvode koji odgovaraju željama kupaca (bez prijevara), kupci su spremni „nagraditi“ potrošačkom vjernošću i time mogućnošću da dostažno žive od vlastitog rada – što je omogućeno isključivanjem posrednika iz lanca nabave – pa tako poljoprivrednik novac dobiva odmah (ili unaprijed), u punoj vrijednosti, a kupac za svoj novac može dobiti više i/ili kvalitetnije proizvode. Takav model podupire transparentnost, povjerenje i solidarnost te se na tim principima temelje odnosi između grupe (kako god je nazvali) koja podržava poljoprivredu i pojedinog poljoprivrednika. Proizvodnja ekološke hrane u Hrvatskoj u stalnom je porastu i prema tome slijedi svjetske trendove (Petljak, 2010.). Nekad vrlo uska tržišna niša postaje toliko popularna da se počela javljati zabrinutost vezana uz apropijaciju ekološke hrane od strane velikih korporacija zbog evidentnog porasta udjela te tržišne niše (odnosno zarade – čime se opet dovodi u pitanje sam postupak proizvodnje). Iako se može smatrati da se donekle radi i o obliku direktnog marketinga (Roque i sur., 2008.), sami akteri grupa solidarne razmjene vjerojatno se s time ne bi složili, upravo zbog toga što inzistiraju na stvaranju drugaćijih odnosa između proizvođača i potrošača. Prije svega to se odnosi na stvaranje transparentnih međusobnih odnosa pri čemu poljoprivrednik prestaje biti netko nepoznat i postaje osoba s imenom i prezimenom, licem, obitelji, imanjem. Toga postaju svjesni novi kupci prilikom redovitih posjeta imanju koji su redovita pojava u takvim grupama. Isto vrijedi za kupca, pa je tako poljoprivredniku u interesu njegovati odnose koji će za posljedicu imati stalne i zadovoljne kupce.

U Hrvatskoj je razvoj poljoprivrede potpomognute zajednicom krenuo u dva različita smjera. Jedan je vezan uz Zagreb i zagrebačke GSR-ove, kod kojih se funkciranje temelji isključivo na međusobnom povjerenju pa se tako od poljoprivrednika

ne očekuje nikakav ekološki certifikat (čiji je postupak dobivanja ponekad sumnjičiv). Članovi grupe koje potpomažu poljoprivredu zadovoljavaju svoj osjećaj kontrole posjećujući poljoprivrednika i njegovo imanje, druženjem s njime, ali ne provode tehničku kontrolu njegovih proizvoda. Tako je odluka o tome želi li izgubiti povjerenje grupe ostavljena poljoprivredniku. Kako o toj problematici razmišljaju pojedini proizvođači koji uživaju povjerenje grupe govori sljedeća izjava jedne sugovornice u istraživanju:

Želim da moji kupci budu moji kupci dok god jedu, i da onda njihova djeca i unuci budu moji kupci! (...) „da ja znam tko su moji kupci, da moji kupci znaju tko sam ja, a ne da smo tamo neki anonimci, iks ipsilon, i da nas nije briga jedni za druge.“ (Antonija, proizvođačica iz okolice Zagreba, 24).

Transparentnost je ovdje vrlo važna. Sami proizvođači ukažu grupi na pojavu bilo kakve greške ili problema, a grupa u tom slučaju ne prekida suradnju s proizvođačem već mu aktivno nastoji pomoći. Isto tako je evidentno da postoje različita poimanja ekološkog uzgoja i da će pojedini članovi grupe inzistirati na potpuno ekološkom pristupu proizvodnji hrane, dok je drugima dovoljno da je proizvođač lokalni (pojedinačno je dovoljno i da je iz Hrvatske) te se neće toliko zamarati principima proizvodnje ekološke hrane, koji su drugima od ključne važnosti. Različita poimanja ekološke proizvodnje dovode i do kompromitiranja proizvođača, opravdano ili neopravdano.

Drugi smjer razvoja poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj nastao je i odvija se u Istri. Ondje je začetak pokreta bio vezan uz ekološkog proizvođača i uz drugu Istarski Eko Proizvod (IEP), a od svih poljoprivrednika, koji su ujedno i punopravni članovi grupe (što nije slučaj sa zagrebačkim GSR-ovima), očekuje se da budu članovi IEP-a tj. da imaju certifikat ekološkog proizvođača. Budući da su takvi certificirani proizvođači aktivni članovi grupe i da posjeduju znanja o poljoprivredi koja obični kupci nemaju, mogu intervenirati ako posumnjuju u kvalitetu proizvoda. Drugim riječima, u stanju su bolje od običnog kupca procijeniti koliko netko tвrdi da proizvodi ekološki (imajući na umu količinu zemlje koja mu je na raspolaganju) može proizvesti npr. jabuka, odnosno želi li možda izigrati stečeno povjerenje kupaca. U takvim slučajevima sumnjivi se uzorci šalju na analizu. Pokaže li se da je hrana tretirana neekološkim sredstvima, proizvođač koji je zlorabio povjerenje kažnjava se isključivanjem iz grupe. Na taj način istarske grupe koje potpomažu poljoprivredu nastoje zaštititi kupce i proizvođače. Zbog inzistiranja na certificiranju i provjeri istarske su se grupe odlučile početkom 2015. godine i formalnim nazivom razlikovati od GSR-ova te su se preimenovale u Solidarne ekološke grupe (SEG). Premda su se pokušale proširiti izvan Istre, za sada u tome nisu u većoj mjeri uspjele. Izgleda da se povezanost s dobro

organiziranim udrugom IEP u Istri pokazala ključnom za ovakav način funkcioniranja. SEG-ovi su u Istri pokrenuli i Solidarnu ekološku tržnicu (SET), najprije u Puli, a zatim u još nekim gradovima, koja se održava jednom tjedno u određenom terminu. Tako i ostali građani, koji nisu članovi grupe, mogu kupovati ekološke proizvode, ali po nešto višim cijenama. Na višoj se cijeni inzistira zato što se na taj način štite povlastice članstva u SEG-u.

Na Solidarnoj ekološkoj tržnici smiju prodavati samo oni proizvođači koji imaju certifikat. Da bi se dobio, potrebne su najprije tri godine da bi se zemlja za proizvodnju očistila, tijekom tog razdoblja provodi se nadzor. Drugim riječima, proizvođači koji započnu proces stjecanja certifikata moraju čekati tri godine do trenutka njegovog dobivanja, odnosno mogućnosti za proizvodnju i prodaju svojih proizvoda na SET tržnicama. U međuvremenu svoje proizvode mogu prodavati članovima SEG-a, koji ujedno provode nadzor nad njima. Na taj su način, uz određenu razinu kontrole, kupci i proizvođači donekle zaštićeni. Kao glavnu prednost ovakvog načina potpomaganja poljoprivrede ekološki proizvođači u GSR-ovima i SEG-ovima ističu činjenicu da se ne moraju toliko brinuti o plasiraju svojih proizvoda jer znaju da će biti otkupljeni. Na taj način mogu ponuditi nižu cijenu i orijentirati se najviše na kvalitetnu proizvodnju, a ne na brigu oko plasmana na tržištu.

Pored solidarnosti, poštene proizvodnje i trgovine te pozitivnih iskustava u promatranim grupama, javljaju se i određeni izazovi koji za GSR-ove ili SEG-ove mogu biti presudni. U istraživanju koje smo proveli postalo je jasno da odnosi između SEG-ova u Istri i GSR-ova u Zagrebu i okolini nisu posve harmonični, a iz razgovora s nekoliko članica GSR-ova u Zagrebu postalo je također evidentno da posve harmonični odnosi ne vladaju ni među grupama i članovima zagrebačkih GSR-ova. Klasičan je primjer formiranje administratorske grupe u jednom od prvih GSR-ova koja se u tolikoj mjeri bavila principima djelovanja da je, čini se, izgubila komunikaciju s preostalim članovima, koji su očito imali ponešto drugačije ideje. Pojedine su grupe, čini se, funkcionirale na principu „plemena“. Zaključak je to jedne sugovornice koja nije bila članicom jer grupa nije otvorena svima zainteresiranim. Izazov ponekad predstavlja i samo članstvo u GSR-u jer podrazumijeva preuzimanje određenih obaveza (primjerice, preuzimanje narudžbe od članova grupe i njezino prenošenje poljoprivredniku, organiziranje dostave). Nisu svi članovi u mogućnosti ili voljni „podmetnuti vlastita leđa“. S druge strane, pojedinci ističu kako uvijek postoje oni koji su spremni kritizirati, ali ne i osobno se angažirati. Sve to upućuje na različitu dinamiku koja se odvija u grupama i ujedno govori o tome da utopija rekonstrukcije nije nimalo jednostavna te da, kao ni Callenbachova Ekotopija, nije savršena.

3. Tko radi ono o čemu mi maštamo?

3.1. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom i ekosela

Istraživanje motivacije aktera za uključivanje u opisane zajednice i grupe bilo je u fokusu interesa obiju istraživačica.

Poljoprivreda potpomognuta zajednicom čini jedan od gradivih elemenata solidarne ekonomije (Kawano, 2010.; Fletcher, 2009.), onaj koji inzistira na postupku vraćanja značaja lokalnome. Težnja je poljoprivrede potpomognute zajednicom da se većina proizvedene hrane konzumira lokalno i da se na taj način postiže određena razina održivosti. To je važan element u borbi za postizanje prehrambenog suvereniteta (Schanbacher, 2010.; Berkfield i Berkfield, 2009.).⁴ Na taj način osnažuje se lokalna proizvodnja koja je deklarativno poticana sa svih strana, dok prakse potvrđuju dominantan karakter procesa „neoliberalizacije poljoprivrede“ (Münster, 2012.). Ovaj proces ne pogoduje tlu, proizvođačima ni kupcima. Inicijative poput poljoprivrede potpomognute zajednicom nastoje takvo stanje promijeniti. Iz istraživanja je, međutim, vidljivo da ne uviđaju svi članovi takvih grupa transformativni karakter inicijative. Na tu temu jedan od sugovornika, ujedno inicijator prvih grupa u Zagrebu, koji duboko vjeruje u transformativni potencijal ovih praksi, kaže: *imao sam prilike upoznati ljude sa liste koji nemaju ništa od aktivističke brije u sebi (...) Ali smatramu da je sasvim okej jesti zdravu branu*“ (Jakov, okolica Zagreba, 41). Kada je riječ o poljoprivredi potpomognutoj zajednicom, motivacija članova je prilično raznolika i varira od brige za vlastito zdravlje – najčešće brige za zdravlje najmlađih članova obitelji, zbog toga su većina članova grupe obitelji s mlađom djecom – pa sve do želje za stvaranje alternative dominantnom društvenom sustavu.⁵ Svi motivi za uključivanje u zajednice i grupe u sebi sadrže želju za stvaranjem drugačije stvarnosti, bolje stvarnosti, čak i ako su razlozi isključivo „sебични“, kao na primjer *da ja koji jedem zdravu branu budem bolje* (Vladimir, Zagreb, u tridesetim godinama). Upravo se ovdje nalazi utopija rekonstrukcije, stoga su akteri grupa solidarne razmjene

⁴ Pravo naroda da demokratski utvrde i zadrže vlastite sustave prehrane i poljoprivredne proizvodnje bez ugrožavanja drugih ljudi ili okoliša. (Deklaracija Nyéléni, dostupno na <http://nyeleni.org/spip.php?article290>; (pristup 22. ožujka 2016.)

⁵ Uočeno je da se kod brojnih aktera involuiranih u različite prakse solidarne ekonomije često radi o pragmatičnim motivima (Kawano, 2010., prema Puđak i sur., 2016., 154), a to potvrđuju i istraživanja potencijala za solidarnu ekonomiju provedena u Splitu (Puđak i sur., 2016.). Kao glavne odrednice solidarne ekonomije ovi autori ističu odmicanje fokusa od maksimizacije profita, alternativne obrasce proizvodnje i potrošnje, djelovanje s ciljem društvene promjene, promjenu odnosa moći te sociokulturalnu integraciju marginaliziranih skupina. Svi ti aspekti prisutni su, manje ili više, kod obiju analiziranih inicijativa (Puđak i sur., 2016., 156-157).

navedeni kao primjer onih koji rade ono o čemu svi maštamo – pokušavaju stvoriti bolje sutra. Međutim, ti pokušaji imaju i određene probleme ili nedostatke.

Neki od sugovornika ustvrdili su kako se radi o jasnoj, klasno obilježenoj priči. Članovi grupa solidarne razmjene uglavnom su visokoobrazovani, neki i prilično materijalno zbrinuti, o čemu govorи i jedna članica GSR-a: *Da. Mi smo svi većinom visoko obrazovani (...) možda, svi, visokoobrazovane žene, materijalno zbrinute, koje ili rade ili (...)* (Vanda, Zagreb, 38). Slična obrazovno-klasna obilježja pokreta potvrđena su i drugim istraživanjima (Abel i sur., 1999.; Sarjanović, 2014.). Ipak, neovisno o tome što se radi o visokoobrazovanim članovima i članicama, GSR grupe u Hrvatskoj i primjerice u Italiji ne predstavljaju, prema mišljenju uključenih aktera, toliki elitizam. Grasseni (2013.) ističe da većina kupaca GSR-ova ili GAS-ova nema primanja koja bi im omogućila kupnju u specijaliziranim trgovinama ekološki proizvedene hrane. Upravo prihvatljivost cijene (koja u Hrvatskoj, kako navodi jedna od prodavačica, prati cijene na tržnici) omogućuje pripadnicima srednje klase da pribave proizvode ekološkog podrijetla. Za mnoge od njih takva mogućnost postala je nužnost. Potrebno je još naznačiti da se ovdje radi i o rodno obilježenoj priči, ne samo zbog toga što su najčešće inicijatorice uključivanja u grupu žene ili su one članice. Grasseni ističe problem rodne nejednakosti u segmentima sudjelovanja na sastancima (pretežno ženska aktivnost) i vođenju različitih odbora i inicijativa (pretežno muška aktivnost), a posebice se to odnosi na pripremu hrane (Grasseni, 2013., 72-73). Slično je uočeno i u Kanadi, gdje širi oblik ekološke potrošnje predstavlja jedan od oblika potrošnje povezane s brigom o nekome (tzv. *caring consumption*), kojim se također ostvaruje rodno oblikovana klasna razlika (Cairns i sur., 2014., 100-101). Ovdje valja navesti i neke druge probleme na koje su ukazala prethodna istraživanja i iskustvo brojnih članova grupa koje podupiru poljoprivrednike. Određene kritike odnose se na stavku da kupac bespogovorno prihvata sezonske proizvode, što znači da često dolazi do zasićenosti određenim tipom proizvoda tijekom pojedine sezone. To je pak upravo suprotno od već stečenih navika konzumiranja raznolikih vrsta hrane (iz različitih dijelova svijeta, neovisno o sezoni) koje su nam omogućile globalizacija i tehnologija (transport i hladnjake). Stari tradicijski način prehrane koji je pratio sezonu odavno je napušten, barem u gradovima, ili ga je moguće znatno modificirati. Stoga se transformativni potencijal inicijativa poput poljoprivredne potpmognute zajednicom odnosi i na prakse ponovnog, ali nipošto slijepog ili potpunog povratka (prvenstveno imajući na umu navedeni problem rodne nejednakosti takvih praksi) napuštenim modelima pripremanja hrane. Na tom tragu pojedini autori pišu o „zajedničkim laboratorijima u kojima su članovi GAS-a ponovno re-socijalizirani u ono što su bile uobičajene vještine prosječne talijanske obitelji prije samo dvije generacije: sezonalnost, kuhanje od uglavnog sirovih ili neprocesuiranih namirnica, te spremnost

ruku i kapaciteti planiranja koje ona zahtjeva“ (Grasseni, 2013., 71). Međutim, vrijeme koje smo voljni ili u mogućnosti provesti pripremajući svježe namirnice smanjeno je. Za zaposlene pojedince (a posebice se to odnosi na žene, čije se aktivnije uključivanje na tržište rada možda najviše odrazilo na promjenu dotadašnjih praksi) vrijeme je postalo najvažniji resurs. Važnost vremena kao resursa prepoznaju politički zeleni teoretičari koji tvrde da je društvena inovacija jednako važna kao i tehnološka te da je vrijeme resurs važniji od novca i roba (Barry, 2014., 13).

Između kupaca i proizvođača, usprkos problemima, stvara se određena razina solidarnosti. Tako na primjer GSR-ovi predfinanciraju sjetu, uskaču kada je potrebno otkupiti neprodane viškove ili kupiti zamrzivače, što im proizvođači vraćaju kroz dostavu košarica. U istarskim se SEG-ovima solidarnost manifestira i prema kupcu koji je npr. ostao bez kupovne moći – omogućuje mu se da radom na poljoprivrednom imanju zaradi svoju košaricu. Na taj se način malim, naizgled nevažnim potezima stvaraju drugaćiji odnosi u društvu, drugaćiji obrasci potrošnje, u konačnici drugačije društvo. S obzirom na to da se odnosi na hranu – koja, ako je sagledamo u vidu Maussove „totalne društvene pojave“, povezuje različite javne i privatne dijelove društva (Grasseni, 2013., 172) – ovaj *pokret odozgo* posjeduje snažan i nedovoljno iskorišten potencijal za sveobuhvatnu utopiju rekonstrukcije. Transformacija sustava vrijednosti događa se sporo i gotovo nevidljivo, no primjetno je da ovakvi pokreti, iako vrlo krhki i promjenjivi, pružaju alternativu postojećem sustavu.

3.2. Motivacija ekosela

Kompleksno pitanje motivacije za osnivanje ili sudjelovanje u ekoseoskim projektima jedno je od istraživačkih pitanja. Motivi pripadnika ekosela višestruki su i međusobno povezani. Početna razina motiva jest *kritika* koju akteri, odnosno sama ekosela kao cjelina, upućuju društvu. Kritika se odnosi na suvremenih način korištenja okoliša koji se smatra neodrživim, na materijalni rast koji postaje okosnica društvenih i ekonomskih odnosa i na sve veću društvenu nejednakost. Stavovi koji su kritički usmjereni prema navedenim društvenim pojavama teorijski se nazivaju *postmaterijalizmom* (Cifrić, 1994.; Inglehart, 1995., 1977.). On obuhvaća dvije glavne skupine stavova, jedna u fokusu ima odnos prema okolišu, druga odnos prema društvu, a vrednote koje se u literaturi najčešće navode kao postmaterijalističke su „uljepšavanje okoliša, ideje umjesto novca, sloboda mišljenja, humanije društvo, više samoupravljanja i više utjecaja građana“ (Cifrić, 1994., 49). Motivacija za uključivanje u ekosela je slična; istraživanje je pokazalo da je to želja za stvaranjem održivijeg svijeta (što uključuje odnos prema okolišu), solidarnijih međuljudskih i društvenih odnosa. U osnovi nastanka ekosela nalazi se promišljanje o načinu na koji društvo utječe na okoliš, a akteri u njima svojim sklopom

vrednota i djelovanja osmišljavaju i razvijaju ideju i praksu održivosti (Bokan, 2016., 54). Motivacija pripadnika istraženih ekosela u istraživanju obuhvaćena je kodnog grupom 5 – izvořišta, motivacija, težnje.⁶ U nastavku ćemo navesti niz analitičkih i interpretativnih kodova koji predstavljaju izravnu ili neizravnu motivaciju za zasnivanje ekosela. Motivacijske kodove podijelili smo u dvije skupine, one koji se odnose na okolišne teme i one koji se tiču društvenih tema, iako se ponekad to dvoje preklapa i nadovezuje. Kodovi su dobiveni analizom intervjeta, izdvajanjem u prvoj fazi analize deskriptivnih kodova (dijelova rečenica), zatim opisivanja tih kodova u kraćim i općenitijim crtama te na kraju davanjem kratkih opisa (interpretativni kodovi) i ondje gdje je to moguće, teorijskih imena (analitički kodovi) navedenim kodovima.

Okolišni motivi koje smo ustanovili kod pripadnika ekosela su povezanost s prirodom, povratak prirodi/zemlji i ekološkoj održivosti, a društveni motivi antikapitalizam, antikonzumerizam, odbacivanje sustava bogaćenja i osiromašivanja, humaniji međuljudski odnosi, socijalna održivost, smanjivanje ovisnosti o sistemu, samoodrživost (prehrambena, energetska, kulturna, obrazovna, znanstvenoistraživačka i duhovna), samoostvarenje, samodovoljnost, stvaranje edukacijskog centra, rad za egzistenciju umjesto za novac, smisleni rad, oživljavanje otoka/Dalmacije. Primjećuje se da okolišnih motiva ima brojčano manje, no sadržajno nisu slabije zastupljeni. Naime, to su temelji okupljanja ekosela u zajednice, nemehanicistički odnos prema prirodi i okolišu je osnova njihova okupljanja, oko toga postoji konsenzus i to čini okvir unutar kojeg ekosela razvijaju svoje aktivnosti, poslove i svjetonazor. Društveni motivi se nadovezuju na okolišne i s njima su višestruko povezani. Oni se kreću od referiranja na suvremenih društvenih poredak (kritika kapitalizma i konzumerizma), preko socijalne održivosti pa sve do samodovoljnosti i samoostvarenja. Karakteristično za istražena ekosela jest da izrečena kritika pojedinih aspekata suvremenog društva služi samo kao izvor motivacije za daljnji angažman tj. za osmišljavanje i provođenje aktivnosti u svrhu „viših“ motiva – mijenjanje društva odozdo – što pokazuje da je utopijska misao u ekoselima snažna. Kreativnost u osmišljavanju rekonstrukcije lokalnih neodrživih sustava u one održivije ili barem solidarnije visoko je pozicionirana kao vrednota u ekoselima.

Orijentirani smo na društvo, imamo neki odnos prema društvu, koliko god htjeli na njega, kao ‘prokleti, kapitalističko društvo’, zapravo smo mali štreberčići, to naravno ni’ko nikad neće priznat, koji žele vratiti društvo. Radimo edukacije da vratimo to društvo. (Maša, 29)

⁶ U istraživanju smo imali 13 kodnih grupa koje su obuhvaćale različite teme koje smo istražili i obradili u intervjuima (povijest zajednice, materijalni uvjeti, struktura zajednice, novi članovi, motivi nastanka i ciljevi, Z/zemlja i priroda, rad i kreativnost, stari identiteti, zašto zajednica, odnosi, imperativi zajednice, način donošenja odluka, svjetonazor).

Povezanost s prirodom često je izgovorena sintagma u intervjuiima s pripadnicima ekosela. Dio sudionika opisuje svoju duhovnu povezanost s prirodom ili spiritualni odnos prema zemlji kao planetu i kao tlu, pa možemo reći da je duhovna motivacija jedan od aspekata ukupne ekoseoske motivacije.

Prijateljica, planet je za mene visoko duhovno razvijeno biće, sa svojim zadatkom, netko 'ko nam daje utočište, (...) energetski razmjenjivat s njom. (Patrik, 38)

Planeta Zemlja je za mene dom, drugo, živo biće, prekrasno živo biće, trenutno ranjeno (...) nekako i majka i sestra. A zemlja, obradiva ili neobradiva, svejedno, je za mene neki element kojii (...) mi pomaže da se ukorijenim, da se prehranim, da se osjećam da pripadam tu u ovom trenutku, ovom životu. Volim kad je osjetim, kad su mi noge prljave od zemlje. (Mitja, 36)

Međutim, utvrdili smo da u ekoselima nema zajedničke duhovne ideologije niti zajedničkog prakticiranja duhovnosti. Prakse koje jesu zajedničke su svjetovne i one su usmjerenе na ostvarivanje ciljeva ekosela, ekološku poljoprivrednu, održivo graditeljstvo, korištenje obnovljivih izvora energije i solidarne društvene i ekonomске odnose. Povezanost okolišnih i društvenih motiva je iznimno važna, što je u istraživanju naglašeno jer prakse spram okoliša nemaju samo okolišne već i društvene ciljeve i značenje. Primjerice, ekološka poljoprivreda ne pridonosi samo očuvanju tla već i radnih mjesta u poljoprivredi, prehrambenoj samostalnosti, suverenitetu putem čuvanja sjemena. Ili na primjer, samostalna izrada solarnih panela ne služi samo „nefossilnom“ grijanju vode već i širenju znanja o besplatnoj energiji i razvoju štedljivosti kao ekološke i društvene vrline. Stoga se mnogi društveni motivi ogledaju u okolišnim praksama i obrnuto te ih treba promatrati kao komplementarne umjesto odvojene.

Puno utječe na mene to što se događa u prirodi, kako ova civilizacija uništava sve, doslovno plitmo granu na kojoj (...) ja smatram da svaki čovjek [treba, op. a.] taj kvadrat oko sebe učinit boljim, da poštujem to što mi zemlja i priroda daje i da iz toga stvorim branu, direktnije (...) (Sanja, 34)

Održivost, koju možemo nazvati otpornošću ili proekološkom orijentacijom, a u koju su uključeni i okolišni i društveni motivi, ono je oko čega se ekosela angažiraju. Ona oblikuju održive prakse življenja. To je ključno. To je njihov izvor i njihov cilj. To je motiv, a istovremeno i uzrok (reakcija na neodrživost suvremenog društva) i posljedica (stvaranje održivog življenja).⁷ Postizanje održivosti usko je vezano uz oblik

⁷ John Barry tvrdi da bi zelenu političku teoriju, želimo li da postane učinkovitija, trebalo preoblikovati tako da postane više usmjerena na rješavanje problema postojeće neodrživosti, a ne na osmišljavanje buduće održivosti (Barry, 2014., 6).

njihove organizacije tj. uz zajednicu koja je mala, spontana, samonikla, odabranu, meka ili drugim riječima, mikro, organska, refleksivna, fluidna i lokalna zajednica. Dakle, zajednica je više sredstvo nego motiv djelovanja. Dakako, zajednica je dio njihove utopijske misli, okoliš u kojem mogu ostvarivati zamišljene prakse. Takve inicijative i projekti, socijalni i ekološki kreativci dobar su primjer društvenih aktera koji pokazuju da su utopijske prakse moguće. Oni ukazuju na neodrživost suvremenog društva i šire svoja promišljanja o mogućoj alternativi. Na taj način „alternativa“ ima priliku postati manje alternativna, više samorazumljiva i široko prihvaćena, možda čak naturalizirana. Prioritet nije proširivanje ovakvih društvenih oblika, važnije je da ih se shvati kao uzore, kao modele i time izvore ideja koje nose utopijski, tj. transformativni karakter. Govoreći o snazi ovih zajednica da donesu promjenu, makar na mikro, lokalnoj razini, jedan od sugovornika smatra da drugačija budućnost nema realnu perspektivu.

Mislim da je to jedina realna budućnost. Ako neće ići u tom smjeru, onda je budućnost crna ili je uopće nema (...) (Aleksandar, 50)

4. Umjesto zaključka: utopijom prema promjeni

Široj je javnosti najpoznatiji oblik utopije ona literarna; Lyman Tower Sargent ističe još dva važna oblika, to su *socijalna teorija* i *komunitarizam*, odnosno politička teorija i društveni eksperimenti. On piše o namjernim ili intencionalnim zajednicama kao obliku komunitarizma, ali pritom ističe kako šire sagledan utopizam uključuje niz raznorodnih praksi (Sargent, 1994., Sorgisson, 2007.). U tom smislu ekosela predstavljaju „čišći“ oblik društvenog eksperimenta, a grupe solidarne razmjene odnosno poljoprivreda potpomognuta zajednicom jednu od praksi koje imaju za cilj transformirati društvo i društvene odnose, ali su pritom spremnije na ukalupljivanje u već postojeće društvene modele.

Osim navedene Mumfordove klasifikacije utopija, u ovoj analizi ćemo upotrijebiti de Geusovu tipologiju literarnih utopija. Dva su osnovna oblika (prema onome što utopija zagovara kao željeni ideal): utopije dostatnosti (engl. *utopias of sufficiency*) i utopije obilja (engl. *utopias of abundance*). Ova je podjela bitna zato što su utopije dostatnosti, propagirajući jednostavan život bez nepotrebnih materijalnih stvari, najčešći oblik ekotopija tj. ekoloških utopija (de Geus, 2007., 29). Slična polazišta zagovaraju i pojedini praktičari utopije rekonstrukcije o kojima smo pisali. De Geus se osvrće na činjenicu da je literarnim utopijama, s gledišta suvremenog čovjeka, vrlo jednostavno naći nedostatke te ih kritizirati. Osim uočene opasnosti *popločivanja puta* prema totalitarizmu, literarne utopije opisuju, prema njegovom mišljenju, „prestatično društvo“, što

je posve u suprotnosti s realnošću dinamike suvremenog života. De Geus ističe kako pravo pitanje koje si svatko mora postaviti ne glasi želim li živjeti u takvim zamišljenim zajednicama (a mišljenja je da bi malo tko pristao na takav statičan i idiličan model), već što mogu naučiti i preuzeti iz takvih zamišljenih zajednica. Sam žanr utopije smatra iznimno inspirativnim te konstatira da ga treba koristiti kao svojevrstan „navigacijski kompas“ u stvarnim pokušajima stvaranja održivije budućnosti (de Geus, 2007., 33). Ti „stvarni pokušaji“ daleko su od statične slike koju kritičari zamjeraju literarnom žanru utopija. Istraživanja potvrđuju da su „utopijski pokušaji“ puni problema i kriza koje više ili manje uspješno nadilaze. Navedeno potvrđuju i provedena istraživanja ekosela u svijetu i Hrvatskoj (vidi Sargisson, 2007.; Bokan, 2012.). Isto vrijedi za prakse poljoprivrede potpomognute zajednicom (vidi Hatano, 2008.; Orlić, 2015.). Rastući broj pokreta i inicijativa na globalnoj razini koji podupiru ideje bliske ekotopiji (odrast, solidarna ekonomija, alterglobalizacija, pokreti re-lokalizacije) pokazuje da je točna de Geusova tvrdnja o iznimnoj važnosti debate o održivosti i inspirativnim vizijama budućnosti (de Geus, 2007., 27). Potrebno je ovdje naglasiti da njegovi zaključci o inspirativnom značaju literarnog žanra utopije treba proširiti i na društvene eksperimente o kojima pišemo. Bilo da se čine suludi, iracionalni, nemogući i nesavršeni ili da u konačnici propadnu, pravo pitanje koje možemo postaviti jest: „Što mi možemo iz takvih praksi usvojiti da bismo poboljšali svoju i društvenu realnost?“

Pritom se slažemo s tezom da je nemoguće odjednom zamijeniti postojeći sustav nekim novim i boljim. Međutim, potrebno je biti realan prilikom zamišljanja ne/mogućnosti izvođenja takvog scenarija u praksi.

Robin Hahnel i Erik Olin Wright u knjizi *Alternative kapitalizmu. Prijedlozi za demokratsku ekonomiju* pišu o tri osnovne strategije prekida sa sadašnjosti, odnosno transformacijskih strategija – *rupturnoj, intersticijskoj i simbiotičkoj*. Rupturna strategija pretpostavlja oštar prekid s prošlošću, intersticijska pretpostavlja izgradnju novih oblika društvenog osnaživanja u pojedinim nišama i na marginama kapitalističkog društva, često ondje gdje izgleda da ne predstavljaju neposrednu prijetnju dominantnim klasama i elitama. Simbiotička strategija predstavlja kombinaciju prethodnih dviju i mogla bi se definirati kao „nastojanje postizanja društvenog osnaživanja uz istovremeno uklapanje u institucionalnu konfiguraciju kapitalizma (Hahnel i Wright, 2016., 87-88). I dok bi ekosela prema ovoj klasifikaciji pripadala u intersticijske transformacijske strategije, poljoprivreda potpomognuta zajednicom spadala bi u simbiotičku transformacijsku strategiju. Činjenica jest da takav oblik poljoprivrede u brojnim zapadnim zemljama postaje sve važniji segment tržišta te da je postao usustavljen i uživa potporu države (primjer Italije, vidi Grasseni, 2013.). U Hrvatskoj su prisutna oba oblika razvoja – uključivanje u sustav

poljoprivrede potpomognute zajednicom u Istri te odbijanje institucionalizacije u bilo kojem obliku, zbog nepovjerenja u sam sustav u Zagrebu.

U tom smislu bit će zanimljivo pratiti njihov razvoj i vidjeti tko će, uvjetno rečeno, iznjedriti bolje rezultate, odnosno pozitivne društvene promjene. Hahnel i Wright tvrde da su sve tri strategije do sada bile neuspješne te predlažu njihovu kombinaciju, posebice kombinaciju intersticijskih i simbiotičkih strategija, za učinkovitije postizanje ciljeva (Hahnel i Wright, 2016., 87-88). Smatraju da „simbiotičke strategije (kompromisne) putem države mogu otvoriti prostor i podršku za intersticijske inovacije te da međuigra između intersticijskih i simbiotičkih strategija može stvoriti putanju produbljivanja socijalističkih elemenata unutar hibridnih kapitalističkih ekonomskih ekosustava“ (Hahnel i Wright, 2016., 89). Postupna promjena, ili kako slikovito de Geus citira Burkea, „popravljanje broda koji plovi“, čini se jedina izvediva s obzirom na to da se radi o promjeni cjelokupnog načina života a ne „samo“ o zamjeni jednog političkog sustava drugim. Potrebno je imati na umu kako će ta „nova konstrukcija“ također biti nesavršena, također će je trebati popravljati i dorađivati u hodu. Ostvarivanje veličanstvene, harmonične i idealne ekološke države zamijenjeno je idejom inteligentne adaptacije, vođenja i eksperimentiranja (de Geus, 2007., 34). U tom je smislu potrebno sagledati prakse ekosela i poljoprivrede potpomognute zajednicom. Ove su inicijative tek mali dijelovi mozaika koji se neprestano preslagaju u nastojanju da ostvare što bolju „sliku“ pravednijeg, solidarnijeg i prema okolišu/prirodi obazrivijeg društva. To je razlog zbog kojeg je potrebno inzistirati na pragmatičnim prvcima inspiriranim utopijama (de Geus, 2007., 39) koji će postupno dovesti do izgradnje raznolikih ekoloških vrlina kod pojedinaca (Barry, 1999., 35).

De Geus se ujedno pita tko će biti akteri koji će razvijati takve inovativne vizije i perspektive o ekološki razumnom umijeću življenja. On sam smatra da će to biti zadatak političkih stranaka, pokreta za okoliš, pisaca i filozofa. Međutim, Sargent ističe bitnu činjenicu da je ono što motivira ljude na djelovanje upravo želja za stvaranjem boljeg života za sebe i svoje potomstvo. Stoga ne treba isključiti potencijal koji nosi tzv. mali čovjek. Brojni su suvremeni primjeri stjecanja i prakticiranja ekološke vrline čime se utire put stvaranju ekotopije, bez obzira na to dolaze li takva nastojanja s margine društva ili institucionalnim putem. Upravo će se na njihove uspjehe pa i neuspjehe referirati političari, filozofi, pisci i znanstvenici. Možda je najtočnije reći da se radi o međusobno povezanom lancu inspiracija i poticaja, pokušaja i promašaja. U tom smislu brojčano male inicijative i grupe poput ekosela i poljoprivrede potpomognute zajednicom nisu nevažne. Ove prakse predstavljaju upravo tu samotransformirajuću sadašnjost koja utopiji daje konkretan, a ne samo apstraktan karakter. Svaki takav utopijski akter je važan, a svaki pokušaj može poslužiti kao inspiracija i pomoći transformirati društvo.

Literatura

- Abel, J., Thomson, J., Maretzki, A. (1999.), Extension's Role with Farmers' Markets. Working with Farmers, Consumers, and Communities, *Journal of Extension*, 37 (5). <http://bit.ly/1Gsvyle> (pristup 20. travnja 2016.)
- Barry, J. (1999.), *Rethinking Green Politics: Nature, Virtue, Progress*, London, Sage Publications.
- Barry, J. (2014.), Green Political Theory. U: V. Geoghegan, R. Wilford (ur.), *Political Ideologies: An Introduction* (str. 153-178), London, Routledge.
- Berkfield, R., Berkfield, A. (2009.), From Food Security to Food Sovereignty: Why Vermonters Need Food Sovereignty. U: E. Kawano, T. N. Masterson, J. Teller-Elsberg (ur.), *Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planets* (str. 249-257), Amherst, MA USA, The Center for Popular Economics.
- Bokan, N. (2012.), *Konceptualni pristupi ekološkim mikrosocijalnim zajednicama: studija slučaja u Hrvatskoj: doktorski rad*, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Bokan, N. (2016.), Ekosela: subpolitični odgovor na neodrživost. *Sociologija i prostor*, 54, (204/1), 45-70.
- Cairns, K., de Laat, K., Johnston, J., Bauman, S. (2014.), The Caring, Committed Eco-mom. Consumption Ideals and Lived Realities of Toronto Mothers. U: B. Barendregt, J. Rifke (ur.), *Green Consumption. The Global Rise of Eco-Chic* (str. 100-116), London, Bloomsbury.
- Callenbach, E. (2004. [1975.]), *Ecotopia. The Notebooks and Report of William Weston*, Berkeley, Banyan Tree Books and Heyday Books.
- Callebach, E. (2004.), Author's Afterword. U: Callenbach, E. (ur.), *Ecotopia. The Notebooks and Report of William Weston* (str. 169-172), Berkeley, Banyan Tree Books and Heyday Books.
- Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Cifrić, I. (2002.), *Okoliš i održivi razvoj: ugroženost okoliša i estetika krajolika*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Conover, P. (1978.), Communes and Intentional Communities, *Journal of Voluntary Action Research*, 5 (34), 5-17.
- D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (ur.) (2014.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, New York, Routledge, Taylor and Francis.
- De Geus, M. (2007.), Towards an Ecological Art of Living: On the Value of Ecological Utopias for our Future, *Ecopolitics Online Journal Volume*, 1 (1), 24-49.
- Deklaracija Nyéléni, dostupno na: <http://nyeleni.org/spip.php?article290>, (pristup 22. ožujka 2016.)
- Dessein, J., Soini, K., Fairclough, H., Horlings, L. (2015.), *Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the COST Actions IS1007 Investigating Cultural Sustainability*. Jyväskylä, University of Jyväskylä.
- Ergas, C. (2010.), A Model of Sustainable Living: Collective Identity in an Urban Ecovillage, *Organization & Environment*, 23 (1), 32-54.
- Fletcher, R. (2009.), *Protecting Local Food and Farms through Models of Shared Equity*. U: E. Kawano, T. Masterson, J. Teller-Elsberg (ur.), *Solidarity Economy I. – Building Alternatives for People and Planet* (str. 227-239), Amherst, MA, Center for Popular Economics.
- Grassani, C. (2013.), *Beyond Alternative Food Networks*, London, New Delhi, New York, Sydney, Bloomsbury.
- Hahnel, R., Wright, E. O. (2016.), *Alternatives to Capitalism. Proposals for a Democratic Economy*, New York, London, Verso.
- Hatano, T. (2008.), The Organic Agriculture Movement (Teikei) and Factors Leading to its Decline in Japan, *Journal of Rural and Food Economics*, 54 (2), 21-34.

- Inglehart, R. (1977.), *The Silent Revolution*, Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1995.), *Modernization and Postmodernization, Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, Princeton University Press.
- Jackson, J. T. R. (2000.), *And We are Doing It!: Building an Ecovillage Future*, San Francisco, Robert D. Reed Publishers.
- Kalanj, R. (2004.), Mijene utopiskske svijesti. U: E. Rothstein, H. Muschamp, M. E. Marty (ur.), *Utopijske vizije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Kalanj, R. (2010.), *Ideologija, utopija, moć*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Kanter, R. M. (1972.), *Commitment and Community: Communes and Utopias in Sociological Perspective*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Kates, R. W., Parris, T. M., Leiserowitz, A. A. (2005.), Science and Policy for Sustainable Development, *Environment*, 47 (3), 8-21.
- Kawano, E. (2010.), Crisis and Opportunity: The Emerging Solidarity Movement. U: E. Kawano, T. Masterson, J. Teller-Elsberg (ur.), *Solidarity Economy I. – Building Alternatives for People and Planet* (str. 11-23), Amherst, MA, Center for Popular Economics.
- Kirn, A. (2000.), Održivi razvoj i environmentalističke vrijednosti, *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 9 (3), 149-162.
- Lappo, A., Bjørndal, T., Fernández-Polanco, J., Lem, A. (2015.), Consumers' Concerns and External Drivers in Food Markets, FAO Fisheries and Aquaculture Circular No. 1102 FIPM/C1102 (En). <http://www.fao.org/3/a-i4939e.pdf> (pristup 2. rujna 2017.)
- Lay, V. (2007.), *Razvoj sposoban za budućnost: prilogi promišljanju održivog razvoja Hrvatske*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lay, V., Šimleša, D. (2012.), *Nacionalni interesi razvoja Hrvatske kroz prizmu koncepta održivog razvoja*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Maskalan, A. (2009.), Utopija i njezini doprinosi suvremenim razmatranjima roda, *Filozofska istraživanja*, 115 (29/3), 505-524.
- Mason, J. (2002.), *Qualitative Researching*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications.
- McLaughlin, C., Davidson, G. (1990.), *Builders of the Dawn: Community Lifestyles in a Changing World*, Salisbury, Sirius Publishing.
- Medić, A., Pešak, S., Marić, M., Delić, I., Traub, H., Golja, A., Koprivnjak, K., Kolar, S., Fodor, S. (2013.), *Brosura GSR-a*, Zagreb, Zelena mreža aktivističkih grupa. <http://gsr-blog.blogspot.hr/p/gsr-brosura.html> (pristup 2. rujna 2017.)
- Metcalf, B. (1996.), *Shared Visions, Shared Lives: Communal Living Around the Globe*, Forres, Findhorn Press.
- Mumford, L. (1922.), *The Story of Utopias*, New York, Boni and Liveright.
- Mumford, L. (2008.), *Povijest utopija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Münster, D. (2012.), Farmers' Suicides and the State in India: Conceptual and Ethnographic Notes from Wayanad, Kerala, *Contributions to Indian Sociology*, 46 (1-2), 181-208.
- Orlić, O. (2014.), Grupe solidarne razmjene: Počeci solidarne ekonomije u Hrvatskoj, *Etnološka tribina*, 37 (44), 72-88.
- Orlić, O. (2015.), Grupe solidarne razmjene kao pokret za postizanje prehrambenog suvereniteta. U: T. Rubić, V. Gulin Zrnić (ur.), *Vrtovi našega grada. Studije i zapisi o praksama urbanog vrtlarenja* (str. 231-240), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, Parkticipacija.
- Pavlović, V. (ur.) (1987.), *Obnova utopiskih energija*, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije.
- Petljak, K. (2010.), Istraživanje kategorije ekoloških prehrambenih proizvoda među vodećim trgovcima hranom u Republici Hrvatskoj, *Tržiste*, XXII (1), 93-112.

- Puđak, J., Majetić, F., Šimleša, D. (2016.), Potencijal za solidarnu ekonomiju u Splitu – kvalitativno istraživanje, *Sociologija i prostor*, 54 (205/2), 149-168.
- Redclift, M. R. (2006.), Sustainable Development (1987–2005) – An Oxymoron Comes of Age, *Horizontes Antropológicos*, 12 (25), 65-84.
- Roque, O., Thévenod-Mottet, E., Bourdin, D., Barjolle, D. (2008.), *Innovations in Direct Marketing in Agriculture in Switzerland (General review and CSA study: Community-Supported Agriculture)*, WP3 report, Insight project.
- Sargent, L. T. (1994.), The Three Faces of Utopianism Revisited, *The Journal of Utopian Studies*, 5 (1), 1-37.
- Sargisson, L. (2007.), Imperfect Utopias: Green Intentional Communities, *Ecapolitics Online Journal*, 1 (1), 1-24.
- Sarjanović, I. (2014.), Uloga grupa solidarne razmjene u razvoju ekološke poljoprivrede u Hrvatskoj, *Geoadria*, 19 (1), 1-25.
- Schanbacher, W. D. (2010), *The Politics of Food. The Global Conflict between Food Security and Food Sovereignty*, Santa Barbara, Denver, Oxford, Praeger Security International.
- Schehr, R. C. (1997.), *Dynamic Utopia: Establishing Intentional Communities as a New Social Movement*, Westport, Bergin & Garvey, an imprint of Greenwood Publishing Group.
- Smith, W. L. (2002.), Intentional Communities 1990–2000: A Portrait, *Michigan Sociological Review*, 16, 107-131.
- Zablocki, B. (1980.), *Alienation and Charisma*, New York, Free Press.

SOCIOLOŠKI OKVIR ODRŽIVE GRADNJE

Neven Duvnjak i Kajo Ferić

1. O konceptu održivog razvoja

Održivi razvoj, kroz brigu za okoliš i nastojanje na povratku ravnoteže s prirodom, razvio se u koncept koji utječe na gotovo sva polja suvremenog života. Jedna od prvih i najčešće citiranih definicija pojma održivi razvoj oblikovana je 1987. godine u izvještaju Brundtland komisije pod nazivom *Naša zajednička budućnost*. Definicija navodi kako je održivi razvoj onaj koji zadovoljava potrebe sadašnjice bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija u zadovoljavanju vlastitih potreba. Naglašava se nekoliko aspekata bitnih za održivi razvoj: otklanjanje siromaštva, zaštita i unaprijeđenje prirodnih resursa, razvoj koji obuhvaća koncept gospodarskog rasta, društvenih i kulturnih raznolikosti te integraciju ekologije u planiranje gospodarskog rasta i proces odlučivanja. Održivi razvoj predstavlja proces i okvir za usmjeravanje društvenog napretka te iskorištanje gospodarskih mogućnosti u svrhu zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba i poboljšanja kvalitete života. Istovremeno se osigurava da prirodni sustavi, resursi i raznolikosti, o kojima ovisimo, budu održani i unaprijeđeni za dobrobit sadašnjih i budućih generacija.¹ Moglo bi se reći kako primjena održivosti neće samo „održati“ kakvoću življenja, već bi je trebala „dramatično“ poboljšati (Roseland, 2000.).

Koncept održivog razvoja „(...) nema smisla kada u nekom prostoru više ne živi ljudsko društvo. Tada se, ako čovjek ne djeluje crpeći prirodne resurse, priroda samoobnavlja bez osobitih poteškoća“ (Bušljeta Tonković, 2015., 23). Ista autorica navodi kako znanstvena i stručna javnost poznaju i priznaju koncept održivog razvoja, ali se on još uvijek rijetko primjenjuje. Najveću prepreku implementaciji koncepta održivog razvoja čine ljudi, njihova svijest i znanje. Ljudska gospodarska djelatnost ima važnu ulogu u dosezanju održivosti, drugim riječima, prepreku održivosti predstavlja dominantna neoliberalna ekonomija. Prema Bušljetu Tonković (2015.) koncept održivog razvoja nudi odgovor na pitanje zašto bi ljudska gospodarska aktivnost trebala biti održiva te navodi tri bitna razloga. Prvi je postojanje moralnih razloga zbog kojih bi današnje generacije trebale ostaviti budućim generacijama jednakе šanse za opstanak i razvoj. Druga je skupina razloga povezana s ekologijom, gdje je osim našeg umjetno sagrađenog doma i prirodnji okoliš naš dom. Navedeno shvaćanje podrazumijeva očuvanje

¹ Više o određenju održivog razvoja vidjeti u dokumentu *Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development*.

bioraznolikosti i zalihe prirodnih resursa, osobito zbog toga što je čovjek samo dio prirode i nema pravo prirodu nepovratno mijenjati ili devastirati na štetu ostatka živog svijeta. Ovdje se, dakle, podrazumijeva ne samo odnos prema budućim generacijama, nego i odnos čovječanstva prema svim živim bićima i prirodi u cjelini. Treći je argument za primjenu održivog koncepta razvoja gospodarski argument prema kojemu je održivi razvoj najefikasniji jer u protivnom dolazi do sve većeg rasipanja neobnovljivih resursa i energije (Bušljeta Tonković, 2015., 24-25). Stoga su učenje za održivost i vođenje u smjeru održivosti temeljne pretpostavke postupnog ostvarivanja ciljeva održivog razvoja (Lay, 2007., prema Bušljetu Tonković, 2015.). Naime, Lay smatra da su učenje i vođenje dva nosiva stupa društvenih promjena k održivosti, a ujedno pretpostavka za sve moderne društvene procese. Naglašava kako nas u tom kontekstu zanima učenje za razvijanje vrednota održivosti i uravnoteženosti, za iznalaženje održivih razvojnih rješenja (Lay, 2007., 1037).²

Što se tiče situacije u našoj državi, osvrnut ćemo se na principe održivog razvoja u strateškim dokumentima Republike Hrvatske. Naime, Europska unija (u dalnjem tekstu EU) se u svojim strateškim dokumentima opredijelila za održivi razvoj, odnosno gospodarski razvoj temeljen na socijalnoj ravnopravnosti i visokim standardima zaštite okoliša što je dokumentirano prije svega u *Lisabonskoj strategiji* kao i u *Strategiji održivog razvoja EU-a* (Matešić, 2009., 323). Uoči Svjetskog skupa o okolišu i razvoju u Rio de Janeiru (1992.) Hrvatski sabor izglasao je *Deklaraciju o zaštiti okoliša* kojom se Hrvatska „(...) opredjeljuje za održivi gospodarski razvoj temeljen na održivoj poljoprivredi, šumarstvu, pomorstvu i turizmu te gospodarstvu i industriji zasnovanoj na ekološki dopustivim tehnologijama; energetskoj politici usmjerenoj na energetsku učinkovitost i postupno uvođenje obnovljivih izvora te pravu javnosti na sudjelovanje u odlučivanju o aktivnostima koje će imati značajan utjecaj na okoliš“.³ Temeljni je, dakle, dokument održivog razvoja u Hrvatskoj *Strategija održivog razvijeka RH* koju je u veljači 2009. godine izglasao Hrvatski sabor (Matešić, 2009., 324).

Probleme vezane uz održivu gradnju, koja je središnja tema našega članka, posredno nalazimo u dijelu *Strategije* koji se tiče gospodarstva u poglavljju *Održiva*

² „Učenje je tako ona aktivnost koju vrednujemo kao ‘stup-nositelj’ procesa ostvarivanja održivog razvoja. Isti status ‘stupa-nositelja’ ima i dimenzija ‘vođenja’. Vođenje je imenica čiji korijen dolazi od glagola voditi. U korijenu rječi edukacija ili produkcija stoji latinska riječ *dux, ducis* = ‘vođa’. Edukacija je proces vođenja ljudi, učenika u stjecanju znanja. Producija je proces proizvođenja robe. Održivi razvoj nema u svom korijenu riječ *dux, ducis* = ‘vođa’, ali ako teži biti učinkovit, nedvojbeno mora biti vođeni proces. Ili takav ili ga kao održiva razvoja jednostavno nemam“ (Lay, 2007., 1039).

³ Izvor: *Deklaracija o zaštiti okoliša*, 1992.

proizvodnja i potrošnja čiji je glavni cilj „(...) ostvariti uravnovešen i stabilan rast gospodarstva koji bi imao manji utjecaj na daljnju degradaciju okoliša i stvaranje otpada kao do sada“.⁴ Rast mora pratiti promjena neodrživih obrazaca u ponašanju u kućanstvima te u javnom i privatnom sektoru, za što je ključan ljudski kapital, odnosno obrazovanje, koje ističe i Lay (Matešić, 2009., 332, prema Lay, 2007.).⁵

2. Uvod u aspekte održive gradnje u okviru koncepta održivog razvoja

O održivom planiranju u Hrvatskoj opširno govori B. Cavrić (2005.). Ovaj autor ne govori o futurističkim idejama, on naime oblikuje koncept koji obuhvaća ukupno 22 točke⁶ primjenom kojih bi se ostvarilo održivo planiranje (Cavrić, 2005.). Održivo

⁴ Izvor: *Strategija održivog razvijanja Republike Hrvatske*, 2009.

⁵ Pojam „rasta“ nalazi se u *Strateškom okviru za razvoj 2006.–2013.* prema kojemu se kao važne odrednice ističu ljudski kapital i obrazovanje. Obrazovanje ima jak i pozitivan univerzalan utjecaj na gospodarski rast, čime je pojam rasta proširen i potencijalnim pokazateljima vezanim za ulaganje u obrazovanje i jačanje ljudskih resursa kao osnove rasta i prosperiteta (Matešić, 2009., 332).

⁶ Ovdje će biti nabrojene sve točke primjenom kojih bi se ostvarilo održivo planiranje: 1. Sprečavanje zagađenja/onečišćenja i smanjenje svih vrsta otpada; 2. Upotreba energije i izvora djelotvorno i na način koji osigurava dovoljno domaćih i stranih zaliha; 3. Recikliranje i ponovna upotreba najmanje 60% ukupnoga čvrstog otpada; 4. Upotreba solarne i druge lokalno dostupne obnovljive energije i izvora (npr. prirodni plin, voda, bioplín, vjetar); 5. Podržavanje bioraznolikosti životinjskih vrsta i biljaka; 6. Zaštita zemljišta i vlasništva od kupnji stranaca bez nadzora; 7. Upotreba gnojiva za obnavljanje i obogaćenje tla; 8. Upotreba strojeva na osnovi solarne energije (npr. javni strojevi, generatori, signalizacija) i električnih uređaja dugog vijeka trajanja; 9. Upotreba instrumenata mjerjenja okoliša u kombinaciji s GIS-om i drugim naprednim sustavima nadzora i upravljanja; 10. Hodanje ili vožnja biciklom do većine mjesta, uključujući mjesto rada, do kuće, škole, kulturnih i sportskih objekata; 11. Upotreba sredstava transporta koja manje onečišćuju poput tramvaja, trolejbusa; 12. Zahtijevanje da sva javna mjesta, zgrade, vozila i uređaji ispunjavaju standarde visoke učinkovitosti upotrebe energije; 13. Sadnja stabala i drugog zelenila koje odgovara lokalnoj klimi i tlu; 14. Uvođenje malih organskih vrtova i raznih vrsta raslinja koje ispunjava kriterij različitosti; 15. Smanjenje onečišćenja, buke i erozije tla korištenjem građevinskih i tehnoloških metoda; 16. Osiguravanje zaliha za ograničeni urbani život divljači; 17. Čišćenje i obnavljanje zagađenih napuštenih područja, industrijskih zona i drugih „smeđih“ područja i mjesta; 18. Zaštita urbanih šuma, zelenih površina, vodenih površina i gospodarstava od urbanog širenja; 19. Ugradnja politike i instrumenata urbane obnove, ponovnog razvoja, oživljavanja, restauracije, očuvanja i zaštite; 20. Zaštita područja i značajki od posebne prirodne, kulturne, povijesne, arheološke i arhitektonske važnosti; 21. Zaštita i očuvanje obalnih i drugih područja od izgradnje apartmana i pokrivanja betonom bez nadzora; 22. Stvaranje hrane na organskim farmama, solarnih staklenika, vrtova i malih vrtova na zgradama (Cavrić, 2009., 81-82).

planiranje ekogradova i ekozona zahtijeva istodobni naglasak na učinkovito korištenje prostora, koje bi bilo zasnovano na minimiziranju trošenja osnovnoga prirodnog kapitala, povećanju društvenog kapitala i na mobiliziranju građana, udruga i vlasti. Ovaj sinergijski pristup omogućava da kapital bude čišći, zdraviji i jeftiniji, da ima veću dostupnost i koheziju, da se više oslanja na sebe u zahtjevima za hranom i energijom i da pruža veću gospodarsku sigurnost. Održivo je planiranje potrebno staviti u fokus budućeg planiranja u Hrvatskoj, pri čemu se također moraju uzeti u obzir spomenute 22 točke, čiji je osnovni cilj stvarno sprječavanje zagađenja (onečišćenja) okoliša i smanjenje svih vrsta otpada. Točke navedene u bilješci 6 potiču stručnjake da prihvate izmijenjenu i važniju ulogu u planiranju budućnosti hrvatskih gradova i sela. Smatra se da uloga planera upravo jest osiguravanje održivije budućnosti (primjerice, svršishodno razmještanje resursa, smanjivanje otpada, pojedinjenje i poboljšanje prometa). Uvezši u obzir navedenu tvrdnju, održivost može zahtijevati od novih naraštaja planera da potvrde upravo svoju dosadašnju ulogu, odnosno da potvrde kako je njihov posao pomaganje drugima u ostvarenju željene budućnosti. Ono što može biti novo ili iznova otkriveno, jest obveza širenja vremenskog horizonta preko predvidljive budućnosti i objašnjenja mogućih raspoloživih izlaza i izgleda (Cavrić, 2009., 82).

Među navedene 22 točke tri se neizravno ili izravno odnose na problem održive gradnje. Radi se o točki pod brojem 6 (zaštita zemljišta i vlasništva od kupnji stranaca bez nadzora), točki pod brojem 17 (čišćenje i obnavljanje zagađenih napuštenih područja, industrijskih zona i drugih „smeđih“ područja i mjesta) te o točki pod brojem 21 (zaštita i očuvanje obalnih i drugih područja od izgradnje apartmana i pokrivanja betonom bez nadzora) koja zapravo govori o zaštiti od nekontrolirane izgrađenosti. Prema Vezilić Strmo i sur. (2014.) gradnja je važno područje za postizanje ciljeva održivog razvoja. Tijekom cijelog životnog ciklusa – od korištenja sirovina, preko obrade u složenije proizvode, projektiranja, građenja, uporabe, održavanja, prenamjene i na kraju rušenja – građevina utječe na svoj okoliš. Posljedice gradnje označavaju veliku potrošnju zemljišta i sirovina, proizvodnju golemih količina otpada, emisiju stakleničkih i ostalih plinova te, ponajprije, potrošnju energije. Građevinska je industrija jedan od najvećih potrošača obnovljivih i neobnovljivih prirodnih resursa. Ona sudjeluje sa 40% u svjetskoj potrošnji kamena, šljunka i pjeska te sa 25% u potrošnji drva. Također je odgovorna za 40% cjelokupne potrošnje energije i 16% potrošnje vode. Rečeno je da građevinska industrija proizvodi goleme količine otpada, a većina tog otpada nastaje proizvodnjom, prijevozom i upotrebom materijala. Primjerice, u Europskoj uniji u građevinskoj industriji nastane od 40 do 50% svega otpada godišnje (Vezilić Strmo i sur., 2014., 125).

3. Interdisciplinarnost održive gradnje

S obzirom na prethodno navedene podatke i raspravu o održivom planiranju, u nastavku će biti riječi o važnosti interdisciplinarnog pristupa planiranju i realizaciji održive gradnje. Spomenuta definicija održivog razvoja iz izvještaja *Naša zajednička budućnost* dopunjena je 1995. godine na Svjetskom sastanku na vrhu za društveni razvoj. Ovdje donosimo jedan od zaključaka s toga sastanka: „Gospodarski rast, društveni razvoj i zaštita okoliša su međusobno ovisne i nadopunjivajuće komponente održivog razvoja što zatvaraju okvir nastojanja za postizanjem bolje kvalitete života svih ljudi.“⁷ Tu se, dakle, prvi put izravno navode tri osnovna stupa održivog razvoja: gospodarstvo, društvo i ekologija. Svaki vid razvoja leži makar na jednom od tih stupova, a razvoj čovječanstva, koji bi bio održiv, mora biti oslonjen podjednako na sva tri. Ako je bilo koji od stupova razvoja zanemaren, razvoj ne može biti održiv, što podrazumijeva umanjivanje prilika budućih generacija za zadovoljenje njihovih potreba. Jednako možemo ustvrditi i za mogućnosti razvoja i opstanka pojedinih regija, industrijske ili privredne grane i slično. Različita znanstvena područja, polja i grane bave se problematikom pojedinih stupova razvoja, dakle gospodarstvom, društvom i okolišem. Međutim, ako rješenju određenog problema želimo pristupiti imajući obzira prema gospodarstvu, društvu i okolišu, logično je postaviti pitanje na koji način ćemo to učiniti. Jasno je da znanost, koja se bavi, primjerice, gospodarskim pitanjima, ne može ponuditi potpuno rješenje danog problema u društvenom ili ekološkom smislu. Drugim riječima, znanstvenik ili stručnjak kojem je povjerenio ishoditi rješenje danog problema na, primjerice, gospodarskom polju, ne može znati koliko je istovremeno to rješenje korisno ili u krajnjem slučaju štetno za društveni i ekološki stup razvoja. Logično je zaključiti kako bi interdisciplinarna suradnja, intenzivna i kvalitetna razmjena znanja, ovdje bila i više nego potrebna. Rješenja potrebna kako bi se oblikovao i implementirao održivi razvoj zahtijevaju kako interdisciplinarni tako i multidisciplinarni pristup. Znanstvenici se danas slažu da rješenja različitim gospodarskim i ukupnih društvenih problema ne leže samo u gomilanju sve veće i veće količine znanja. „Ono što je danas potrebno jest bolje razumijevanje među znanstvenim poljima, bolje shvaćanje načina na koje akademsko znanje prodire u društvo i bolja svijest o opasnostima, ali i prilikama koje leže u stalnoj proizvodnji znanja“ (Frode man i sur., 2010.). Ova konstatacija upravo opisuje ono što je potrebno znanosti za pronalaženje rješenja vezanih uz današnje globalne diskusije i previranja oko tema vezanih uz ekologiju, klimatske promjene i održivi razvoj.

Sociolozi, između ostalog, propituju i ukazuju na potrebe društva u planiranju budućih zahvata u prostoru te se na taj način posredno bave gradnjom. S druge strane,

⁷ Izvor: *The Copenhagen Declaration and Programme of Action*, 1995.

stručnjaci i znanstvenici pretežno tehničkih znanosti i struka (arhitektura, građevinarstvo, strojarstvo, energetika itd.) imaju zadatku u praksi implementirati i zadovoljiti potrebe društvenog razvoja izgradnjom i upravljanjem izgrađenim ljudskim okolišem. U tom procesu postoji potreba za intenzivnom komunikacijom i suradnjom među stručnjacima iz različitih grana znanosti i gospodarstva što opet dovodi do stvaranja novih znanja i iskustava.

4. Osnove održive gradnje

U nastavku će biti riječi o osnovama održive gradnje, što podrazumijeva definicije, osnovna mjerila i principe, te njezine osnovne karakteristike. Najjednostavnije rečeno, održiva gradnja podrazumijeva onu vrstu gradnje koja je usklađena s održivim razvojem. Pri tom valja postaviti pitanje na koje se sve vrste gradnje odnosno građevina takav oblik građenja odnosi i na koje bi vrijeme nastala građevina trebala biti održiva. Kada se govori o vrstama gradnje, najširi pojam, a time i najusklađeniji s načelima održivog razvoja, bio bi pojam čitavoga izgrađenog ljudskog okoliša. Kada se govori o razdoblju za koji se određena građevina (zahvat u prostoru) procjenjuje u smislu održivosti, treba uzeti u obzir čitav njezin životni ciklus. Samim time održiva gradnja podrazumijeva suradnju, multidisciplinarnost, odnosno interdisciplinarnost onih stručnjaka koji se primarno bave planiranjem, projektiranjem i građenjem izgrađenoga ljudskog okoliša. Projektanti, primjerice, moraju pri projektiranju održive građevine (one koja će biti usklađena s principima održive gradnje i održivog razvoja) sagledati što je moguće više različitih „interakcija“ konkretne građevine s njezinim okolišem i društvenom zajednicom (što u prvom redu podrazumijeva korisnike građevine). Jedan od prvih prijedloga definicije pojma održiva gradnja potječe iz 1994. godine kada je održan Prvi međunarodni kongres o održivoj izgradnji. Ona glasi: „Održiva gradnja je stvaranje i odgovorno održavanje zdravoga izgrađenog okoliša temeljeno na ekološkim principima i učinkovitom iskorištavanju resursa.“⁸ Operativna skupina TG16 za graditeljstvo i otpad (engl. *Task group TG16: Construction and Waste*) pri CIB-u⁹ poslije je ovu definiciju doradila, pa ona danas glasi: „Održiva gradnja je stvaranje i upravljanje zdravim izgrađenim okolišem temeljeno na učinkovitoj potrošnji resursa i ekološkom projektiranju“ (Kibert, 2016.). Ovdje treba napomenuti da se osim pojma „održiva gradnja“ često koriste slični pojmovi kao na primjer „zelena gradnja“, „održiva izgradnja“, a na engleskom jeziku koriste se inačice poput „green building“, „sustainable

⁸ Izvor: CIB, 1995.

⁹ Skraćenica izvorno znači *Consel International du Batiment* odnosno *International Council for Building Research Studies and Documentation*.

building“ i „sustainable construction“. Bez obzira na to što određene razlike među tim pojmovima postoje, svi oni na određeni način opisuju skup znanja i vještina potrebnih za usklađivanje planiranja, projektiranja, izvođenja i upravljanja građevinama i čitavim izgrađenim ljudskim okolišem s principima održivog razvoja. Usklađivanje svih faza životnog ciklusa pojedine građevine s principima održivog razvoja pred stručnjake i znanstvenike stavlja daleko složenija pitanja nego prije. Ta pitanja zahtijevaju odgovore i rješenja do kojih je moguće doći samo integralnim interdisciplinarnim pristupom.

Održiva gradnja ne zanemaruje važeća mjerila koja izgrađeni okoliš danas mora zadovoljavati, nego ih nadopunjuje. U tom smislu govori se o tradicionalnim mjerilima s pomoću kojih se procjenjuju građevine. To su svojstva (performanse) kao što su kvaliteta i cijena. Uz njih održiva gradnja postavlja nova, takozvana mjerila održivosti o kojima treba voditi računa kod održive gradnje. Mjerila održivosti su: potrošnja resursa, negativni utjecaji na okoliš i zdrava okolina (Kibert, 1994.). Svakim graditeljskim zahvatom u ljudskom okolišu, jednako kao i svakom ljudskom aktivnošću, čovječanstvo iskoristiava prirodne resurse i utječe na okoliš. Svakim graditeljskim zahvatom u prostoru čovjek mijenja svoju okolinu te ona tako promijenjena drugačije utječe na čovjeka koji u njoj živi i djeluje. Najvažniji utjecaj okoline na čovjeka jest utjecaj na njegovo zdravlje. Zbog toga čovjek mora stvarati zdrav izgrađeni okoliš. Drugim riječima, negativne učinke izgradnje na ljudsko zdravlje potrebno je smanjiti na najmanju moguću mjeru.¹⁰ Radna grupa TG16 u CIB-u postavila je 7 principa održive gradnje. Prema Kibertu (2016.), to su sljedeći principi: 1) smanjenje potrošnje resursa, 2) ponovna upotreba resursa, 3) upotreba resursa koji se mogu reciklirati, 4) zaštita prirode, 5) otklanjanje toksina, 6) primjena cjeloživotnih troškova, 7) usredotočenost na kvalitetu. Navedenih sedam principa osmišljeno je tako da se njihovim uvažavanjem ostvare pozitivni rezultati vezani uz mjerila održivosti. Drugim riječima, njihovo ispunjavanje pomaže poboljšanju građevine u pogledu mjerila održivosti u odnosu na tradicionalnu gradnju koja je usmjerena isključivo na tradicionalna mjerila (kvaliteta i cijena).

Na održivost projekta (sada i u budućnosti) utječe materijal od kojeg je građevina izrađena, tehnologije koje su se pri izgradnji upotrebljavale, pa onda i prikladnost njezina oblika odnosno mogućnosti upravljanja građevinom (Goodhew, 2016.). Razmatrajući treći princip održive gradnje – upotreba resursa koji se mogu reciklirati – moguće je shvatiti kako materijali od kojih je građevina izrađena mogu utjecati na održivost projekta daleko u budućnosti. Svaki materijal koji se može reciklirati i koji je

¹⁰ Ovdje treba imati na umu čak i građevine koje služe upravo zaštiti ljudi i njihova zdravlja, primjerice građevine za zaštitu od poplava i drugih razornih prirodnih pojava. Međutim, funkcija koju obavljaju ne opravdava njihovo izdvajanje odnosno zanemarivanje principa održive gradnje pri realizaciji izgradnje ovakvih infrastrukturnih objekata.

ugrađen u građevinu na kraju njezinog životnog ciklusa predstavlja potencijalnu sirovinu za neki nov materijal ili proizvod koji može nastati recikliranjem. Za novi materijal ili proizvod bit će potrebno manje prirodnih resursa, što ujedno označava njihovu smanjenu potrošnju. Životni vijek građevine najčešće iznosi više desetaka godina, ponekad više od stotinu godina, a nekad i više stotina godina. Imajući na umu navedena razdoblja, sasvim je primjerno govoriti o važnosti planiranja održivosti projekta daleko za budućnost. Pri tome treba naznačiti pozitivan utjecaj na održivost projekta, odnosno građevine u koju je ugrađen materijal pogodan za recikliranje, ali i potencijalni pozitivan utjecaj na održivost nekoga budućeg projekta u koji će biti ugrađen materijal ili proizvod dobiven recikliranjem izvornog materijala iz građevine.

Razmatramo li održivu gradnju u kontekstu triju stupova održivog razvoja, potrebno je postaviti pitanje koliki je *trošak* izgradnje za svaki od stupova.

Kada govorimo o gospodarskom stupu razvoja, troškovi se određuju brojnim ekonomskim pokazateljima među kojima je, naravno, najjednostavnije odrediti cijenu građevine, odnosno izgrađenoga ljudskog okoliša.

Kada govorimo o okolišnom stupu razvoja ili zaštiti okoliša, *trošak* koji određeni zahvat u prostoru predstavlja za okoliš promatramo kroz potrošnju resursa (mineralni resursi, voda, energija) te količinu negativnih utjecaja na okoliš koji nastaju tijekom životnog ciklusa građevine (zahvata u prostoru). Fokusirajući se na resurse, razlikujemo obnovljive i neobnovljive. Upravo su neobnovljivi oni koji se pri građenju u današnjici najviše iskorištavaju, no njih je potrebno što više očuvati. Gradnja utječe na okoliš i potrošnju resursa, na koju se ovdje gleda u svojstvu *okolišnih troškova* (Tab. 1). Kada govorimo o društvenom razvoju, *troškove* je teško odrediti.

Tablica 1. Potrošnja resursa i utjecaji na okoliš

Potrošnja resursa	Utjecaji na okoliš
Materijali i voda	potencijal globalnog zatopljenja
materijali iz neobnovljivih izvora	zakiseljenje (acidifikacija)
materijali iz obnovljivih izvora	eutrofikacija
voda	stvaranje smoga
Energija	trošenje ozonskog omotača
iz neobnovljivih izvora	potencijal toksičnosti za ljude
iz obnovljivih izvora	potencijal ekotoksičnosti

Izvor: Edukacija Green Building Professional, 2011.-2012.

Slično kao što razmatramo *troškove* koje određena građevina ili izgrađeni ljudski okoliš predstavljaju za pojedine stupove održivog razvoja, možemo govoriti i o *pribodima*. Oni podrazumijevaju pozitivne učinke ostvarene za pojedini stup održivog razvoja.

Kada govorimo o gospodarstvu, *pribodi* se mijere brojnim ekonomskim pokazateljima (npr. BDP, dobit, profitabilnost, stopa povrata investicije i slično).

Kada govorimo o ekološkom stupu razvoja, odnosno o zaštiti okoliša, *pribod* bi bio svaki pozitivan učinak na okoliš – učinak kojim se nakon zahvata u prostoru okoliš dovodi u bolje stanje od prijašnjeg ili učinak kojim se smanjuju negativni učinci (*troškovi*).

Kada govorimo o društvenom stupu razvoja, *pribodi* određene građevine za društvo bili bi njezini doprinosi razvoju društva, odnosno povećanju društvenog kapitala.

Jednostavan račun *troškova i priboda* u sva tri stupa razvoja mogao bi služiti kao dobar pokazatelj održivosti pojedine građevine ili dijela izgrađenoga ljudskog okoliša. Međutim, takav račun nije jednostavan, osobito zbog toga što se utjecaji na okoliš i razvoj društva ne mogu valjano mjeriti uz pomoć malog broja varijabli. Veze među različitim pokazateljima potrošnje resursa i utjecaja na okoliš vrlo su kompleksne. Slično vrijedi i za različite pokazatelje razvoja društva te se može zaključiti da težnja k *maksimiziranju priboda i minimiziranju troškova* u društvenom smislu povlači za sobom čitav niz sociokulturnih, političkih, etičkih i brojnih drugih pitanja. Kada se svemu navedenom pridoda činjenica da se *troškovima i pribodima* mora obuhvatiti čitav životni vijek građevine, odnosno dijela ljudskoga izgrađenog okoliša koji se procjenjuje u smislu održivosti, sam postupak procjene postaje iznimno složen.

5. Procjena održivosti građevina

U praksi se za procjenu održivosti građevina najčešće koriste dobrovoljni sustavi za certifikaciju građevina. Prvi takav sustav je 1990. godine ustanovila organizacija BRE (engl. *Building Research Establishment*) pod nazivom BREEAM (engl. *Building Research Establishment Environmental Assessment Method*). Nakon toga je 1998. godine u SAD-u razvijen sustav certifikacije LEED (engl. *Leadership in Energy and Environmental Design*). U Njemačkoj je uspostavljen sustav pod nazivom DGNB (njem. *Deutsche Gesellschaft für Nachhaltiges Bauen*) pod okriljem Njemačkog savjeta za zelenu gradnju. Pored navedenih, u međuvremenu je diljem svijeta uspostavljeno više od 30 različitih sustava koji se primjenjuju u više od 60 zemalja. Procjena se najčešće provodi bodovanjem određenih pokazatelja projekta prema postavljenim kriterijima. Broj i vrsta pokazatelja variraju od sustava do sustava. Najčešće su obuhvaćeni pokazatelji potrošnje resursa, utjecaja na okoliš i utjecaja na zdravlje tijekom izgradnje i uporabe građevine. U novije vrijeme se

neki od sustava proširuju i ekonomskim pokazateljima kao što su cjeloživotni troškovi zgrade (LCC, engl. *Life Cycle Cost*). Također se sustavi koji su se u začecima pozivali na empirijske i gotovo intuitivne pokazatelje danas sve češće oslanjaju na znanstveno utemeljene metode kao što je procjena životnog ciklusa (LCA, engl. *Life Cycle Assessment*). Postoje brojne, međusobno slične, definicije procjene životnog ciklusa. Prema Kibertu (2016.), procjena životnog ciklusa je postupak određivanja potrošnje resursa i utjecaja na okoliš materijala, proizvoda ili čitavih građevina tijekom njihova cijelog životnog ciklusa. Potrošnja svih materijalnih resursa, energije i vode, kao i sve emisije u zrak, vodu i tlo, prikazuje se za određeni materijal i njegov životni ciklus tablično. Životnim ciklusom se mogu obuhvatiti sljedeće faze: vađenje sirovina, proizvodni proces, ugradnja u zgradu i konačno zbrinjavanje. Također se obuhvaćaju utjecaji na okoliš i potrošnja resursa prilikom transporta sirovina i materijala u navedenim fazama životnog ciklusa ili između njih. Takav kompleksan i cijelovit pristup pruža bolju podršku prilikom izbora materijala i proizvoda koji će se ugraditi u zgradu nego jednostavno sagledavanje samih svojstava proizvoda (Kibert, 2016.). Ipak, najtočniji postupak bila bi procjena životnog ciklusa čitave građevine. Razmotrimo, na primjer, termoizolaciju zgrade. Projektant treba odlučiti između dvije vrste termoizolacije; pretpostavimo da raspolaže podatcima o energiji koja se utroši za vađenje sirovine, proizvodnju i dopremu na gradilište za obje vrste termoizolacije (ovdje ćemo ih nazvati: termoizolacija A i termoizolacija B). Utrošena energija je jedan od pokazatelja održivosti proizvoda, te projektant može odlučiti da usporedi podatka o utrošenoj energiji donese konačnu odluku. Međutim, te se dvije termoizolacije mogu razlikovati i u pogledu termoizolacijskog svojstva koje će pružiti zgradi nakon ugradnje. Procjena životnog ciklusa (LCA) čitave zgrade obuhvatit će svu energiju koja je potrošena u svim procesima: od dopreme termoizolacije na gradilište do energije potrebne za grijanje i hlađenje zgrade. Kako energija za grijanje i hlađenje zgrade ovisi upravo o termoizolacijskom svojstvu same izolacije, upravo će taj podatak značajno utjecati na konačan rezultat procjene životnog ciklusa građevine. Ovisno o njezinim parametrima, može se dogoditi da rezultat provedene LCA konkretne zgrade favorizira drugi tip termoizolacije nego što će pokazati LCA same termoizolacije. Uz pomoć navedenog primjera valja zaključiti kako je procjena životnog ciklusa čitave zgrade cijelovitija od procjene životnog ciklusa pojedinog materijala ili proizvoda koji se ugrađuje u građevinu. Prema tome, građevinski proizvod koji egzistira u prostoru i vremenu podrazumijeva cijelokupnu građevinu, te je zbog toga analizu održivosti potrebno usmjeriti upravo na konačan proizvod.

Slika 1. Faze životnog ciklusa građevine (Izvor: SAB Magazine)

6. Uloga društvenog razvoja u procjeni održivosti građevina

Tijekom svake faze u životnom ciklusu građevine (Sl. 1.) događa se njezina svojevrsna interakcija s okolišem unutar kojeg se nalazi, društvom čiji članovi je koriste i gospodarskim sustavom kojem služi. Interakcija s društvom pri tome je posebno složena. Što bolje upoznavanje s tom interakcijom pomaže preciznijem određivanju *troškova* i *priboda* koje građevina stvara u društvenom smislu. Cilj je pri tome, rečeno je, *maksimizirati pribode* i *minimizirati troškove*. Na taj se način, između ostalog, povećava društveni kapital, o kojem je bilo riječi na početku. Međutim, gospodarski i okolišni resursi su ograničeni, a time su ograničene i mogućnosti izgradnje koje bi zadovoljile sve ljudske potrebe. Stoga je potrebno (osobito u društvenim znanostima) definirati mjerila i indikatore uz pomoć kojih će oni koji mijenjaju izgrađeni ljudski okoliš (primjerice, stručnjaci koji se bave planiranjem, projektiranjem, gradnjom, upravljanjem i naposljetu rušenjem

građevina) biti u mogućnosti mjeriti utjecaj planiranih ili ostvarenih izmjena na daljnji razvoj zajednica i u konačnici određenog društva. Mjerjenje i uspoređivanje indikatora različitih zahvata u prostoru pomaže učinkovitijem razvoju društva i optimiziranju trošenja gospodarskih i ekoloških resursa. Ovdje valja napomenuti da su najmanje održive građevine upravo one koje su izgubile svoju funkciju, odnosno one koje se više ne koriste. One pak ne pridonose razvoju društva i ne služe zadovoljenju potreba za koje su bile predviđene. U takve su građevine nepovratno potrošeni (neobnovljivi) resursi, a na dulji rok „potrošena“ je i lokacija na kojoj su izgrađene. Potrošena su i određena ekomska sredstva. One su dakle neodržive u okolišnom, gospodarskom i društvenom pogledu. Da su kriteriji društvenog razvoja u slučaju tih građevina bili preciznije postavljeni, odnosno da su postojali konkretni i svrshishodni scenariji upotrebe, do takvih problema najčešće ne bi dolazilo.

Kod ranije navedenih sustava certificiranja (BREEAM, LEED i DGNB) broj indikatora vezanih uz društveni razvoj kreće se od 14 do 16% u odnosu na ukupan broj indikatora koji se kod zgrada ocjenjuje. Kod DGNB sustava indikatori društvenog razvoja mogu donijeti najviše 22,5% ukupnog broja bodova (gospodarski razvoj 22,5%, zaštita okoliša 22,5%, društveni razvoj 22,5%, tehnička svojstva 22,5% i kvaliteta procesa 10%).

Osim certifikacijskih sustava, postupci ocjenjivanja održivosti građevina opisani su različitim normama. Svrha je takvih normi unificirati postupke procjene održivosti kako bi se, primjerice, mogli uspoređivati rezultati procjena dvaju različitih alternativnih projekata za pojedinu građevinu. Važeće europske norme, koje daju okvire za ocjenjivanje održivosti građevina, prihváćene su i u Hrvatskoj. Osnovni niz ovih normi je *HRN EN 15643*, a sastoji se od četiri dijela. Prvi dio daje opći okvir, drugi obrađuje svojstva vezana uz okoliš, treći se u cijelosti odnosi na društveni razvoj, a četvrti na ekomska svojstva. Puni naziv treće norme u nizu je *HRN EN 15643-3:2012 – Održivost građevina – Ocjenjivanje održivosti zgrada – 3. dio: Okvir za ocjenjivanje društvenih svojstava*. Okvir za ocjenu društvenih svojstava zgrada usmјeren je na: pristupačnost, prilagodljivost, zdravlje i udobnost, opterećenja na lokalni okoliš (susjedstvo), održavanje, zaštitu i sigurnost, nabavu materijala i usluga i uključenost aktera.

7. Zaključak

Na početku rada prikazan je koncept održivog razvoja koji se oslanja na tri osnovna stupnja razvoja koji su široko prihváćeni te su kao takvi neizostavan dio svih razmatranja vezanih uz održivu gradnju, odnosno stvaranje izgrađenoga ljudskog okoliša na način usklađen s održivim razvojem.

U drugom poglavlju dan je osvrt na nekoliko radova iz kojih je vidljiv sociološki pristup održivom razvoju. Takav pristup ukazuje na potrebu za minimiziranjem trošenja prirodnog kapitala uz istovremeno povećanje društvenog kapitala, pri čemu je uočena važna uloga gradnje za postizanje održivog razvoja.

Treće poglavlje govori o potrebi i važnosti interdisciplinarnog i multidisciplinarnog pristupa tijekom kontinuiranog procesa između, s jedne strane, identifikacije potreba društva u pogledu izgrađenog ljudskog okoliša, te, s druge strane, gradnje i upravljanja izgrađenim okolišem.

Alati za procjenu održivosti građevina koji se navode u petom poglavlju uzimaju u obzir aspekte društvenog razvoja što je vidljivo iz svega navedenog u šestom poglavlju. Ti su alati relativno mladi i još se razvijaju. Vrlo je malo građevina u Hrvatskoj koje su certificirane prema nekom od certifikacijskih sustava zelene gradnje. Za sada ne postoji ni zakonska obaveza procjene građevina u smislu održive gradnje. Međutim, u budućnosti se može očekivati sve više dodatnih zahtjeva kako bi se gradnja uskladila s potrebama održivog razvoja. Stoga će se pri dodatnom razvoju alata i kriterija za procjene održivosti građevina, kao i pri primjeni tih alata i kriterija, ukazivati sve veća potreba suradnje stručnjaka i znanstvenika iz društvenih područja s onima iz tehničkih područja.

Literatura

- Bušljeta Tonković, A. (2015.), *Održivi razvoj središnje Like. Prinosi analizi ljudskog i socijalnog kapitala*, Zagreb – Gospic, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Državni arhiv u Gospicu.
- Cavrić, B. (2005.), *Summary of Interview Protocol with Planning Professionals, Land Developers and Academics*, Zagreb, lipanj – srpanj 2005.
- Cavrić, B. (2009.), Održivost i njezine sastavnice kao nova paradigma u teoriji i praksi hrvatskog planiranja, *Geoadria*, 14 (1), 61-86. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=63296), 22. listopada 2017.
- CIB (1995.), *Sustainable Development and the Future of Construction – A Comparison of Visions from Various Countries*, Rotterdam, CIB-International Council for Building Research Studies and Documentation.
- Frodeman, R., Thompson Klein, J., Mitcham, C. (2010.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, New York, Oxford University Press.
- Goodhew, S. (2016.), *Sustainable Construction Processes: A Resource Text*, Chichester, Wiley-Blackwell.
- HRN EN 15643:2012 – Održivost građevina – Ocjenjivanje održivosti zgrada – 3. dio: Okvir za ocjenjivanje društvenih svojstava, Hrvatski zavod za norme, Zagreb, 2012.
- Kibert, C. J. (1994.), Establishing Principles and a Model for Sustainable Construction. U: Kibert, C. J. (ur.), *Sustainable Construction. Proceedings of The First International Congress of CIB TG16* (str. 3-12), Gainesville, Center for Construction and Environment, University of Florida.
- Kibert, C. J. (2016.), *Sustainable Construction: Green Building Design and Delivery*, Fourth edition, Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons Inc.
- Lay, V. (2007.), Održivi razvoj i vođenje, *Društvena istraživanja*, 16 (6), 1031-1053. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=30085), 22. listopada 2017.

- Matešić, M. (2009.), Principi održivog razvoja u strateškim dokumentima Republike Hrvatske, *Socijalna ekologija*, 18 (3-4), 323-338. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=82458), 22. listopada 2017.
- Our Common Future (1987.), Chapter 2. Towards Sustainable Development. *Report of the World Commission on Environment and Development*. (<http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>), 12. svibnja 2016.
- Roseland, M. (2000.), Sustainable Community Development: Integrating Environmental, Economic and Social Objectives, *Progress in Planning*, 54 (2), 73-132. DOI: 10.1016/S0305-9006(00)00003-9
- Strategija održivog razvijanja Republike Hrvatske* (Narodne novine 30/2009), Zagreb, 2009.
- The Copenhagen Declaration and Programme of Action: World Summit for Social Development*, 1995, Copenhagen, United Nations.
- Vezilić Strmo, N., Senjak, I., Štuholfer, A. (2014.), Održivost postaje stambene izgradnje i mogućnost procjene, *Prostor*, 22 (1), 122-133. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=183567), 22. listopada 2017.

Popis neobjavljenih izvora

- Bilješke s edukacije *Green Building Professional*, 2011.-2012., Zagreb, Hrvatski savjet za zelenu gradnju.
- Bilješke s edukacije *International Training „DGNB Consultant“*, 2017., Zagreb, Hrvatski savjet za zelenu gradnju, DGNB Academy.

III.

O ODRŽIVOSTI KROZ „SVIJET ŽIVOTA“

KONCEPT ODRŽIVOG RURALNOG TURIZMA: PRIMJERI DOBRE PRAKSE U LICI

Anita Bušljeta Tonković

Uvod

Koncept održivog razvoja, o kojem u Hrvatskoj sociolozi i brojni drugi znanstvenici raspravljaju od devedesetih godina 20. stoljeća, u posljednje je vrijeme izložen brojnim kritikama.¹ Moglo bi se reći da se u znanstvenom diskursu i različitim dokumentima i deklaracijama, tom sveprisutnom konceptu² koji se tek jednim dijelom primjenjuje u praksi uistinu dogodila svojevrsna „potrošenost“. Čini se da su globalni akteri, kao što su Ujedinjeni narodi, a zatim i najrazvijenije, vodeće zemlje svijeta i posebno akadem-ska zajednica, koncept održivog razvoja predugo teorijski oblikovali, a da su načini prilagodbe i implementacije u stvarnom „svijetu života“ ostali po strani. Ovdje su navedeni samo neki od razloga tih kritika, a one najglasnije upućene su upravo drugom dijelu sintagme – razvoju. Zbog toga ga teoretičari na početku 21. stoljeća pokušavaju zamijeniti konceptom *odrasta* (engl. *degrowth*; Kallis i sur., 2016.). Ipak, održivi razvoj i integralna održivost ostaju osnovnim razvojnim kriterijima koji izviru iz holističkog načela, načela cjelovitosti (Lay, 2007.). Ne smijemo zaboraviti da teorijske rasprave o održivosti u sebi nose, između ostalog, jasno razlikovanje pojmove održivost i opstojnost. Prvi označava „način razvitka koji neće voditi opadanju prosječne razine kvalitete življenja u budućnosti“, a drugi „način razvitka koji neće voditi opadanju kvalitete življenja ispod određene minimalne razine potrebne za ljudski život“ (Dresner, 2002., prema Lay, 2007., 22). Suvremena društva, reći će Dresner, prebrzo žive, pa određene promjene (klime, biosfere i okoline) zapažaju kasno i stoga gotovo neprimjetno počinjemo govoriti o opstojnosti i opstanku, a sve manje o održivosti.

Brzina suvremenog života, gomilanje vizualnih, zvučnih i simboličnih podražaja, Simmeleova (2001.) neumoljiva *blaziranost*, često nas dovode do preslagivanja interesa,

¹ U Hrvatskoj se tematikom održivog razvoja još od 1990-ih bave među sociologima primjerice Ivan Cifrić, Vladimir Lay i Ognjen Čaldarović, a od 2000-ih primjerice Marija Geiger Zeman i Dražen Šimleša.

² Neki od međunarodnih dokumenata ključnih za održivi razvoj su: Stockholmska deklaracija (1972.), Izvještaj „Naša zajednička budućnost“ (1987.), Deklaracija iz Rija i Agenda 21 (1992.), Plan provedbe (Johannesburg, 2002.), Milenijski ciljevi razvoja do 2015. (MDG's) i Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030. (SDG's). Pariški sporazum o klimatskim promjenama (2015.) također naglašava nužnost uspostave održivog i uravnoteženog razvoja.

pa ekonomski interesi i stvaranje viška (profita) često zauzimaju prvo mjesto. Premda nazivi ekonomija i ekologija imaju isti korijen riječi (*oikos*, grč. dom), dakle obje se odnose na dom i ljudsko odnošenje prema njemu, one danas nisu u suglasju. Suvremene razvojne težnje ekonomski interes vide prvenstveno kao interes profita usmjeren na maksimizaciju zarade pri čemu briga o domu (okolišu) i ljudskom zdravlju ostaje sporedna, ako ne i potpuno nevažna. Suprotno tome, ekološki interes podrazumijeva odgovornost spram života i živog svijeta, on nije orijentiran na profit i ne sadrži u svojoj osnovi kapitalnu dobit povezani s profitom (Puđak, 2007.). Postavlja se pitanje na koji način u suvremenom društvu 21. stoljeća – društvu fluidne modernosti, postmodernom društvu, društvu refleksivne modernizacije ili jednostavno društvu rizika (Bauman, 2011.; Beck, 2001.) – pomiriti ekonomski i ekološki interes. Jedan od puteva za njihovu pomirbu nudi upravo koncept održivog razvoja. Nastojanje na uravnoteženju četiriju osnovnih dimenzija – ekološke, ekonomske, sociokulturne i političke – jedan je od ključnih momenata tog koncepta (Redclift, 1991.; Lay, 2007.; Bušljeta Tonković, 2015.).³

Pretežno ruralna područja u Hrvatskoj, prema podacima i kriterijima korištenima u dokumentu *Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014.–2020.*, zauzimaju gotovo 80% kopnenog područja države. Stanovništvo koje živi na ruralnim područjima čini 56,7% ukupne populacije.⁴ Navedeni podaci govore u prilog potrebi za osmišljavanjem razvojnih modela koji će pomiriti ekološke i ekonomske interese i prvenstveno biti na dobrobit lokalnih (ruralnih) zajednica. Ruralna su se područja u usporedbi s urbanim, osobito visokourbaniziranim, razvijenim područjima u prošlom stoljeću često navodila u negativnom kontekstu. Primjerice, na početku 20. stoljeća Simmel (2001., 138) objašnjava da „(...) svakim prelaskom ulice, tempom i raznolikošću privrednog, profesionalnog, društvenog života – on [velegrad, op. a.] već u osjetilnim temeljima društvenog života, u kvantu svijesti koji od nas zahtijeva zbog naše organizacije kao bića koja razlikuju sadrži duboku suprotnost prema malom gradu i seoskom životu s polakšim ritmom jednakomjernog protjecanja njihove osjetilno-duhovne slike života. Iz toga se prije svega može shvatiti intelektualistički karakter velegradskog života nasuprot onom u malom gradu koji je više orijentiran na srce i osjećajne odnose. Jer oni imaju svoj korijen u nesvjesnim slojevima duše i najbolje rastu u uvjetima mirne jednakomjer-

³ Na općenitoj se razini govori o tri osnovne dimenzije održivog razvoja, a to potvrđuje i nedavno izvješće Ekonomskog i socijalnog vijeća Opće skupštine UN-a iz 2016. gdje se ponovno ističu ekonomska, socijalna i okolišna dimenzija (http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/76&Lang=E). U ovom radu dimenzije održivog razvoja podjelili smo na ukupno četiri, dodajući političku što je potkrijepljeno dodatnom literaturom.

⁴ Pretežno ruralna područja u Europskoj uniji zauzimaju 51% površine i na njima živi 22,3% stanovništva.

nosti neprekinutih navika.“ Međutim, ruralno se na početku 21. stoljeća, možda i zbog same *blaziranosti* o kojoj govori Simmel, počinje shvaćati javnim prostorom koji nudi kvalitetan ekološki, ambijentalni i rekreacijski sadržaj. Na taj način ruralna područja, konkretno sela, postaju mjesta koja nude bijeg iz Baumanovih (2011.) *emetičnih, fagičnih, praznih mesta* i u konačnici *nemjesta* (Auge, 2002.).

Turizam u tom suvremenom procesu (ponovnog) otkrivanja ruralnoga kao utočišta koje obnavlja „srce i osjećajne odnose“ igra ključnu ulogu. Sva pažnja usmjerena je na održivi ruralni turizam čiji obrisi će biti prikazani u ovom radu. Osnovna je svrha rada prikazati mogućnosti razvoja održivog ruralnog turizma koji je u sinergiji s ostalim gospodarskim djelatnostima i koji ne predstavlja okosnicu gospodarstva već dodatan prihod lokalnim zajednicama, dodatan kanal za distribuciju lokalnih proizvoda. Mogućnosti razvoja održivog ruralnog turizma u Lici bit će prikazane uz pomoć tri konkretna primjera iz prakse. Rad će se također nadovezati na istraživanje o mogućnostima održivog razvoja na području Središnje Like.

Od održivog ruralnog razvoja do društvenih inovacija – pojašnjenje koncepata

Makar djelomično oslikavanje društvene zbilje, u ovom slučaju određenog ruralnog prostora odnosno lokalnih zajednica koje na tom prostoru žive, složen je zadatak. Rad se prvenstveno temelji na konceptima održivosti, neoendogenog razvoja i odrasta u kontekstu ruralnog razvoja. Ti su teorijski koncepti važni i zbog toga što oslikavaju uzroke i posljedice različite distribucije resursa, ali i potencijale koji su dostupni ako se resursi (pravednije) redistribuiraju. Kako bi se obuhvatila što šira slika društvenih procesa koji se trenutačno odvijaju na europskoj pa onda i nacionalnoj i posljedično regionalnoj, odnosno lokalnoj razini, najprije ćemo definirati osnovne koncepte i pojmove.

Suvremeno shvaćanje razvoja ruralnih područja unutar Europske unije orijentirano je prema konceptima održivog ruralnog razvoja i neoendogenog razvoja. U okviru tih koncepata nastoji se na poticanju konkretnih aktera određenog prostora da kreiraju vlastite razvojne vizije i to na temelju ukupnih komparativnih prednosti. Na taj se način utječe na oblikovanje razvojnih strategija pojedine regije te na kraju zajedničke strategije ruralnog razvoja na europskoj razini (Galdeano-Gómez i sur., 2011.).⁵ Drugim

⁵ Koncept neoendogenog razvoja usko je vezan uz program LEADER, inicijativu Europske unije za potporu projektima ruralnog razvoja pokrenutih na lokalnoj razini u svrhu revitalizacije ruralnih područja i stvaranja novih radnih mesta. Više značajki LEADER-a vidjeti na mrežnim stranicama LEADER mreže Hrvatske (<http://lmh.hr/leader-clld/leader>), pristup 6. siječnja 2017.

rijecima, suvremena shvaćanja razvoja ruralnih područja okrenuta su ruralnom razvoju kao cjelini, a agrarni razvoj postaje sastavnicom ukupnog ruralnog razvoja. Nastali zaokret prikazan je u Tablici 1.

Tablica 1. Osnovna usporedba agrarnog i ruralnog razvojnog modela

Model agrarnog razvoja	Model ruralnog razvoja
<p>Interesi poljoprivrednika isto su što i ukupni interesi ruralnog područja.</p> <p>Multifunkcionalnost ruralnog prostora rezultat je dosadašnjeg povijesnog razvoja tradicionalne poljoprivrede.</p> <p>Ruralna područja koja su održiva ovise o poljoprivrednim aktivnostima u ekonomskom i kulturološkom smislu.</p>	<p>Lokalni akteri predstavljaju širok spektar interesa ovisno o njihovom društvenom i ekonomskom statusu.</p> <p>Multifunkcionalnost ruralnog prostora rezultat je unutarnje raznolikosti (aktera) i vanjskih očekivanja ili pritisaka.</p> <p>Kompetitivan poljoprivredni sektor nije uvijek preduvjet održivosti ruralnih područja.</p>

Izvor: Baldock i sur., 2001., prema Galdeano-Gómez i sur., 2011., 57.

Održivi ruralni razvoj, unutar naznačenih okvira, označava „pomno planiran proces ravnateljnih i održivih ekonomskih, sociokulturnih, političkih i ekoloških promjena čija je osnovna uloga poboljšanje kvalitete života lokalnog stanovništva na ruralnom području“ (Dower i Papageorgiou, 2003., 4). Ključne elemente ove definicije potrebno je dodatno objasniti. Naglasak na pomno planiranje i ravnateljnost upozorava na to da oblikovanje ruralnog razvoja konkretnog područja nije kratkotrajan zadatak već dugoročan proces. Ukupnost ekonomskih, sociokulturnih, političkih i ekoloških elemenata podrazumijeva upravo holistički pristup rješavanju postojećih problema, zadovoljenju trenutačnih potreba ali i planiranju za budućnost. Politički segment u ovom slučaju ne odnosi se na političke stranke i njihova odmjeravanja snaga. Naime, efikasan koncept ruralnog razvoja u svojoj političkoj dimenziji označava procese koji dovode do rasta povjerenja, prvenstveno u regionalne i lokalne donositelje odluka. Zbog toga ova dimenzija razvoja ima potencijal izmijeniti odnose moći između lokalnih zajednica i lokalnih političkih aktera. Definicija ruralnog razvoja naglasak stavlja na „promjenu“. Naime, sam pojam razvoja podrazumijeva promjene nabolje. U ovom kontekstu promjena označava nemogućnost ostanka *statusa quo*, odnosno potrebu za oblikovanjem suptilnih i planiranih pomaka. Definicija također u fokus stavlja kvalitetu života lokalnog stanovništva. Razvojni su se impulsi na ruralnim područjima tijekom 20. stoljeća najčešće ostvarivali u sklopu nacionalnih razvojnih interesa, pa su samim time više ili manje donosili i poboljšanje kvalitete života lokalnih ruralnih zajednica. Posljednjih nekoliko desetljeća pažnja je usmjerenja

na konkretnе potrebe ruralnih područja i njihovih stanovnika, na konkretni kontekst i prilagodbu razvojnih koncepata (Dower i Papageorgiou, 2003., 5).

Održivi ruralni razvoj 21. stoljeća u svojem osnovnom nastojanju mora zadovoljiti dvije zadaće: poboljšati opće životne uvjete lokalnih zajednica određenog područja te očuvati i održivo koristiti prirodne resurse (Pugliese, 2001.). Takav vid razvoja u općenitom smislu možemo definirati kao „proces multidimenzionalne promjene koja je zahvatila cjelokupne ruralne sustave“ (Polidori i Romano, 1996., prema Pugliese, 2001., 113). Gospodarski rast, podizanje kvalitete života i očuvanje prirodnih datosti ciljevi su koji nose jednaku težinu unutar koncepta održivog ruralnog razvoja. Za postizanje tih triju ciljeva, pri čemu bi se koristio pristup *odozgo prema gore*, glavni bi elementi razvoja trebali biti *lokalni endogeni resursi* (okoliš, radna snaga, znanje te načini proizvodnje, potrošnje i komunikacije). Tako bi održive ruralne zajednice mogle prepoznati i internalizirati egzogene društvene promjene koje se prvenstveno odnose na tržiste, nove razvojne smjernice i (nacionalne) strategije te razvoj tehnologije. Trebale bi biti sposobne takve egzogene impulse integrirati i uravnotežiti s obzirom na potrebu za čuvanjem i unapređenjem vlastitih ruralnih posebnosti odnosno različitosti. Na taj je način stanovnicima ruralnih područja dodijeljena aktivna uloga. Identificirani kao primarni ekonomski i uopće društveni akteri u procesu odlučivanja o vlastitim razvojnim potrebama, pa sukladno tome i mogućnostima, oni dobivaju određenu kontrolu nad samim razvojnim procesom i, posljedično, nad ostvarenom dobiti (Pugliese, 2001.).

Upravo su lokalne zajednice one kojih bi se mogući razvoj trebao ticati i koje bi trebale sudjelovati u oblikovanju razvojnih smjernica. Ovdje ćemo ih ukratko i definirati. Zajednica je naime skup ljudi koji žive na određenom geografskom prostoru, odnosno zajednica označava skupinu pojedinaca čiji se svakodnevni život, povezan ili nepovezan s radnim obvezama, ostvaruje unutar jednog geografskog područja. Lokalna je zajednica ona u kojoj je „teritorijalna pripadnost glavno regulativno načelo i sredstvo uzajamne komunikacije“ (Abercrombie i sur., 2008., prema Bušljeta Tonković, 2015., 69). Premda su u fokusu ovoga rada lokalne zajednice, kao što su zajednice u manjim mjestima, selima i manjim gradovima ili gradskim četvrtima, valja naznačiti da pojam zajednice jednako tako može obuhvaćati stanovnike velikih gradova, gradskih aglomeracija, ponekad i cijele države. Razlog za takvo općenito shvaćanje zajednice sociolozi M. Geiger Zeman i Z. Zeman (2010., 89) pronalaze upravo u osnovnoj definiciji pojma. Ta definicija ne podliježe prostornim ograničenjima, a zajednicu označavaju kao „svjesnu okupljenost i djelovanje socijalnih aktera⁶ oko određenih ciljeva i vrednota“. Isti autori

⁶ Socijalni je akter u općenitom smislu „svaki pojedinac koji sudjeluje u društvenom djelovanju“, odnosno „socijalni akter je subjekt koji, zajedno s ostalim akterima, odlučuje o

konstatiraju da je održiva zajednica ideal zajednice 21. stoljeća te da univerzalan recept za ostvarivanje takve zajednice ne postoji. Ipak, uzme li se u obzir „primat lokalnoga“, svaka zajednica mora specifičan sadržaj održivosti na svojem području definirati polazeći od vlastitih vrijednosti i perspektive. Pri tom je potrebno razmotriti relevantne lokalne ekonomske, socijalne, kulturne i okolišne aspekte. Također je važno da se u procesu odlučivanja uključe svi članovi zajednice. Zadovolje li se navedeni uvjeti, održiva lokalna zajednica povezuje se sa svojim okolišem na praktičnoj, opipljivoj razini (primjerice tjelesno zdravlje i procjenjivanje odakle dolaze resursi) te na manje opipljivim razinama emocionalne i duhovne povezanosti. Održivost neke zajednice, osim nabrojenih poveznica koje se stvaraju u zajednici i teško su mjerljive, moguće je mjeriti i konkretnim pokazateljima (Geiger Zeman i Zeman, 2010., 90).⁷ Oni su ukratko naznačeni u Tablici 2 usporedbom neodržive i održive zajednice.

Tablica 2. Osnovna usporedba neodrživih i održivih zajednica

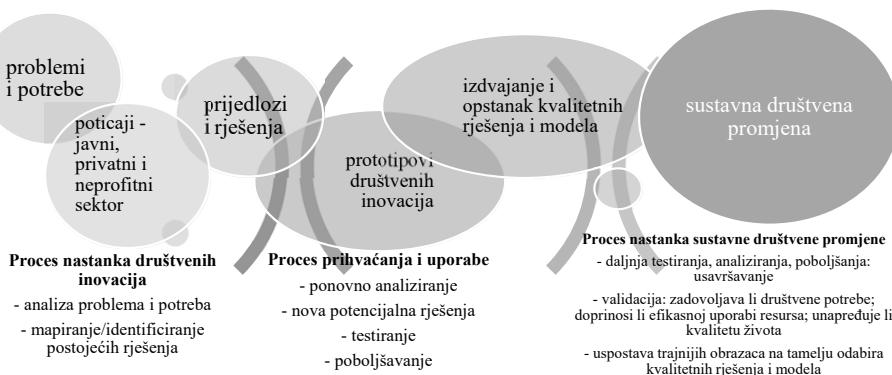
Neodrživa zajednica	Održiva zajednica
<p>Troši resurse brže nego što se mogu obnoviti.</p> <p>Proizvodi više otpada nego što ga prirodni sustavi mogu preraditi.</p> <p>Oslanja se na udaljene izvore pri zadovoljavanju temeljnih potreba.</p>	<p>Troši resurse primjereno brzinu njihova obnavljanja.</p> <p>Proizvodi otpad u količini koju mogu preraditi prirodni sustavi. Oslanja se na bliske izvore pri zadovoljenju temeljnih potreba.</p> <p>Njeguje predanost mjestu.</p> <p>Promovira vitalnost.</p> <p>Djeluje kao čuvar.</p> <p>Stvara veze izvan granica zajednice.</p>

Izvor: Maida, 2007., prema Geiger Zeman i Zeman, 2010., 91.

Rasprave o potrebama konkretnih područja i lokalnih zajednica dovele su do oblikovanja i primjene koncepta neoendogenog razvoja koji u biti sažima dosadašnju raspravu unutar jedinstvenog termina. Koncept u teorijske rasprave uvodi C. Ray 2001. godine, a temelji se na osnovnoj ideji da bi lokalni faktori razvoja trebali biti prepoznati i uvaženi kao polazna platforma pri kreiranju održive budućnosti. Osnovna

poduzimanju određene akcije“. U tom kontekstu pojam zajednice označava oblik strukturiranja aktera (Abercrombie i sur., prema Bušljeta Tonković, 2015., 65-67).

⁷ Više o održivim zajednicama vidjeti u Geiger Zeman i Zeman, 2010.

Slika 1. Idealtipski stadiji razvoja društvenih inovacija i nastanak društvene promjene.

Izvor: Murray i sur., 2010., 11.

je postavka koncepta uvažavanje konkretnog ruralnog područja i lokalnih zajednica kao glavnih aktera za oblikovanje i poboljšanje ukupnih socioekonomskih uvjeta. Ključnim segmentima razvoja smatra se upravo ljudski i socijalni kapital određene zajednice. Nadalje, uspostava ravnoteže između pristupa *odozgo prema gore* i *odozgo prema dolje* značajna je karakteristika koncepta. Unutar neoendogenog razvoja lokalne su inicijative segment koji može oblikovati *ad hoc* koncept određenog razvojnog projekta i to na temelju najprije vlastitoga iskustva, pa onda vizija i težnji koje se žele ostvariti. Konačno oblikovan razvojni plan nastaje na mjestu gdje se susreću pristupi *odozgo prema gore* i *odozgo prema dolje* (Ray, 2001.; Tolon-Becerra i sur., 2010.; Atterton i sur., 2011.; Galdeano-Gómez i sur., 2011.).

Neophodno je definirati i sam koncept (održivog) ruralnog turizma. U općenitom smislu ruralni turizam označava „različite aktivnosti i oblike turizma koji se javljaju izvan gradova i onih područja na kojima se razvio masovni turizam (...), uvjetovan je turističkim atrakcijama koje se nalaze u ruralnim područjima (...), njegova važnost ogleda se u interakciji poljoprivredne proizvodnje, proizvodnje tradicionalnih proizvoda, prezentiranja tradicije, tradicijske gastronomije i turističkih usluga te korištenja postojećih resursa“ (Demonja i Ružić, 2010., 12). Ruralni se turizam u osnovi dijeli na: agroturizam (turistička ponuda u obliku sudjelovanja turista u procesu proizvodnje tradicionalnih proizvoda); ekoturizam (predstavljanje prirodnih ljepota uz istodobno nastojanje na očuvanju prirode te dobrobiti i sociokulturalnih vrijednosti lokalnih zajednica); kulturni, etno ili turizam temeljen na kulturnoj baštini; naturalni turizam, usmjeren na prirodne posebnosti područja i usko vezan uz rekreaciju (planinarenje, promatranje

ptica, promatranje zvijezda, fotosafari, jahanje, lov, ribolov), ali i određene manifestacije poput festivala i koncerata u prirodi i slično (Daniloska i Hadzi Naumova-Mihajlovska, 2015.).⁸ Ruralni je prostor multifunkcionalan, njegova primarna uloga, osim proizvodnje hrane, odnosi se na održavanje ruralnog krajolika, zaštitu bioraznolikosti, a samim time i stvaranje radnih mjeseta, što naposljetku rezultira određenom razinom samoodrživosti. Iz takve multifunkcionalnosti ruralnog prostora oblikuju se novi sadržaji vezani uz slobodno vrijeme i rekreativnu, neizbjegljivo povezani uz ruralni turizam (McAreavey i McDonagh, 2011.).

Ruralni prostori pojedine države, pa tako i Hrvatske, ne smiju a niti se mogu shvaćati kao cjelina. Iz tog razloga i govorimo o prostorima, a ne o prostoru. Ono zajedničko svim ruralnim prostorima upravo je njihova različitost, a samim time i različite potrebe ali i različiti sadržaji, odnosno različite mogućnosti za razvoj koje se nude. Stoga su raznoliki i za pojedini prostor specifični proizvodi i usluge povezani s poljoprivrednom ili nekom drugom gospodarskom granom. Primijenjene na određeni prostor, prilagođene životu lokalnih zajednica, specifične postaju i inovacije. Te specifičnosti također pridonose integriranom, odnosno održivom razvoju konkretnog ruralnog prostora. Dodatno, te su specifičnosti temelj za razvoj turizma. Proizvodnja i potrošnja se uz pomoć turizma događaju paralelno, na istome mjestu. Pri tome potrošnja dobiva prizvuk javnog dobra jer pridonosi oblikovanju ekološkog, estetskog, rekreativskog prostora (McAreavey i McDonagh, 2011.). Ruralni turizam u čvrstom je odnosu naspram zajednice i okoliša. Neraskidivo je povezan uz poljoprivredna gospodarstva, malo i srednje poduzetništvo; u kontaktu je s prirodnim svijetom, kulturnim naslijeđem, tradicijom i tradicijskim praksama, tradicijskom gradnjom. Kao takav predstavlja složenu strukturu koju čine specifičan ruralni okoliš, ekonomija te povijesno i tradicijsko naslijeđe (Daniloska i Hadzi Naumova-Mihajlovska, 2015.).⁹

⁸ Demonja i Ružić (2010.) kao pojavnje oblike ruralnog turizma navode: seljački (agroturizam), rezidencijalni, zavičajni, sportsko-rekreativski, avanturistički, zdravstveni, edukacijski, tranzitni, kamping, nautički, kontinentalni, kulturni, vjerski, lovni, ribolovni, vinski, gastronomski, prirodi bliski turizam, ekoturizam.

⁹ Istraživanje uloge ruralnog turizma u razvoju dvaju ruralnih područja u Sloveniji (Nacionalni park Triglav i Regionalni park Kozjanski) pokazalo je da raznolikost turističke ponude ne jamči stabilnost ukupnog gospodarskog i sociokulturalnog sustava. Važnim faktorima za ukupnu stabilnost i održivost pokazali su se između ostalog veličina ruralnog prostora, raznovrsnost uključenih aktera, način upravljanja i posebno endogeni razvojni potencijal (prirodni i humani) (Údovč i Perpear, 2007.). Istraživanje provedeno na području mjesta Gruža (Općina Knić, Srbija) kao glavni problem nedovoljne razvijenosti turizma ističe nedovoljan angažman lokalne i regionalne samouprave, odnosno izostanak poticaja „odozgo“ (Dimitrovski i sur., 2012.). U turizmu veliku ulogu igra i marketing. Na tu temu talijanski su autori analizom sadržaja došli do zaključka da se u promotivnim materijalima dviju talijanskih

Koncept održivog ruralnog turizma, slično kao i drugi koncepti koji nastaju u teorijskim raspravama i promišljanjima, svojevrstan je socijalni konstrukt, što također navodi na zaključak da se radi o idealiziranoj konstrukciji koja, kada se pretoči u društvenu zbilju, ne poprima uvijek željen oblik. Već kao koncept, održivi ruralni turizam nosi u sebi određene nedorečenosti, na primjer zato što podliježe različitim tumačenjima različitih struka i napose interesnih skupina te s obzirom na kontekst u kojem se primjenjuje. Međutim, određeni konsenzus oko osnovne definicije ipak je postignut. Tako održivi ruralni turizam označava „ekonomski održivu djelatnost koja nije u suprotnosti s održivosti resursa na kojima se temelji turistička djelatnost, a koji se prvenstveno odnose na prirodni okoliš i sociokulturne vrijednosti unutar zajednice“ (Swarbrooke, 1999., prema McAreavey i McDonagh, 2011., 176). U oblikovanju održivog ruralnog turizma na pojedinom ruralnom području koristi se takozvani „adaptivni pristup“. Uz pomoć tog pristupa nastoji se uvažiti činjenica da različite grupe mogu imati različite vrijednosti i potrebe. Jedan od jednostavnih primjera su različiti prioriteti udruga za zaštitu prirode i interesnih skupina kao što su vlasnici turističkih objekata. Adaptivnim se pristupom umjesto određivanja strogih pravila pokušava naći ravnotežu između različitih interesa, a s obzirom na konkretne okolnosti. Premda takav pristup lako može postati jednim od generatora napetosti i konflikata, zbog svojeg je fleksibilnog karaktera više usmjeren na postizanje konsenzusa. Na taj način socijalni akteri koji često ne dijele slične interese imaju priliku za suradnju na obostranu korist. Podjela moći i odgovornosti među akterima pridonosi stvaranju društvene dinamike pa i društvenih promjena koje podrazumijevaju nove načine rada, institucionalnu fleksibilnost, usvajanje novih vještina, političku otvorenost i prihvatanje novih razvojnih dionika (McAreavey i McDonagh, 2011.).

Društvene promjene temelje se među ostalim na društvenim inovacijama. Zbog toga je potrebno ukratko pojasniti što se razumijeva terminom „društvene inovacije“, odnosno naznačiti zbog čega su one važne u raspravi koja slijedi. Koncept društvenih inovacija u posebnom je fokusu od početka ekonomskе krize 2007. godine. U tom kontekstu svoj je doprinos dao i Ured za europsku politiku (BEPA, 2014.) koji društvene inovacije definira u općenitom smislu kao skup novih ideja (proizvoda, usluga i modela) koje rješavaju društvene izazove, zadovoljavaju socijalne potrebe te stvaraju nove društvene odnose među društvenim skupinama. Murray i sur. (2010., 3) definiraju društvene inovacije kao

regija (Kampanija i Toskana) promovira „globalna ruralnost“ (uvijek zelene šume, doline, planine, šarena polja, pitoreskna sela), a ne lokalne posebnosti premda su jednakо vrijedne kao i idealizirane slike ruralnoga prostora (Figueiredo i Raschi, 2012.). Spomenuta istraživanja tako daju naslutiti složenost procesa koji dovode do razvoja ruralnog turizma na konkretnom području, odnosno složenost same strukture koja drži na okupu razvojne procese.

„nove strategije, koncepte, ideje, procese, proizvode, usluge, poslovne modele, alate i metodologije i kombinacije svega navedenoga čime se odgovara na društvene potrebe ili probleme, pri čemu se stvaraju novi društveni odnosi i suradnja“. Isti autori dodaju kako društvene inovacije trebaju u biti postići dvojaku zadaću – pridonijeti postizanju dobrobiti društva [ili pojedinih njegovih dijelova, op. a.] i osnažiti društvo u smislu sposobnosti za djelovanje prema dalnjim poboljšanjima. Na taj način socijalne inovacije označavaju potencijalne mehanizme kojima se mogu postići sustavne promjene. Slika 1 prikazuje idealipske stadije razvoja društvenih inovacija i sustavnih društvenih promjena.

Društvene inovacije u kontekstu prikazanom Slikom 1 označavaju prvenstveno nova rješenja. To su inovacije koje nose prizvuk društvene misije, usmjerene su prema postizanju opće dobrobiti uz pomoć koje se ostvaruje društveni utjecaj. Mogu ih inicirati, razviti i implementirati organizacije iz javnog, privatnog profitnog i privatnog neprofitnog sektora kao i pojedinci. Uloga pojedinaca pritom je važna zato što društvene inovacije, osim dobrobiti za društvo ili određene društvene skupine, mogu biti na korist pojedincima koji kroz navedene procese iniciranja, razvijanja i implementiranja jačaju svoje kapacitete, to jest ljudski (znanje i vještine) i socijalni (povjerenje, mreže povezanosti i norme uzajamnosti) kapital.¹⁰ Društvene se inovacije razvijaju u lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom kontekstu. Ovdje je zanimljiv lokalni kontekst zato što društvene inovacije nastale u tom konteksta pokušavaju dati odgovore na potrebe i probleme koje nisu riješile javne institucije i tržiste i zbog toga su ne samo lokalizirane već i direktnе.¹¹

Tri primjera iz prakse koji će biti poslije prikazani mogu se dijelom nazvati društvenim inovacijama. Premda se više nalaze u sferi ekonomskih inovacija (na konkretnom ličkom području), ti primjeri pridonose mogućem oblikovanju društvene promjene vezane za povezivanje socijalnih aktera unutar lokalnih zajednica, međusobnu suradnju i posebno jačanje ljudskog i socijalnog kapitala, što je Lici prijeko potrebno.¹² Schumpeter još u prvoj polovini 20. stoljeća, u sklopu svoje *teorije kreativne destrukcije*, govori o potencijalu društvenih inovacija za povećanje ukupnog ekonomskog rasta.

¹⁰ Više o dimenzijama ljudskog i socijalnog kapitala vidjeti u Bušljeta Tonković, 2015., 35-48 i 83-85.

¹¹ Više o razvoju društvenih inovacija unutar regionalnog, nacionalnog i globalnog konteksta vidjeti u članku Tea Petričevića uz pomoć kojeg je ovaj odlomak oblikovan, a koji je dostupan na internetskoj stranici MRRAK-a – mreže za razvoj regionalnih kapaciteta organizacija civilnog društva u Istarskoj, Primorsko-goranskoj, Ličko-senjskoj i Karlovačkoj županiji (<https://www.mrrak.info/sto-su-drustvene-inovacije/>), pristup 18. svibnja 2017.

¹² Valja istaknuti da inovacije vezane uz lokalno ne moraju uvijek biti ili postati inovacije od nacionalnog značaja. Jednako tako, te inovacije ne moraju nužno biti „originalno vlasništvo“ lokalnih aktera, mogu biti „posuđene“ od druge regije ili države. Prilagodba lokalnom kontekstu i primjena s obzirom na potrebe lokalnih zajednica ono je što ih čini inovativnima pa onda i održivim.

Naglašavajući dinamiku promjene i inovacije, osim tehničkih i tržišnih Schumpeter ističe ulogu inovacija u smislu „novih kombinacija“. Poduzetnik tako donosi „kreativne poduzetničke aktivnosti“ te na taj način postaje „akter društvene promjene“ (Neumeier, 2012., 50). Na tragu Schumpetera polemiziraju brojni teoretičari. Primjerice, ekonomisti D. Adams i M. Hess smatraju da su društvene inovacije na praktičnoj razini „novi oblici suočavanja s nezadovoljenim društvenim potrebama“ pri čemu se prvenstveno misli na „nove i održive mogućnosti, sredstva i prilike za promjenu“ (Adams i Hess, 2008., 3; Neumeier, 2012., 52). Isti autori također ističu da su teorijske rasprave o ekonomskim inovacijama, socijalnom kapitalu, načinima osnaživanja zajednice i regionalnom razvoju pomogle u raspravama o društvenim inovacijama.

U Lici je ekonomске inovacije vezane uz razvoj turizma započela Lokalna akcijska grupa, LAG Lika, 2015. godine. Turizam se pritom shvaćao više u smislu komplementarne djelatnosti, kako za nositelje inovacija tako i ostale aktere i lokalne zajednice involuirane u tu djelatnost. Proces uz pomoć kojeg ekonomска inovacija otvara mogućnosti društvenim inovacijama, odnosno proces uspješnog prepletanja tih dviju vrsta inovacija, složen je. Takvi procesi često ne završe željenim rezultatom, o čemu svjedoče i neki primjeri na hrvatskoj obali (problem s prenapučenošću, prometne gužve, opskrba električnom energijom i vodom u ljetnoj sezoni). Ovdje je još potrebno naznačiti da je osnovno obilježje društvenih inovacija njihova usmjerenošć na izgradnju dugoročnih predispozicija za poboljšanje životnih prilika kako pojedinaca tako i cijelih zajednica. U tom se nastojanju zajednica označava u svojstvu aktera kojemu se uz pomoć inovacija dodatno omogućuje djelovanje (Adams i Hess, 2008.).

Određene naznake o razvoju održivog ruralnog turizma u Lici donosi sljedeće poglavlje. Pažnja će se posebno usmjeriti na ulogu (ekonomskih) inovacija u održivoj i efikasnoj uporabi prirodnih resursa te unapređenju kvalitete života lokalnih zajednica, odnosno pokušat će se dijelom odgovoriti na pitanja dolazi li do određenih promjena i jesu li nositelji tih promjena lokalni socijalni akteri.

Održivi ruralni turizam u Lici: mit ili stvarnost?

Ovo poglavlje počinje sažetim prikazom rezultata istraživanja provedenog 2013. godine.¹³ Cilj istraživanja bio je prikazati mogućnosti održivog razvoja ličke subregije Središnje Like iz sociološke perspektive. Dio istraživanja odnosio se na ekonomsku dimenziju održivosti, a jedan od indikatora te dimenzije bio je stupanj razvoja turizma u Lici. Rezultati prikupljeni uz pomoć polustrukturiranih intervjua ukazali

¹³ Cjeloviti rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi *Održivi razvoj središnje Like*, vidjeti u popisu literature Bušljeta Tonković, 2015., 219-249.

su na određene probleme, potencijale i mogućnosti razvoja. Turizam u Lici većina sugovornika smatrala je loše razvijenim i neorganiziranim, a osnovne uzroke takva stanja vide u: a) manjku suradnje, pri čemu osobito ističu nepostojanje zajedničkog djelovanja (sinergije) ključnih socijalnih aktera i institucija prema jednom cilju; b) nedostatku stručnjaka; c) izostanku osmišljenog marketinga; d) nedostatnom ulaganju u turističku infrastrukturu. Ključnim momentom za razvoj turizma sugovornici smatraju organizaciju i suradnju svih institucija i agencija vezanih za turističku djelatnost, jednako kao i ostalih ustanova i institucija lokalne uprave, naravno uz potporu nacionalnih institucija. Socijalni su akteri također istaknuli da se turistički potencijal u Lici općenito ne koristi dovoljno ili da uopće nije iskorišten. Smatraju ipak da sadržaja vezanih uz alternativne oblike turizma u Središnjoj Lici ima (primjerice adrenalinski park, ponuda nekih ekstremnih sportova, začeci seoskog turizma). Međutim, kada se pokušaju sjetiti turističke ponude koja bi se mogla nazvati alternativnom, originalnom i drugaćijom, uspijevaju nabrojiti tri lokacije s takvim sadržajima (ovdje nabrojeni prema učestalosti odgovora sugovornika): Pustolovno-izletnički centar Rizvan City (Rizvanuša), Linden Tree Retreat and Ranch (Velika Plana) i Pećinski park Grabovača (Perušić). Budućnost turizma u Lici vide u ponudi vezanoj za čistu i netaknutu prirodu i kulturne znamenitosti, odnosno u sljedećim oblicima turizma i turističkim atrakcijama: a) avanturistički, planinski, lovni i sportski turizam (alpinizam, planinarenje, bicikлизam, sportske pripreme, lov, ribolov); b) seoski turizam – ponuda organske hrane, tradicionalna gradnja i očuvanost okoliša; c) zdravstveni turizam – čistoća zraka i vode; d) vjerski turizam (Lika je tranzitno područje prema Međugorju, a u Lici se nalazi svetište na Krasnu i crkva na Udbini). Sugovornici su bili svjesni određenih mogućnosti razvoja turizma. Istaknuli su da je potrebno kao osnovno polazište postaviti „osviđeni turizam“, oblik turizma koji promovira suživot s prirodom i koji nije masovan nego pomno planiran i odmјeren.

Ovaj sažetak već objavljenih rezultata istraživanja daje naslutiti kako promišljanja određenog broja razvojnih aktera u Lici idu u korist koncepta održivog ruralnog turizma odnosno koncepata vezanih uz održivi ruralni razvoj. Prije no što pokušamo oslikati neke promjene nastale na turističkoj karti Like od 2013. do danas valja se posebno osvrnuti na važnost poljoprivrede u smislu djelatnosti primarno vezane uz ruralni prostor koja također ima značajnu ulogu u razvoju održivog ruralnog turizma. Premda poljoprivredni sektor u Hrvatskoj čini tek nešto više od 4% BDP-a, a poljoprivrednici zbog procesa „pluralizacije ruralnog“ postaju tek jedni od aktera na selu, njihovu ulogu odnosno ulogu primarnog (poljoprivrednog) u odnosu na sekundarni i tercijarni sektor nije poželjno marginalizirati, osobito

ako u obzir uzmememo sljedeće.¹⁴ Poljoprivrednici, naime, zajedno s ostalim akterima (vlasnicima zemlje, zaštitarima okoliša, poduzetnicima, turistima) sudjeluju u suvremenim procesima preraspodjele moći, dostupnih resursa, seoskog prostora i prirodnog okoliša. U tom kontekstu poljoprivreda je važan akter razvoja koji je u komplementarnom odnosu s ostalim aktivnostima, poput najma kuća za odmor, ponude rekreacijskih sadržaja, prirodne ili kulturne baštine. Ona bi trebala imati važnu ulogu u ruralnom i posebno agrarnom turizmu, očuvanju ruralnog krajolika i tradicije, edukaciji o očuvanju okoliša i proizvodnji zdravih, autohtonih prehrabbenih i tradicijskih proizvoda. Međutim, ovakva suvremena uloga poljoprivrede iziskuje procese redefiniranja djelatnosti i posebno usvajanje novih znanja i vještina (Pugliese, 2001.). Shvaćena na ovaj način, poljoprivreda može (p)ostati jedan od ključnih (ali ne i jedini!) razloga ostanka na selu i jedan od glavnih pokretača revitalizacijskih procesa na ruralnim područjima.

Diverzifikacija ekonomije na ruralnom prostoru i posebno poljoprivreda usmjereni na proizvodnju više poljoprivrednih kultura (engl. *pluriactivity*) važan su smjer razvoja koji je potrebno strateški planirati kako bi se, između ostalog, transformirao trenutačni odnos prostornog razgraničenja urbano-ruralno u multifunkcionalnu održivu povezanost (Pugliese, 2001.). Uvažavanje lokalnih socijalnih aktera zajedno s prirodnim okruženjem kao aktivnim nositeljem razvoja pridonijelo bi prevladavanju dihotomije priroda-društvo koja je prevladavala u razvojnim perspektivama 20. stoljeća (Goodman, 1999., prema Pugliese, 2001.). Lokalni akteri u sinergiji s prirodnim okolišem, odnosno njihova zajednička uloga nositelja razvoja, tema je sljedeće cjeline.

Primjeri dobre prakse

Primjeri dobre prakse govore o impulsima razvoja ruralnog turizma u Lici koji bi se dijelom mogli nazvati održivima. Spomenuta Lokalna akcijska grupa Lika trenutačno provodi projekt *Integra Lika 2020.* koji predstavlja jednu od mogućih uporišnih točaka

¹⁴ Podatak o udjelu poljoprivrednog sektora u BDP-u Hrvatske dobiven je temeljem podataka iz *Statističkog ljetopisa Republike Hrvatske 2016.* (vidjeti mrežne stranice Državnog zavoda za statistiku: <http://www.dzs.hr/>, posjet 18. travnja 2017.). Izračunati podaci odnose se na sljedeće godine: 2010. (4,2%), 2011. (4,0%), 2012. (3,8%), 2013. (3,7%), 2014. (3,5%). Procjena udjela poljoprivrede za 2015. godinu iznosi 4,3%, a za 2016. godinu 4,2% (vidjeti: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hr.html>, posjet 18. travnja 2017.). U *Programu ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014 – 2020.* navodi se podatak od 5,5% udjela poljoprivrednog sektora u nacionalnom BDP-u. Prema navedenim podacima, vidljivo je da taj udio varira od 3,5 do 5%.

budućeg integralnog gospodarskog razvoja regije Like i podvelebitskog primorja.¹⁵ Projekt je orijentiran na razvoj širokog spektra gospodarskih aktivnosti, međutim osnovni mu je cilj uspostava samoodrživih gospodarstava na konkretnom ruralnom području. *Integra Lika* nastojat će u petogodišnjem razdoblju (2015.–2020.) svojeg djelovanja na svojevrsnom „brendiranju destinacija“ odnosno područja koja se nalaze u sklopu LAG-a. Zadaća koju će projekt nastojati ispuniti dugotrajan je proces čiji bi konačan ishod mogao Liku i podvelebitsko primorje učiniti prepoznatljivima po kvaliteti proizvoda i usluga, inkorporiranih na tržište makar na nacionalnoj razini. Premda nije zahvalno analizirati projekt koji je u realizaciji, *Integra Lika* jedan je od glavnih pokretača jednog manjeg projekta. Radi se projektu pod nazivom *Stay 3 days in Lika*¹⁶ čiji je osnovni cilj zadržati u Lici dulje od jednoga dana turiste, posjetitelje Nacionalnog parka Plitvička jezera. U tom smislu nude im se posjeti ostalim prirodnim datostima, kulturnoj baštini i rekreativskim sadržajima u Lici i Primorju te autohtonim prehrambeni proizvodi. Premda su slični turistički projekti svakodnevica gradova i općina na hrvatskoj obali, Lika ih do sada nije imala. Trodnevne izletničke ture trenutačno objedinjuju sljedeće aktere u turizmu: tri nacionalna parka (Plitvička jezera, Sjeverni Velebit i Paklenica), Pećinski park Grabovača, Velebitsko utočište za mlade medvjede Kuterevo, Cerovačke pećine, prirodne znamenitosti rijeka Like, Gacke i Une, Pustolovno-izletnički Rizvan City (adrenalinski park), Linden Tree Retreat & Ranch, Memorijalni centar Nikola Tesla, općine Karlobag, Lovinac i Brinje te gradove Senj, Otočac i Gospić. Ranije u tekstu suradnja je istaknuta kao ključni moment oblikovanja, implementacije i realizacije održivih razvojnih ideja. Zbog toga je ovaj, mogli bismo ga nazvati pilot-projekt, bitan u smislu svojevrsne društvene inovacije koja je iskušana drugdje u Hrvatskoj, a prilagođena ličkom kontekstu ta vrsta inovacije postaje platforma za osmišljavanje razvojnih strategija u budućnosti, osobito ako imamo na umu da strategija razvoja Ličko-senjske županije i posebno strategija razvoja turizma nisu dokraj oblikovane pa stoga ni usvojene.

Od spomenutih aktera u turizmu ovdje će, u smislu primjera dobre prakse koji jednim svojim dijelom mogu označavati pomake prema održivom ruralnom turizmu u Lici biti govora o jednoj javnoj ustanovi, jednoj volonterskoj organizaciji te rekreativskom centru. Na taj način će, za početak, biti zadovoljena osnovna forma – javni, privatni i civilni sektor. Takoder će biti prikazani akteri razvoja u Lici koji, premda

¹⁵ Dodatne informacije o LAG-u Lika nalaze se na mrežnim stranicama: <http://lag-lika.hr/>. Informacije o projektu *Integra Lika* vidjeti na: <http://integralika2020.com/>, pristup 18. svibnja 2017.

¹⁶ Više o projektu na mrežnim stranicama: <http://integralika2020.com/stay-3-days-in-lika/>, pristup 18. svibnja 2017.

bitno ne mijenjaju turističku kartu Hrvatske, ipak mijenjaju – korištenjem prirodnog okoliša kao osnovnog resursa za razvoj Like i cijele Županije – turističku kartu regije. Kratkoročno gledano, takvi i njima slični akteri nemaju osobit gospodarski značaj, posebno u smislu naglog gospodarskog uzleta. Međutim, dugoročno – povećanje broja razvojnih aktera koji svoje djelatnosti temelje na prirodnim datostima u smislu resursa koji je potrebno koristiti (ne iskorištavati!) i upotrebljavati (ne zloupotrebljavati!), te se pri tom jednakom skrbiti o poboljšanju kvalitete života lokalnih zajednica i očuvanju prirode – ostvaruje se upravo temeljna zadaća na kojoj nastoji sam koncept održivosti. Upravo ovdje, bez obzira na kritike upućene konceptu održivog razvoja, njegova temeljna poruka – dostoјno življenje sadašnjeg čovjeka uz pomoć dostupnih resursa koje je potrebno racionalno koristiti kako bi dostoјno živio čovjek u budućnosti – nosi određenu težinu.

Putem dostizanja određenog stadija vlastitog održivog razvoja krenuo je, kako se čini, Pećinski park Grabovača, javna ustanova u Općini Perušić koje je osnovni cilj razvoj geoturizma.¹⁷ Uspostavom suradnje s lokalnom zajednicom, lokalnim i regionalnim te nacionalnim i međunarodnim institucijama, ta je ustanova ostvarila gotovo u jednakom omjeru cilj zaštite prirode i dobrobiti lokalnog stanovništva. Park sudjeluje u izvedbi Erasmus+ programa, ostvaruje suradnju s hrvatskim sveučilištima i institutima, dio je projekta Parkovi dinarskog luka koji je 2012. započeo WWF (World Wide Fund).¹⁸ S obzirom na broj posjetitelja koji ne premašuje 10.000 godišnje, Park nije usmjeren na masovnost već na odmjereno turističke djelatnosti te na taj način dodatno pristaje uz koncept održivog ruralnog razvoja i turizma.

Velebitsko utočište za mlade medvjede u ličkom selu Kuterevu, otvoreno 2012. godine, jedno je od ukupno deset sličnih utočišta u Europi.¹⁹ Pružanjem utočišta mladim medvjedima te isticanjem važnosti zaštite medvjedeg staništa ova se udruga civilnog društva dodatno usmjerila na promicanje održivog življjenja i tradicijskih lokalnih znanja. Tim je aktivnostima ostvarila i manje očekivan rezultat – utočište je postalo turističkom atrakcijom. Sastavni dio programa namijenjenog posjetiteljima upravo je

¹⁷ Više o Pećinskom parku Grabovača vidjeti u ovom zborniku u tekstu „Pećinski park Grabovača u funkciji održivog razvoja turizma s naglaskom na geobastinu, georaznolikost i geoturizam“ i dodatno na mrežnim stranicama: <https://pp-grabovaca.hr/hr/>, posjet 19. svibnja 2017.

¹⁸ Više o projektu WWF-a Parkovi dinarskog luka vidjeti na mrežnim stranicama: http://croatia.panda.org/projekti/mreza_parkova_dinarskog_luka/, posjet 19. svibnja 2017.

¹⁹ Više o Utočištu za medvjede u Kuterevu i ostalim europskim te utočištima na drugim kontinentima vidjeti na mrežnoj stranici: http://www.kuterevo-medvjedi.org/hr/index.php?option=com_content&view=article&id=80&Itemid=67&lang=hr, posjet 19. svibnja 2017.

edukacija o medvjedima, njihovom divljem staništu i opasnostima koje im prijete. Konkretna briga o medvjedima te edukacija posjetitelja sastavni su dio rada volonterske postaje uspostavljene 2005. godine. Važno je još jednom napomenuti da je ta inicijativa nastala unutar civilnog društva i kao takva opstala je do danas. Volonterski rad, doprinos lokalne zajednice i „posjetitelja-darivatelja“ čine okosnicu opstanka utočišta. Dodatno, utočište je pridonijelo prepoznavanju područja Grada Otočca, posebno sela i zaselaka u blizini Kutereva, kao potencijalnih turističkih odredišta. Uvrštanjem utočišta u program projekta *Stay 3 days in Lička* oblikuje se potencijalni smjer razvoja tog dijela Like.

Naposljetku valja, na primjeru Pustolovno-izletničkog centra *Rizvan City*, naznati potencijale ali i određene poteškoće s kojima se susreću akteri u turizmu u Lici.²⁰ Centar se razvija od 2001. godine. Danas govorimo o pustolovno-izletničkom centru, a krajem 1990-ih radilo se o napuštenom seoskom obiteljskom imanju koje se sastojalo od stare kuće, gospodarske zgrade i nekoliko pomoćnih objekata. Početna olakotna okolnost, premda se vlasnicima tako nije činilo, bilo je suvlasništvo tek dviju osoba i posebno poljoprivredna parcela zajedno sa šumom koje su bile sastavni dio imanja, što nije karakteristika ličkih okućnica koje su površinom manje, a često i dodatno usitnjene procesom nasljeđivanja. Imovinskopravni odnosi su u dogledno vrijeme riješeni, a naslijedeni objekti zahtjevali su ulaganja i obnovu. Imanje se obnavlja u kontinuitetu od 2002. godine s naglaskom na autohtonim stilima i ličku tradicijsku gradnju. Aplikacija na jedan od natječaja Ministarstva turizma namijenjen upravo obnovi tradicijske baštine u turističke svrhe, odnosno dobivanje sredstava iz tog natječaja, olakšala je obnovu te označila svojevrstan poticaj u dalnjim planiranjima razvoja Centra. Govorimo o poticaju zato što cijelokupan projekt vodi mladi poduzetnik, bez iskustva u turizmu, u županiji u kojoj je u to vrijeme turizam uistinu bio u začecima. Jedan od razloga nerazvijenosti turizma krajem 1990-ih svakako je bilo i poslijeratno tranzicijsko razdoblje. Infrastruktura je u to vrijeme više bila neizgrađena nego li zapuštena, što je također bio ograničavajući faktor razvoja. Međutim, početkom 2000-ih internet postaje sve prisutniji marketinški medij, što ide na ruku promociji prve turističke aktivnosti na imanju – *paintballa*. Utjecajem trendova iz zapadnih zemalja, poglavito životnih stilova i posebno inozemnih korporacija koje, između ostalog, nastoje na jačanju ljudskog kapitala, otvara se novo turističko tržište vezano uz organizaciju različitih programa i rekreativno-edukativnih aktivnosti kao što je primjerice *team building*. Upravo je *paintball*, jedna od igara kojima se jača međusobno povjerenje (ljudski kapital) zaposlenika u

²⁰ Dio teksta u nastavku oblikovan je uz pomoć informacija koje je autorici ustupio vlasnik Pustolovno-izletničkog centra gospodin Goran Šuper. Ovom mu prilikom zahvaljujem.

tvrtkama, bio svojevrstan okidač razvoja turističke djelatnosti na imanju. Reklamiranje isključivo putem interneta omogućilo je vidljivost Centra izvan Hrvatske. Navedeni scenarij omogućio je vlasniku imanja i osnutak turističke agencije čija je temeljna svrha bila upravo organizacija izletničkih tura vezanih uz navedenu, početnu aktivnost.

S obzirom na očuvanost pa i originalnost prirodnog okoliša na kojem je turistička aktivnost bila smještena – malo podvelebitsko selo, čist zrak i voda, očuvana šuma – vlasnik Centra je, potaknut rastućom zainteresiranosti potencijalnih korisnika njegovih usluga, postupno širio ponudu. Pri tom je vodio računa o usklađenosti s prirodnim datostima.²¹ Najprije je uveo streličarstvo kao dodatnu aktivnost, nedugo zatim i program *jeep safarija* pod nazivom „Velebit discovery“, prvi takav turistički program u Hrvatskoj. Budući da je Centar od 2001. do 2010. bio jedan od vodećih centara za *team building* u državi, nastavlja širiti ponudu. Unutar imanja, na prostoru koji se nalazio pod šumom, izgrađen je prvi šumske *adrenalinski park* u Hrvatskoj, koji je osim za zaposlenike poslovnih tvrtki namijenjen i za školske grupe. Takvi parkovi primjerice u Francuskoj postoje još od 1970-ih godina, međutim, u Hrvatskoj su u svojstvu turističke atrakcije zaživjeli tek na početku 21. stoljeća. Vlasnik ističe kako ponekad nije potrebno osmišljavati nove aktivnosti i time postati ključni akter u provođenju inovacija. U manje razvijenim regijama kao što je Lika poželjno je, smatra, najprije primijeniti praksu i iskustvo razvijenih zemalja, prilagoditi se lokalnom kontekstu i pokušati ostvariti vlastitu viziju.²² Na taj način imanje je opremljeno stijenom za penjanje i *zip lineom* dugim 150 metara, igrom nazvanom „ljudski stolni nogomet“ te *quad* vozilima koja služe za vožnju po obližnjim šumskim putevima.²³ U suradnji s lokalnim majstorima, koristeći drvo i kamen kao osnovne građevinske materijale, Centar dobiva svoj konačni izgled.²⁴

²¹ Osim što turističku ponudu sadržajem nastoji što više uklopiti u prirodni okoliš, Centar nije potpuno ovisan o godišnjim dobima. Sezona ovdje traje i do sedam mjeseci, odnosno nije usmjerena samo na ljetni ili zimski period, što također govori o potencijalu ličke turističke sezone.

²² Početni cilj bila je tek obnova djedovine, ističe vlasnik. Vizija pustolovno-izletničkog centra nametnula se kasnije, uz pomoć dostupnih informacija o sličnim centrima u Europi ali i kroz interakciju s akterima koji su podijelili svoja iskustva i korisne ideje.

²³ Kako bi posjetitelji bili sigurni tijekom sudjelovanja u aktivnostima u Centru sklopljena je suradnja s članovima Hrvatske gorske službe spašavanja, Stanicom u Gospiću. Ovakva suradnja primjer je zajedničkog nastojanja na razvoju turizma aktera iz različitih sektora (ovdje konkretno udruge civilnog društva i poduzetnika).

²⁴ Centar surađuje i s lokalnim proizvođačima prehrabnenih proizvoda, prvenstveno mlječnih te proizvođačima ličke rakije šljivovice. Primarna djelatnost Centra je rekreacijska, stoga je suradnja s lokalnim proizvođačima ključna.

Ponuda rekreacijskih sadržaja u Centru povećava potrebu za smještajnim objektima. Izgradnja *glamping bungalowa* ideja je također preuzeta iz zapadnih zemalja, primjerice Velike Britanije i Irske u kojima je taj oblik turističkog smještaja prisutan od 2007. godine.²⁵ *Glamping* je u biti vrsta kampiranja, naglasak je i dalje na noćenju u prirodi kao i kod običnog kampiranja, no dodane su određene pogodnosti slične onim u hotelima i apartmanima. *Glamping* tako predstavlja oblik luksuznog kampiranja. Osim šest *glamping bungalowa*, u izgradnji kojih se također vodilo određenim elementima tradicijske gradnje, na imanju je uređeno dodatnih sedam parcela za obično kampiranje. Nakon izgradnje smještajnih kapaciteta ponovno su osmišljeni novi sadržaji – kajak safari na rijeci Lici, *trekking* po Velebitu i penjanje po stijenama. Aktivnosti Centra rekreacijskog su karaktera i kao takve ne ugrožavaju okoliš.

Centar je u razdoblju od početne inicijative 2001. godine do danas ugostio više od 500 poslovnih tvrtki u sklopu svojeg programa *team buildinga*, kao i brojne školske grupe te individualne posjetitelje. Godine 2016. zajedno s Pećinskim parkom Grabovača i turističkim naseljem Linden Tree Retreat & Ranch iz ličkog sela Velike Plane – još jednim dobrim primjerom održivog ruralnog turizma – pustolovno-izletnički centar *Rizvan City* osnivač je prvog neformalnog turističkog klastera u Lici pod nazivom *Lika is Adventure*. Iste godine taj je centar jedan od finalista za dodjelu godišnje turističke nagrade na Danima hrvatskog turizma. U prvoj polovini 2017. u suradnji s LAG-om Lika, pod okriljem spomenutog projekta *Integra Lika* i nekoliko turističkih agencija u Lici, sudjeluju u osnivanju prvog formalnog turističkog klastera *Lika destination*.

Premda je ovaj pustolovno-izletnički centar na hrvatskoj turističkoj sceni prisutan više od desetljeća, jednakako kao i neki drugi akteri poput spomenutog Pećinskog parka, Utočišta za medvjede ili turističkog naselja u Velikoj Plani, lički turizam na nacionalnoj, a pogotovo na europskoj turističkoj karti ostaje nepoznanicom. Dosadašnje prilike za razvoj turizma u Lici nisu iskorištene. Valja imati na umu da takvo stanje (ne)razvijenosti ostavlja mogućnost pomnog planiranja, izbora najboljih i za okoliš primjerenih razvojnih modela. Takvo stanje, odnosno stupanj niže razvijenosti turističke infrastrukture i očuvanost prirodnih resursa, isključuje određene težnje prema masovnom i usmjerava Liku prema selektivnim oblicima turizma, orijentiranim prvenstveno prema dobrobiti lokalnog stanovništva i njihovog prirodnog okoliša.

Konačno, naznačeni problemi koji trenutačno ostaju neriješeni, premda su osvijesteni, a neki i u procesu pronalaska adekvatnih rješenja u fokusu ostavljaju spomenutu slabu prepoznatljivost Hrvatske, pogotovo Like u smislu destinacije za aktivan, ruralni

²⁵ Više o *glampingu* vidjeti na mrežnoj stranici: <https://blog.glamping.com/history-of-the-glamping-movement/>, posjet 19. svibnja 2017.

ili primjerice agroturizam. Prilika za preokret ne nalazi se nužno na turističkim sajmovima diljem Europe; ta se prilika prvenstveno nalazi u Nacionalnom parku Plitvička jezera koji, poznato je, tijekom godine ugosti više od milijun turista iz čitavog svijeta. Oni do sada nisu bili upoznati s dodatnom turističkom ponudom u Lici i Ličko-senjskoj županiji. Spomenuti projekt *Stay 3 days in Liča* počinje koristiti *plitvički potencijal od milijun turista*, međutim vrijeme će pokazati koliko je Lika spremna oduprijeti se masovnom i odabratи održivi turizam. Strategija razvoja Ličko-senjske županije i posebno strategija razvoja turizma ključni su dokumenti koji tek trebaju odrediti smjer razvoja.

Zaključna razmatranja i smjernice za istraživanja

Uzimamo li u obzir razlikovanje pojmova „održivost“ i „opstojnost“, možemo reći da prikazani primjeri iz prakse pridonose poboljšanju kvalitete života u Lici. Trenutačnu situaciju u kojoj su ekonomski interesi u određenoj mjeri pomireni s ekološkim valja razumjeti kao atmosferu poticajnu za razvoj održivog ruralnog turizma. Prikazane djelatnosti koje nisu u suprotnosti s održivošću resursa na kojima se temelje zadovoljavaju osnovne kriterije za daljnje oblikovanje održivog ruralnog turizma.

Akteri koji su kreirali pa onda i ostvarili vlastite projekte govore u prilog konceptu neoendogenog razvoja koji naglasak stavlja upravo na realizaciju vizija i ideja proizašlih iz lokalnog socioekonomskog konteksta. Održivi ruralni razvoj kao obuhvatan proces ravnomjernog oblikovanja ekološke, ekonomske, sociokulturne i političke dimenzije na taj način zauzima ključno mjesto. Pri tom model agrarnog razvoja postaje integralan dio cjelokupnog razvojnog plana. Na sličan način prikazani primjeri turističke djelatnosti uklapaju poljoprivrednu i druge tradicijske djelatnosti u svoje okvire. Premda se njihovi pothvati mogu označiti tek kao potencijalne težnje prema održivom ruralnom razvoju, uloga koju nose nije zanemariva. Oni su naime začetnici ideje skладa i održivosti, konkretno održivih lokalnih zajednica čvrsto vezanih uz svoj prirodni okoliš.

Prikazani akteri u turizmu mogli bi se nazvati „inovatorima“ na lokalnoj razini. Premda više pripadaju u kategoriju ekonomskih inovacija, svojim djelatnostima pridonose zadovoljenju određenih potreba koje trenutačno zanemaruju javne institucije i tržište. U ulozi svojevrsnih „aktera društvene promjene“ povezuju ostale lokalne aktere i pridonose stvaranju nekih „novih kombinacija“, poput klastera, koje imaju potencijal poboljšati ukupne životne prilike.

Odgovor na pitanja postavljena u ovome tekstu – dolazi li do određenih promjena u razvoju ličkog turizma i jesu li nositelji tih promjena lokalni akteri – dijelom smo, osobito na primjeru triju aktera odgovorili, a dijelom ih ostavljamo otvorenima. Premda su određene naznake pozitivnog odgovora ovdje prikazane, bilo bi i više nego potrebno odrediti smjernice za buduća (multidisciplinarna) istraživanja te ih u skoro vrijeme

provesti. Provedba naznačenih istraživanja uvelike bi pridonijela kvaliteti dvaju, već spomenutih, ključnih dokumenata. Prvi dokument – strategija razvoja Ličko-senjske županije – osim podrobnih analiza stanja, mora se temeljiti na osnovnim principima održivosti za ne tako daleku budućnost, drugi – strategija razvoja održivog (ruralnog) turizma – morao bi svoja čvrsta uporišta imati upravo u prvom dokumentu.

Literatura

- Abercrombie, N., Hill, S., Turner, B. S. (2008.), *Rječnik sociologije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Adams, D., Hess, M. (2008.), *Social Innovation as a New Public Administration Strategy*. Izlaganje na dvanaestoj godišnjoj konferenciji International Research Society for Public Management, Brisbane, Australija. (<http://www.sosyalinnovasyonmerkezi.com.tr/yayin/1020080004.pdf>, 10. travnja 2017.)
- Atterton, J., Newbery, R., Bosworth, G., Affleck, A. (2011.), *Rural Enterprise and Neo-endogenous Development*. U: G. A. Allos, S. Carter, E. Ljunggren, F. Welter (ur.), *The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development* (str. 256-289), Cheltenham UK, Edward Elgar Publishing Limited. DOI: 10.4337/9780857933249.00022
- Auge, M. (2002.), *Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*, Karlovac, Naklada DAGGK, biblioteka Psefizma.
- Bauman, Z. (2011.), *Tekuća modernost*, Zagreb, Naklada Pelago.
- Beck, U. (2001.), *Pronalaženje političkoga – prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Biblioteka Politička teorija, Jesenski i Turk.
- Bureau of European Policy (BEPA) (2014.), *Social Innovation: A Decade of Changes*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Bušljeta Tonković, A. (2015.), *Održivi razvoj Središnje Like. Prinosi analizi ljudskog i socijalnog kapitala*, Zagreb – Gospić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Državni arhiv u Gospiću.
- Daniloska, N., Hadzi Naumova-Mihajlovska, K. (2015.), *Rural Tourism and Sustainable Rural Development*, *Economic Development*, 17 (3), 307-320. (<http://www.ek-inst.ukim.edu.mk/images/docs/ED/ED-17-3-2015/20-Economic-Development-17-3-2015.pdf>, 13. travnja 2017.)
- Demonja, D., Ružić, P. (2010.), *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*, Samobor – Zagreb, Izdavačka kuća Meridijani i Institut za međunarodne odnose.
- Dimitrovski, D. D., Todorović, A. T., Valjarević, A. Dj. (2012.), *Rural Tourism and Regional Development: Case Study of Development of Rural Tourism in the Region of Gruža*, Serbia, *Procedia Environmental Sciences*, 14, 288-297. DOI: 10.1016/j.proenv.2012.03.028
- Dower, M., Papageorgiou, F. (ur.) (2003), *Developing Sustainable Rural Tourism*, Euracademy Thematic Guide One, Atena, PRISMA – Centre for Development Studies. (<http://www.euracademy.org/wp-content/uploads/2015/06/Thematic-Guide-1.pdf>, 30. ožujka 2017.)
- Figueiredo, E., Raschi, A. (2012.), *Immersed in Green? Reconfiguring the Italian Countryside Through Rural Tourism Promotional Materials*. U: K. F. Hyde, C. Ryan, A. G. Woodside (ur.), *Field Guide to Case Study Research in Tourism, Hospitality and Leisure* (str. 17-44), (Advances in Culture, Tourism and Hospitality Research, Volume 6) Emerald Group Publishing Limited. DOI: 10.1108/S1871-3173(2012)0000006005
- Galdeano-Gómez, E., Aznar-Sánchez, J. A., Pérez-Mesa, J. C. (2011.), *The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-East Spain)*, *Sociología Ruralis*, 51 (1), 54-78. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2010.00524.x

- Geiger Zeman, M., Zeman, Z. (2010.), *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Kallis, G., Demaria, F., D'Alisa, G. (2016.), Uvod: Odrast. U: G. Kallis, F. Demaria, G. D'Alisa (ur.), *Odrast, pojmovnik za novu eru* (str. 1-28), Zagreb, Fraktura i Institut za političku ekologiju.
- Lay, V. (2007.), Vizija održivog razvoja Hrvatske. Prinosi artikulaciji polazišta i sadržaja vizije. U: V. Lay (ur.) *Razvoj sposoban za budućnost. Prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske* (str. 11-52), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- McAreavey, R., McDonagh, J. (2011.), Sustainable Rural Tourism: Lessons for Rural Development, *Sociologia Ruralis*, 51 (2), 176-194. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2010.00529.x
- Murray, R., Caulier-Grice, J., Mulgan, G. (2010.), *The Open Book of Social Inventions*, The Young Foundation, NESTA. (http://www.nesta.org.uk/sites/default/files/the_open_book_of_social_innovation.pdf, 7. travnja 2017.)
- Neumeier, S. (2012.), Why do Social Inventions in Rural Development Matter and Should they be Considered More Seriously in Rural Development Research? – Proposal for a Stronger Focus on Social Inventions in Rural Development Research, *Sociologia Ruralis*, 52 (1), 48-69. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2011.00553.x
- Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014.–2020. (2015.), Zagreb, Vlada Republike Hrvatske, Ministarstvo poljoprivrede. (<http://www.mps.hr/ipard/default.aspx?id=129>, 24. ožujka 2017.)
- Puđak, J. (2007.), Sukobi ekonomskih i ekoloških interesa u suvremenom hrvatskom društvu – empirijska analiza četiriju slučajeva. U: V. Lay (ur.), *Razvoj sposoban za budućnost. Prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske* (str. 143-171), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Puglies, P. (2001.), Organic Farming and Sustainable Rural Development: A Multifaceted and Promising Convergence, *Sociologia Ruralis*, 41 (1), 112-130. DOI: 10.1111/1467-9523.00172
- Ray, C. (2001.), *Culture Economies – A Perspective on Local Rural Development in Europe*, Newcastle upon Tyne, Centre for rural economy. (<http://www.newcastle.ac/cre/publish/Books/CultureEconfinal.pdf>, 5. siječnja 2017.)
- Redclift, M. (1991.), The Multiple Dimensions of Sustainable Development, *Geography*, 76 (1), 36-42. (<http://www.jstor.org/stable/40572018>, 11. siječnja 2017.)
- Simmel, G. (2001.), *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2016.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb. (<http://www.dzs.hr/>, 18. travnja 2017.)
- Tolon-Bacerra, A., Lastra-Bravo, X., Galdeano-Gomez, E. (2010.), Planning and Neo-endogenous Model for Sustainable Development in Spanish Rural Areas. *International Journal of Sustainable Society*, 2 (2), 156-176. DOI: <http://dx.doi.org/10.1504/IJSSoc.2010.033628>
- Udovč, A., Perpear, A. (2007.), Role of Rural Tourism for the Development of Rural Areas, *Journal of Central European Agriculture*, 8 (2), 223-228.
- United Nations General Assembly Economic and Social Council Report of the Secretary-General: Mainstreaming of the Three Dimensions of Sustainable Development Throughout the United Nations System. (http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/71/76&Lang=E, 11. siječnja 2017.)

PEĆINSKI PARK GRABOVAČA U FUNKCIJI RAZVOJA ODRŽIVOG TURIZMA S NAGLASKOM NA GEOBAŠTINU, GEORAZNOLIKOST I GEOTURIZAM

Katarina Milković

1. Uvod

Osim što je vrlo važno geoprometno područje između Zagreba, Rijeke i Splita, Ličko-senjskoj županiji pripada vodeće mjesto među hrvatskim županijama prema broju i raznovrsnosti zaštićenih prirodnih objekata i lokaliteta (58% površine svih nacionalnih parkova i parkova prirode u Hrvatskoj).¹ Među njima središnje mjesto zauzimaju nacionalni parkovi Plitvička jezera, Paklenica, Sjeverni Velebit i Park prirode Velebit. Upravo zaštićena područja čine sklad između svakodnevnog ljudskog djelovanja i kvalitetnog budućeg života kako u Hrvatskoj tako i u ostatku svijeta, a imaju i važan utjecaj na razvoj turizma, osobito njegovih selektivnih oblika.

Na početku ovoga teksta potrebno je postaviti nekoliko osnovnih pitanja. Jesu li Ličani i Ličanke kao stanovnici županije iznimno bogate prirodnim resursima pa onda i pogodne za razvoj različitih oblika održivog turizma svjesni resursa koji ih okružuju? Znaju li što je to turizam utkan u koncept održivog razvoja i kakve bi koristi mogli od njega imati? Ovo su pitanja na koja ne možemo dati odgovor, pitanja koja ostaju na margini dnevnopolitičkih zbivanja, retorička pitanja. Izuvez manjeg dijela priobalja (Općina Karlobag i Grad Senj) i dijela otoka Paga (Grad Novalja) te Plitvičkih jezera gdje se turizam „dogodio“, o turizmu u Ličko-senjskoj županiji govori se više sporadično. Turistička djelatnost ne bi se smjela svoditi na vođenje statistike, predstavljanje na ponekom turističkom sajmu i održavanje tek nekoliko manifestacija. Turizam je, naime, živ organizam u koji je potrebno ulagati na dnevnoj bazi, pri čemu je važno financijsko ulaganje, a posebno ulaganja u obrazovanje, odnosno edukaciju svih dionika.

Ovaj rad će prikazati proces razvoja Pećinskog parka Grabovača, smještenog u središnjem dijelu Ličko-senjske županije, ustanove koja je članica asocijacije Parkovi Dinariida.² Ustanova je jedna od nekoliko takvih u Republici Hrvatskoj, posebna

¹ Podatak preuzet s mrežne stranice Ličko-senjske županije: <http://www.licko-senjska.hr/index.php/o-zupaniji/opci-podatci> (posjet 27. travnja 2017.).

² Službena asocijacija Parkovi Dinariida – mreža zaštićenih područja Dinariida za cilj ima, između ostalog, razmjenjivati znanja u turizmu. Okuplja 74 parka iz 8 zemalja Europe. Više o asocijaciji

po tome što kroz ekoturizam, geoturizam i volonterski turizam nastoji popularizirati geobaštinu i georaznolikost.³

2. Pećinski park Grabovača: osnivanje i prvi koraci

Pećinski park Grabovača javna je ustanova osnovana 2005. godine s ciljem upravljanja geomorfološkim spomenicima prirode, odnosno špiljama Samograd, Medina i Amidžina.⁴ Park je smješten u Općini Perušić i udaljen je osam kilometara od autoceste A1. Dvije godine nakon osnutka Parka, tadašnji Državni zavod za zaštitu prirode izradio je *Stručnu podlogu za zaštitu* 595,20 hektara područja oko špilja Samograd, Medina i Amidžina u kategoriji značajni krajobraz, čija je preventivna zaštita bila na snazi do 2012. godine. Područjem preventivne zaštite dominiraju brda obrasla niskim šumama obične bukve i hrasta kitnjaka, a raširene su i livadne zajednice. Ovi elementi sačinjavaju cjelinu prepoznatljivog tipa brdskog (krškog) krajobraza šireg područja Velebita s visokim stupnjem prirodnosti u zoni šumom obraslih brdskih područja i mozaično raspoređenih livadnih površina. Četiri tipa staništa koja su ugrožena na europskoj razini,⁵ 16 biljnih vrsta zaštićenih Zakonom o zaštiti prirode⁶ te 39 vrsta životinja od kojih su neke definirane kao ugrožene vrste temeljem kategorizacije Svjetske udruge za zaštitu prirode⁷ govore u prilog činjenici da se radi o području značajnih krajobraznih

vidjeti na http://www.discoverdinardes.com/me/o_nama/, posjet 20. svibnja 2017.

³ Potrebno je istaknuti kako Pećinski park Grabovača drži odstojanje od masovnog turizma. S problemom potencijalnog ugrožavanja zaštićenog prirodnog okoliša zbog masovnog turizma susreće se, u protekle dvije godine, NP Plitvička jezera. Tijekom 2016. godine UNESCO izražava zabrinutost za taj nacionalni park upravo zbog masovnog turizma i neizgrađenosti potrebne kanalizacijske infrastrukture. Više o tome vidjeti na mrežnoj stranici UNESCO-a <http://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-7B-en.pdf> (str. 9), posjet 6. travnja 2017.

⁴ Tekst koji slijedi nastao je na temelju izvješća o radu JU Pećinski park Grabovača, koja su kronološki navedena u popisu literature, a nalaze se u arhivi ustanove. Detaljne informacije o JU Pećinski Park Grabovača nalaze se na mrežnoj stranici: <http://pp-grabovaca.hr/hr/>, posjet 12. siječnja 2017.

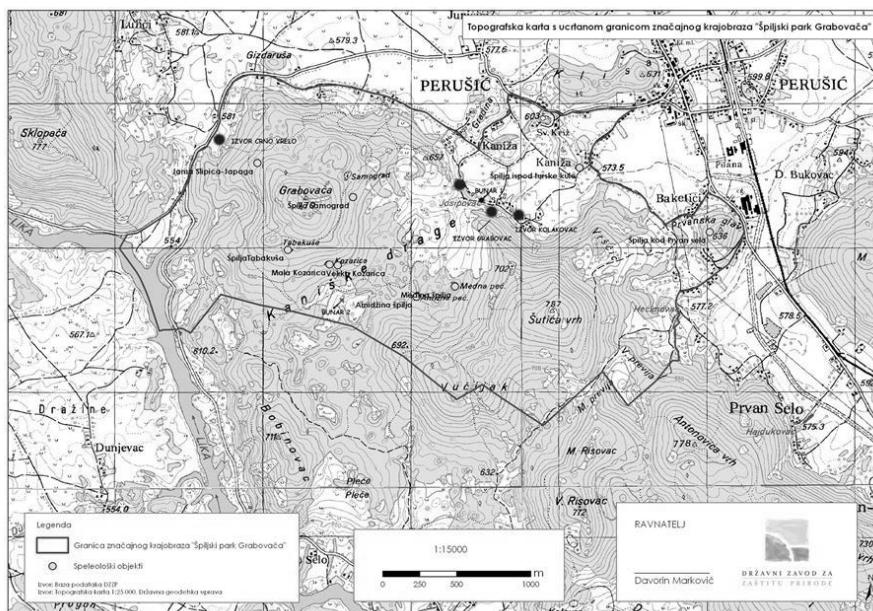
⁵ Vidjeti u Direktivi o zaštiti prirodnih staništa i divlje faune i flore (*Council Directive 92/43/EEC*).

⁶ Vidjeti *Zakon o zaštiti prirode* (NN 70/05), *Pravilnik o proglašavanju divljih svojstava* (NN 7/06), *Crvenu knjigu vaskularne flore Hrvatske*.

⁷ Vidjeti još *Dodatke II. i IV. EU Direktive o zaštiti prirodnih staništa i divlje faune i flore* (*Council Directive 92/43/EEC*), *Dodatak I. EU Direktive o zaštiti divljih ptica* (*Council Directive 79/409/EEC*) te *Konvenciju o zaštiti europskih divljih vrsta i prirodnih staništa* (Bern, 1979.), *Konvenciju o zaštiti migratoričnih vrsta divljih životinja* (Bonn, 1979.) i *Konvenciju o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divljih životinja i biljaka* (Washington, 1973.).

vrijednosti i raznolikosti⁸ odnosno području rijetkih i ugroženih tipova staništa s brojnim zaštićenim i/ili ugroženim vrstama flore i faune, a koje je ujedno bogato iznimno vrijednim speleološkim objektima. Upravo su na navedenom području godine 1964. spomenute špilje proglaštene geomorfološkim spomenicima prirode. Špilja Samograd, najstarija turistička špilja u Ličko-senjskoj županiji (Božić, 2016., 1) i jedna od najstarijih turističkih špilja u Hrvatskoj, razlog je zbog kojeg je ova javna ustanova osnovana.⁹

Prvotni cilj osnivača, Općine Perušić, bio je – neovisno o kategoriji zaštite – staviti u turističku funkciju špilju Samograd te pokrenuti turizam u Općini Perušić. Međutim, prioriteti ustanove koja upravlja zaštićenim područjem nakon početne inicijative postaju jasniji, konkretni i određeni, usmjereni prvenstveno na zaštitu i opstanak. To su zaštita, održavanje i promicanje zaštićenog područja u cilju zaštite i očuvanja izvornosti prirode,

Slika 1. Granice Pećinskog parka Grabovača za vrijeme preventivne zaštite značajni krajobraz. Izvor: Hršak i sur., 2007., Značajni krajobraz „Šiljski park Grabovača“, Stručna podloga za zaštitu, DZZP.

⁸ Krajobrazna raznolikost je strukturiranost prostora nastala na interakciji prirodnih i/ili stvorenih krajobraznih elemenata određenih bioloških, klimatskih, geoloških, geomorfoloških, pedoloških, kulturno-povijesnih i sociooloških obilježja.

⁹ U daljem tekstu JU Pećinski park Grabovača.

osiguravanje neometanog odvijanja prirodnih procesa i održivog korištenja prirodnih dobara, provođenje uvjeta i mjera zaštite prirode na području kojim upravljaju te sudjelovanje u prikupljanju podataka u svrhu praćenja stanja očuvanosti prirode.¹⁰ Ovako postavljeni ciljevi i zakonske regulative koje se odnose na zaštitu pridonose ne samo očuvanju bioraznolikosti, nego i „osiguranju opstojnosti krajobraznih elemenata koji ovaj prostor čine prepoznatljivim brdskim područjem Like kao jedne od krajobraznih jedinica Republike Hrvatske“ (Hršak i sur., 2007.).¹¹ Na Slici 1 prikazane su granice Parka za vrijeme preventivne zaštite.

3. Pećinski park Grabovača u funkciji razvoja održivog turizma (2009.–2016.)

Početna nastojanja vezana uz razvoj geoturizma započinju 2009. godine.¹² U to se vrijeme vrše istraživanja na području Parka, a u svrhu prikupljanja podataka za konačno oblikovanje preventivno zaštićenog prostora. Premda je osnovan 2005. godine s osnovnim ciljem jačanja turističke djelatnosti, razvoj Parka do 2009. godine nije ostvario željene rezultate. Navedeno zasigurno predstavlja osnovne razloge za skeptičnost lokalne zajednice, pa i same Općine.¹³ Pokrenuti jednu tako specifičnu granu turizma za hrvatske i posebno ličke prilike predstavljalo je ponajprije izazov.¹⁴ Potrebno je bilo najprije uspostaviti pa onda i održavati komunikaciju kako na lokalnoj, tako i na

¹⁰ Vidjeti Zakon o zaštiti prirode (NN 80/13) čl. 131.

¹¹ Sustavna istraživanja i monitoring u Parku počinju 2009. godine.

¹² Turizam koji se posebno odnosi na geologiju, geomorfologiju, prirodne resurse krajolika, fosile, stijene i minerale s naglaskom na važnost procesa koji su omogućili takve značajke. Geoturizam je: ekološki odgovoran (posvećen očuvanju resursa i održavanju bioraznolikosti); kulturno odgovoran (posvećen poštivanju lokalnih posebnosti i zaštiti/izgradnji lokalne baštine); sinergijski (povezivanje svih elemenata zemljopisnog karaktera kako bi se stvorilo iskustvo putovanja bogatije od zbroja pojedinih dijelova te time privlačnije za posjetitelje s različitim interesima). Više o geoturizmu vidjeti na <http://www.nationalgeographic.com/maps/geotourism/about/>, posjet 11. ožujka 2017.

¹³ O usporenom razvoju Parka u prvim godinama postojanja svjedoči i broj zaposlenika. Godine 2009., nakon što je funkciju ravnateljice obavljala Martina Dasović i kasnije Lidija Gašpar, funkciju preuzima Katarina Milković, tada jedina zaposlenica Parka. Krajem 2009. te početkom 2010. zapošljavaju se još dvije osobe, Tomislav Špehar u nadzornoj i Jelena Milković u stručnoj službi.

¹⁴ Ovdje valja istaknuti da je ideja razvoja geoturizma u Parku proizašla iz osnovnih odrednica ekoturizma. „Ekoturizam je oblik turizma u kojem osviješteni gosti podupiru zaštitu prirode i okoliša na destinaciji koju su odabrali, kao i kulturnu baštinu lokalne zajednice. Glavne karakteristike ekoturizma jesu: a) promicanje održive aktivnosti malog razmjera bliske prirodom okolišu; b) opsluživanje pojedinačnih posjetitelja ili male grupe; c) naglasak na kakvoći proizvoda i personaliziranu uslugu; d) potiče veliko zanimanje za lokalni okoliš i lokalne

nacionalnoj razini. Uspostava komunikacije označavala je ujedno uspostavu suradnje s institucijama, lokalnim političkim akterima, akterima civilnog društva i posebno akterima u turizmu, odnosno turističkim agencijama koje su, naravno, presudan faktor u razvoju djelatnosti usmjerene na turizam. Poseban odnos bilo je potrebno uspostaviti s lokalnom zajednicom koja je bila podijeljena oko ideje razvoja Parka. Jedni su očekivali rezultate u kratkom roku, a drugi ponekad nastojali dodatno umanjiti važnost tada prilično neprepoznatljive ustanove. Početak priče o geoturizmu u Parku, odnosno problemi s kojima se Park prvih godina susretao, možda je najlakše opisati uz pomoć izjave predstavnika jedne turističke agencije: „Dobili smo Vašu ponudu za izlete, hoćete mi reći gdje je Perušić i što je to Pećinski park Grabovača?“

Premda većina turističkih agencija nije imala gotovo nikakve informacije o Parku, nastojanjem dјelatnika, odnosno uz pomoć uspostavljenih kanala komunikacije i suradnje, u Parku su 2009. godine zabilježeni prvi posjetitelji, njih 838. Radilo se uglavnom o „izvidnicama“, rijetkim dolascima – na nagovor dјelatnika Parka – predstavnika turističkih agencija koji nisu znali gdje je Perušić i kojima ponuda Pećinskog parka Grabovača nije označavala osobit potencijal. Drugim riječima, prvi posjetitelji dolazili su iz čiste značajke, noseći sa sobom određenu rezerviranost i predrasude o turističkoj ponudi u Lici. Jedini sinonim za turizam u Lici tada su bila Plitvička jezera, premda taj nacionalni park svoju turističku priču, u to vrijeme, gotovo i ne veže uz posebnosti ličkog kraja. Da su te posebnosti isticane od početka turističke djelatnosti na Plitvicama, ulazak Parka na turističku kartu Hrvatske ne bi bio opterećen dodatnim problemom neprepoznatljivosti ličkog turizma.¹⁵ U ponudi Pećinskog parka tijekom 2009. i 2010. godine bila je samo špilja Samograd. Rečeno je kako špilja zapravo ima dugu turističku povijest.¹⁶ Paralelno s osnivanjem javne ustanove događala su se određena ulaganja u osnovnu infrastrukturu Parka neophodnu za dolazak prvih posjetitelja: rukohvate u špilji postavili su članovi PD-a Samograd 2000., asfaltirana je cesta od Perušića kroz

proizvode; e) pomaže u promicanju odgovornog ponašanja i podizanju svijesti o potrebi zaštite prirode“ (Miljak i sur., 2012., 327).

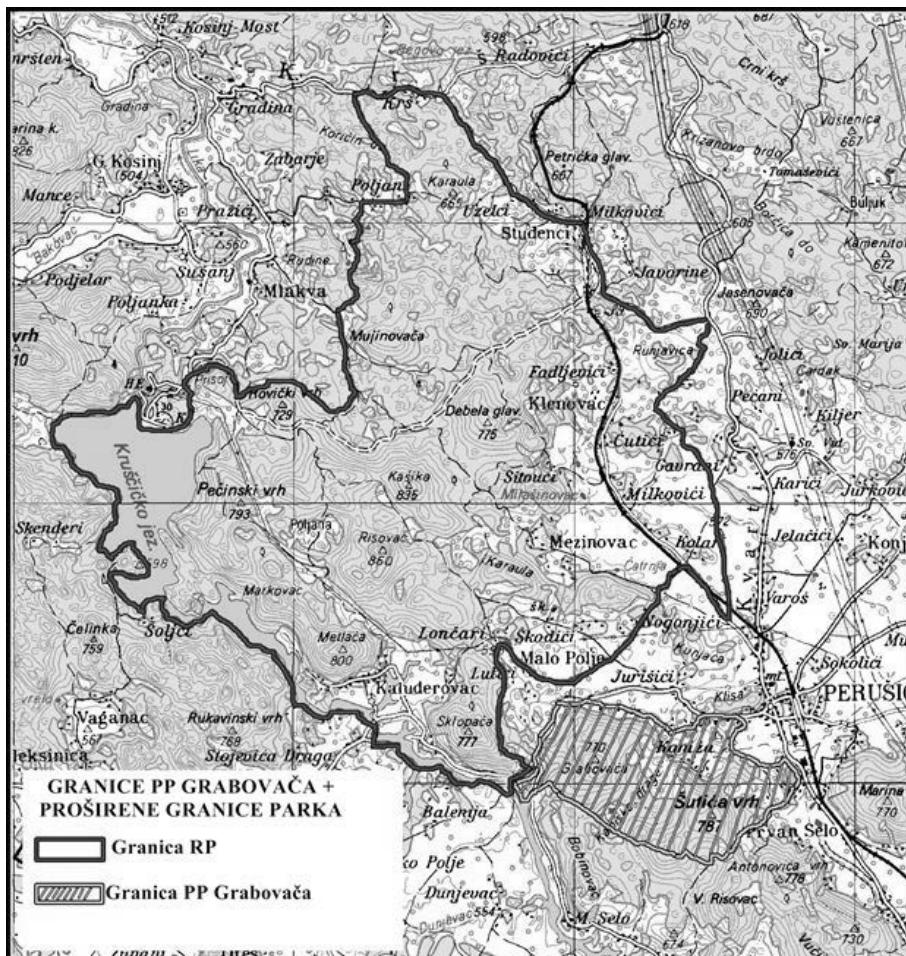
¹⁵ S obzirom na brojne posjetitelje Plitvica (više od 1,18 mil. posjetitelja 2016.), priča o Plitvicama u kontekstu ličkog turizma bila bi dobar temelj razvoja gospodarstva Like u cijelosti, samim time i temelj razvoja turizma.

¹⁶ Prvi put se spominje u literaturi još 1835. godine. Već su je tada posjećivali značajnici, ističe Vlado Božić (2016.) u svome radu „Špilja Samograd u Perušiću, najstarija turistička špilja u Ličko-senjskoj županiji“ te dodaje kako je 1886. u Perušiću osnovan Odbor koji je špilju uredio za lakše posjećivanje, a posebno 1903. kada ju je trebao posjetiti ban Khuen Héderváry. Rasvjeta u špilju, prvu u Hrvatskoj, uvedena je 1889. (Brlić, 2013.). Prvi nacrt špilje, s ucrtanom turističkom stazom, izrađen je 1911. godine. Između dva svjetska rata bila je zapaštena, a obnova, premda sporadična i u navratima, počela je tek poslije Drugog svjetskog rata (Božić, 2016.).

zaseok Kanižu do brda Grabovače 2006., špilja je osvijetljena strujom iz električne mreže 2007. godine. Na taj su način ostvareni osnovni uvjeti da se špilja stavi u turističku funkciju. Premda je popularizacija geobaštine i georaznolikosti postavljena kao nit vodilja razvoja ovog parka, broj posjeta tijekom 2010. godine porastao je tek za 522 osobe. Navedeno je upućivalo na činjenicu da sama špilja nije dovoljna turistička ponuda. Iz tog je razloga odlučeno da se za 2011. godinu pripreme edukativno-ekološke radionice za učenike osnovnih i srednjih škola. Zahvaljujući toj odluci broj posjeta se 2011. godine popeo na 3326. Tu godinu možemo označiti kao prekretnicu, ponajprije zbog dvaju događaja koji su uspješno skrenuli pažnju javnosti na važnost geobaštine i georaznolikosti, ne samo Pećinskog parka nego Like u cjelini. Naime, u organizaciji Parka i Speleološkog kluba Samobor, Speleološki odsjek Hrvatskog planinarskog društva Željezničar, Speleološkog odsjeka Planinarskog društva sveučilišta Velebit, Hrvatskog biospeleološkog društva i Državnog zavoda za zaštitu prirode 2011. godine održan je seminar o speleološkom katastru s međunarodnim sudjelovanjem. Seminar je okupio 128 sudionika iz 39 organizacija, prezentirana su 33 predavanja i postera te je održan okrugli stol o budućnosti hrvatskog speleološkog katastra. Realizacijom seminara ostvarena je i suradnja s profesorima Geografskog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Radi se ponajprije o prof. dr. sc. Nenadu Buzjaku i doc. dr. sc. Nevenu Bočiću. Oni su zajedno s kolegama iz Speleološkog kluba Samobor i Speleološkog društva Karlovac tijekom te godine izradili digitalne nacrte špilja Samograd, Amidžina, Kozarica Velika, Kozarica Mala, Tabakuša, špilje pod Gradinom, špilje u Prvan Selu i jame Slipice. Tako je po novim izmjerama špilja Samograd duga 345,8 m, Amidžina 127,8 m, Kozarica Mala 14 m, Kozarica Velika 69,5 m, Tabakuša 58 m, špilja pod Gradinom 64 m, špilja u Prvan Selu 12 m, dok vertikala jame Slipice po novim izmjerama iznosi 74 m. Iste godine u Parku je održan i sastanak mreže znanstvenika međunarodnog karaktera, a vezano za nadogradnju projekta *Istraživanje i zaštita špiljskih tipskih lokaliteta Dinarida* za čiju je provedbu Hrvatsko biospeleološko društvo dobilo nagradu britanske zaklade Whitley Fund for Nature.¹⁷

Proveden je projekt *Zamjena sustava električne rasvjete u špilji Samograd* koji je s udjelom od 36% troškova financiran sredstvima Fonda za zaštitu okoliša i energetsku učinkovitost, dok je preostali dio troškova snosio JU Pećinski park Grabovača. Tim projektom osiguran je kvalitetan svjetlosni tok unutar ekološki dopustivih granica. Iste godine (2011.) počela je suradnja s lokalnim obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima putem prodaje domaćih proizvoda posjetiteljima i lokalnom stanovništvu koje je pomagalo u uređenju pristupnih puteva preostalim špiljama u Parku. Dodajmo još kako je

¹⁷ Više o nagradi vidjeti na: <http://www.hbsd.hr/News20110523.html>, posjet 10. siječnja 2017.

Slika 2. Postojeće granice Pećinskog parka Grabovača s proširenim granicama. Izvor: JU Pećinski park Grabovača, godišnja izvješta o radu.

lokalno stanovništvo u tom razdoblju prepoznalo važnost razvoja Parka, osobito zbog toga što im je omogućeno participiranje u spomenutim aktivnostima. Kako bi Park dodatno proširio svoju ponudu, odnosno prilagodio je prvenstveno učenicima osnovnih i srednjih škola, tijekom 2012. godine uređena je geološko-biološko-šumarsko-kulturna poučna staza nazvana Čovjek i krš, duga 3200 m, opremljena sa 20 dvojezičnih edukativnih panoa. Osnovnoj infrastrukturi dodani su dječje igralište, trim (rekreacijska) staza sa spravama za vježbanje, postavljene su zaštitne ograde oko šipila, prošireno je i parkiralište. U svrhu poboljšanja ponude Parka, a s ciljem dodatnog upoznavanja djece

s prirodnom baštinom u kolovozu 2012. održana je prva u nizu ljetnih eko škola. Sve to pridonijelo je povećanju broja posjeta (4013 posjetitelja tijekom 2012.) te dodatnom proširenju poslovne suradnje s lokalnim OPG-ovima, obrtima, poduzećima putem prodaje proizvoda u novoizgrađenoj suvenirnici Parka.

U 2012. godini bilo je potrebno donijeti odluku o stavljanju postojećih granica Parka pod trajnu zaštitu u kategoriji *značajni krajobraz* ili pokretanju dalnjih istraživanja područja uz postojeće granice Parka. Odlučeno je da će se pokrenuti daljnja istraživanja te zatražiti od Ministarstva zaštite okoliša i energetike proširenje granica Parka. Prijedlog proširenja granica obuhvatio je naselja: Malo Polje, Kaluđerovac, Mlakva (dio), Krš (dio, južno od glavne ceste kroz naselje), Studenci, Mezinovac, Klenovac i selo Sveti Marko.¹⁸ Tijekom 2012. i 2013. godine provedena su brojna istraživanja. Speleološka istraživanja proveli su SD Karlovac i SK Samobor koji su locirali i kartirali dodatnih 19 speleoloških objekata.¹⁹ Geomorfološka istraživanja provelo je Hrvatsko geomorfološko društvo, a na temelju tih istraživanja geološka tvrtka Geolog d.o.o. ocijenila je opravdanima nastojanja na proširenju granica Parka (Velić i sur., 2013.).

U predviđenom prostoru za proširenje granica također je evidentirana georaznolikost s brojnim oblicima krškog, fluviokrškog i akumulacijskog reljefa od kojih neki predstavljaju reprezentativne geolokalitete i geoareale. Među njima posebno mjesto zauzimaju speleološki objekti koji se na ovom području istražuju gotovo 180 godina, a četiri takva objekta uvrštena su u geomorfološke spomenike prirode. Kako bi prijedlog proširenja granica Parka bio što bolje pripremljen, godine 2011. i 2012. provedena su istraživanja špiljske i edefske faune u Medinoj i Amidžinoj špilji u suradnji s Hrvatskim biospeleološkim društvom; tada je obavljeno i preliminarno uzorkovanje faune tla ispred Amidžine špilje (Lukić, 2012.). Već uvodni rezultati istraživanja upućuju na bogatstvo faune i na značajnu bioraznolikost špilja unutar Parka.²⁰ Osim toga, u suradnji s Udrugom Biom provedena su ornitološka istraživanja na širem području Parka. Istraživanjima je utvrđena prisutnost 60 vrsta ptica, od kojih je 55 vrsta gnjezdarica. Valorizacija vrste ukazuje na 7 vrsta gnjezdarica koje se nalaze u *Dodatku I. Direktive*

¹⁸ Vidjeti Sliku 2.

¹⁹ Radina špilja u Mezinovcu, Šimina pećina u Mezinovcu, Kajića pećina u Klenovcu, špilja Vrido u Malom Polju, Jama u Malom Polju, Budina ledenica u Studencima, Laudonova špilja u Studencima, Marasova špilja u Mlakvi, Sitvukova špilja u Mezinovcu, Petrićeva špilja u Studencima, špilja Sklopača u Kaluđerovcu, Lukanova špilja u Mlakvi, jama Čerdaćina u Mlakvi, ledenica Pećinski vrh u Kaluđerovcu, Turski zatvor u Klenovcu, Baburin bezdan u Malom Polju, jama na Osjenčici u Mezinovcu, jama Cincilovac u Kaluđerovcu i Pražanova špilja u Mlakvi.

²⁰ Od najvažnijih nalaza istraživanja treba istaknuti otkriće dviju novih vrsta iz skupine jednožnih rakova (*Iyopoda*) i kornjaša (*Coleoptera*).

o pticama EU-a, a koje su od posebnog značaja za zaštitu prirode. Vrste od posebnog značaja su ptice pjevice.²¹

Krajem 2012. djelatnici Parka obavili su popis stanovnika na području koje se istraživalo, odnosno području koje je ušlo u proširene granice Parka. Provedena je i edukacija stanovništva o rezultatima istraživanja, pa onda i razlozima proširenja granica. Stanovništvo je popisivano i unutar postojećih granica preventivne zaštite u kategoriji *značajni krajobraz*, odnosno u naseljima Kaniži i Prvan Selu. Granica Parka ne obuhvaća cjelokupno područje pojedinih naselja, zbog toga u proširene granice ulazi manji broj kućanstava i osoba. Dodatno, podaci prikupljeni popisom govore i o određenim odstupanjima u usporedbi sa službenim podacima (Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku). Primjerice, naselje Krš prema navedenom popisu iz 2011. ima 32 stanovnika, a izlaskom djelatnika na teren ustanovljeno je da unutar granica Parka živi svega 5 osoba. Prikupljeni podaci jasno ukazuju na depopulaciju i proces demografskog starenja stanovništva.²²

Kako bi se upotpunili podaci o bioraznolikosti Parka, tijekom 2013. godine provedena su istraživanja vezana uz mikroklimatske i florističke značajke šipile Samograd.²³ Otkriven je velik broj biljnih vrsta u ponikvi šipile Samograd. Sveukupno je popisano 111 biljnih svojti. Zabilježene su 3 endemične, 2 rijetke, 3 gotovo ugrožene i 1 osjetljiva svojta. Zakonom su zaštićene 24, a strogo zaštićeno 7 biljnih svojti (Buzjak i sur., 2013.).²⁴ Nakon provedenih istraživanja, JU Pećinski park Grabovača početkom 2014. uputio je prijedlog proširenja svojih granica prema ondašnjem Ministarstvu zaštite

²¹ Ševa krunica (*Lullula arborea*), sivi svračak (*Lanius minor*), rusi svračak (*Lanius collurio*), pjegava grmuša (*Sylvia nisoria*), šumska pjevica bjelovrata muharica (*Ficedula albicollis*), zatim grabljivica škanjac osaš (*Pernis apivorus*) te djetlovka siva žuna (*Picus canus*). Zabilježena je i ugrožena preleptica crvenonoga vjetruša (*Falco vespertinus*) te kolonija bijele čope (*Tachymarpitis melba*) koja je inače više vezana uz toplu, mediteransku klimu (Mikulić i sur., 2013.).

²² Tijekom prosinca 2012. popisane su 233 osobe u 10 samostalnih naselja. U Kaluderovcu boravilo je 26 osoba od kojih je 88,5% bilo starijih od 60 godina. U naselju Sveti Marko također je popisano 26 osoba od kojih je 34,6% bilo starijih od 60 godina. U naselju Malo Polje popisano je 60 osoba od kojih je 48,4% bilo starije od 60 godina. U Kaniži popisane su 34 osobe od kojih 47,1% starijih od 60 godina. U Mezinovcu popisano je 26 osoba od kojih je 50,0% bilo starije od 60 godina. U Klenovcu popisane su 24 osobe od kojih je 33,3% starijih od 60 godina. U dijelu naselja Prvan Selo koje se nalazi unutar granica Parka popisano je 13 osoba od kojih je 46,1% bilo starije od 60 godina, a u dijelu naselja Studenci 19 osoba od kojih je 89,47% bilo starije od 60 godina.

²³ Istraživanja su provodili spomenuti profesor Neven Buzjak i Suzana Buzjak iz Hrvatskog prirodoslovnog muzeja.

²⁴ Vidjeti Zakon o zaštiti prirode (NN 70/2005).

okoliša i prirode i Ličko-senjskoj županiji, od kojih je dobiveno pozitivno mišljenje. Na žalost, tadašnji Državni zavod za zaštitu prirode, danas Hrvatska agencija za okoliš i prirodu, nije omogućio Parku dobivanje *Stručne podloge* na temelju koje bi bio započet postupak zaštite.

Bez obzira na usporene procese administrativnog karaktera, Park je tijekom cijelog razdoblja od 2009. do 2016. ulagao, koliko su to prilike dopuštale, u turističku infrastrukturu i promidžbu Parka, imajući obzira prema zaštiti prostora. Osim brojnih nacionalnih i međunarodnih turističkih sajmova, simpozija, stručnih skupova, velikog broja manifestacija na kojima se Park Grabovača promovirao tijekom 2013. počela je i promidžba na temelju njegove geobaštine i georaznolikosti uz pomoć volonterskog turizma. Te su godine u Parku boravile prve tri grupe volontera (45 osoba) iz Belgije. Uz osiguran besplatan boravak i korištenje infrastrukture Parka, volonteri su pomogli zaposlenicima.²⁵ U godinama koje slijede volonteri iz Belgije nastavili su dolaziti. U suradnji s Geografskim odsjekom Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu organizirana je stručna ekskurzija za grupu hidrologa iz Austrije na temu *Karst hidrology*. Iste godine zaposlenici Parka, pohađanjem speleološke škole koja je održana u suradnji sa SK-om Samobor, postali su speleolozi pripravnici te time nadogradili svoje znanje nužno za vođenje i edukaciju posjetitelja u parku. Dva su zaposlenika prošla osposobljavanje za *projekt menadžera* što se već sljedeće godine pokazalo opravdanim. Naime, od 2014. godine započeo je novi program Erasmus+ koji objedinjuje sve postojeće programe EU-a u području obrazovanja mladih, uključujući i Europsku volontersku službu. Iste godine JU Pećinski park Grabovača prošao je proces akreditacije koja je ujedno bila prvi korak ulaska organizacije u svijet Europske volonterske službe, a u svrhu neformalne edukacije mladih osoba (volontera). Svojevrsna nuspojava ovog procesa popularizacija je geobaštine kako one unutar granica Parka tako i one koja se nalazi na području Like.

U prosincu 2014. godine, zahvaljujući znanjima stečenima na edukaciji za *projekt menadžere* Park sklapa svoj prvi ugovor s Agencijom za mobilnost i programe EU-a započevši realizaciju projekta *Karst 4U – Discover Undiscovered*. Projekt je proveden tijekom 2015. godine, a jedna od aktivnosti odnosila se na boravak grupe od deset volontera iz Francuske koji su u Parku održavali školu francuskog jezika za najmlađe članove lokalne zajednice. Također su pomagali zaposlenicima Parka (čišćenje obale rijeke Like, uklanjanje divljih deponija); pomagali su i statijem stanovništvu na području

²⁵ U ljetnim mjesecima, tijekom kojih su boravili u Parku, obavljali su sljedeće volonterske poslove: održavali su poučnu stazu Čovjek i krš, pomagali pri čišćenju deponija otpada te intenzivno radili na promidžbi Parka putem društvenih mreža.

Parka u uređenju okućnica i starih zapuštenih puteva. Suradnja s lokalnom zajednicom ponovno je bila važan element u realizaciji projekta.

Tijekom 2015. godine počela je i provedba projekta *Pogled u divljinu: izgradnja kapaciteta za održivo korištenje i praćenje sastavnica prirode*.²⁶ Projekt su zajedno provodili Pećinski park, NP Sjeverni Velebit, PP Velebit, NP Paklenica i Lička ekološka akcija, a Udruga BIOM bila je glavni nositelj projekta. Osnovni cilj bio je ojačati ulogu organizacija civilnog društva koje su u suradnji s javnim ustanovama uključene u održivo korištenje prirodnih dobara u zaštićenim područjima. To je realizirano kroz radionice i treninge za praćenje stanja bioraznolikosti, odnosno kroz stjecanje vještina za poslove turističkih pratitelja u prirodi na području Velebita i Like. Identificirana su *atraktivna područja (hotspoti)* pogodna za turizam u prirodi te osigurano uključivanje lokalnog stanovništva u turističku ponudu (ponuda hrane i smještaja). Sve navedeno objedinjeno je web stranicom projekta koja povezuje dionike i promovira Velebit i Liku kao turističku regiju.²⁷

Uvidjevši prednosti prezentacije geobaštine i georaznolikosti kroz multimediju u Parku je 2014. godine razvijena projektna ideja *GEC – geoznanstveni edukativni centar*.²⁸ GEC je iznimno kompleksan i zahtjevan projekt koji se trebao sastojati od dvije komponente: 1) multimedjska dvorana i konferencijska dvorana zajedno s uredskim prostorijama; 2) centar za istraživanje krša.²⁹ Tijekom razrade projektne ideje održan je niz konzultacija s potencijalnim partnerima te su donesene dvije odluke. Prva se odnosila na prijenos prava korištenja Doma kulture od strane Općine Perušić, a u korist Parka. Naime, Dom kulture u Perušiću trebao je kroz realizaciju GEC projekta postati referentno mjesto za multimedjsku dvoranu, konferencijsku dvoranu i uredske prostorije. Druga se odluka odnosila na realizaciju inicijative Parka kojom bi Ličko-senjska županija ustupila na korištenje Osnovnu školu u Studencima Općini Perušić, a Općina bi potom školu ustupila Parku. Navedeni objekt trebao je biti stavljen u funkciju kao centar za istraživanje krša. Kroz dodatne konzultacije donesena je i treća odluka: Općina Perušić trebala je biti nositelj projekta GEC. Razlog za takvu odluku bio je tehničke naravi, a prvenstveno se odnosio na kapacitet Općine u ljudskim resursima koje Park nije imao.

²⁶ Više o projektu vidjeti na mrežnoj stranici <http://www.biom.hr/vijesti/pogled-u-divljinu-izgradnja-kapaciteta-za-odrzivo-koristenje-i-pracenje-sastavnica-prirode/> (posjet 13. travnja 2017.).

²⁷ Više o projektu i rezultatima provedbe vidjeti na mrežnoj stranici: <http://www.govelebit.com/> (posjet 10. siječnja 2017.).

²⁸ Autori projekta: Katarina Milković, Jelena Milković, Nenad Buzjak. U dalnjem tekstu koristiti će se skraćeni naziv projekta GEC.

²⁹ Koncept projekta GEC izložen je na engleskom jeziku na međunarodnoj konferenciji *Places and Technologies* i poslije u znanstvenom radu, više o tome vidjeti u Brlić i sur., 2014.

Park bi na taj način obnašao funkciju suupravitelja, odnosno partnera. Budući da se radilo o vrlo zahtjevnom infrastrukturno-turističko-znanstveno-edukativnom projektu, također se došlo do zaključka da bi projekt trebao biti sastavni dio projekta *Velebitska inicijativa*.³⁰ Zbog toga je projektni prijedlog GEC poslan na verifikaciju u UNDP, u sklopu aktivnosti Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU-a pod nazivom *Lovci na projekte*. Na upravnom odboru UNDP-a i spomenutog Ministarstva projekt GEC ocijenjen je kao najperspektivniji turističko-znanstveni projekt dviju županija koje su nositeljice *Velebitske inicijative* (Ličko-senjska i Zadarska).

U ondašnjem Ministarstvu pomorstva, prometa i infrastrukture u Zagrebu predstavljeni su rezultati projekta *Priprema temelja za korištenje sredstava iz fondova Europske unije: Stvaranje baze projektnih ideja za slabije razvijena područja Republike Hrvatske*. Projekt su zajednički provodili Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije i Program Ujedinjenih naroda za razvoj UNDP – Hrvatska. U projektni paket *Velebitska inicijativa – VIN* ušlo je 13 projekata za koje je financirana potrebna tehnička dokumentacija, a kako bi se projekti mogli kvalitetno pripremiti za natječaje. Prvo mjesto zauzeo je projekt GEC. Procijenjena vrijednost tog projekta iznosi 5 milijuna eura. Osnovni ciljevi projekta su izgradnja prirodoslovnog centra za terenska istraživanja fenomena krša na Velebitu i na području Ličkog sredogorja i promocija fenomena krša, njegovog nastanka od prapovijesti do danas kroz multimediju, u svrhu razvoja turizma, otvaranja novih radnih mesta, zaustavljanja trenda odlaska mladih visokoobrazovanih kadrova i povećanja svijesti stanovnika Ličko-senjske županije o potrebi očuvanja i održivog korištenja prirodne baštine. Pećinski park dobio je od UNDP-a studiju predizvodivosti za GEC, ali i mogućnost daljnog korištenja sredstava Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU-a za financiranje ostale tehničke dokumentacije potrebne za kandidiranje projekta na natječaje EU-a. Projekt GEC, nakon koraka koji su u ovom tekstu prikazani i nakon prikupljene dokumentacije, nije dosegao stadij aplikacije na neki od projekata EU-a; prikupljanje ostale dokumentacije kao i moguća realizacija ostali su na čekanju. Eventualna dinamika daljnog nastojanja na realizaciji projekta ovisit će, prije svega, o osnivaču Parka s obzirom na to da bi se udio sufinanciranja od strane Općine Perušić kretao između 15 i 20% svih troškova.

Pored navedenih projektnih aktivnosti u Pećinskom parku tijekom svibnja i kolovoza 2014. održan je *Istraživačko-edukacijski projekt Grabovača 2014.* u kojem je u suradnji s Udrugom studenata biologije (BIUS) sudjelovalo 126 osoba, od toga 88 članova BIUS-a, 21 vanjski suradnik te 15 studenata iz inozemstva.³¹ Glavni zadatak projekta

³⁰ Više o projektu vidjeti na internet stranici <http://www.europski-fondovi.eu/tags/velebitska-inicijativa>, posjećeno 19. siječnja 2017.

³¹ Studenti biologije Zagrebačkog sveučilišta.

bio je popisati životinjske vrste šireg područja Parka. Prikupljeni podaci omogućili su dodatan uvid u bioraznolikost, a korisni su i kao smjernice, odnosno polazište za daljnja istraživanja. Posebna pažnja bila je usmjerena na kvalifikacijske vrste, one koje nalazimo na posebnim tipovima staništa, odnosno područja važna za očuvanje ili uspostavljanje povoljnog stanja ugroženih i rijetkih stanišnih tipova i divljih svojti, kako na nacionalnoj tako i na europskoj razini.³² U suradnji s članovima Udruge studenata BIUS organizirana je i ljetna škola pod nazivom *Istraživačko ljeto 2014.* u kojoj je u petodnevnom programu sudjelovalo dvadesetero djece iz lokalne zajednice. Ljetna škola naglasak je stavila na aktivan način života za vrijeme školskih praznika te učenje o prirodi kroz zabavu. Djeca su sudjelovala u terenskom radu različitih sekcija poput biospeleološke, sekcije za mukušce ili ornitološkoj sekciji. Osim toga, u suradnji sa školama Ličko-senjske županije održane su radionice i terenska predavanja za ukupno 598 djece. Projekt je nagrađen posebnom rektorovom nagradom za iznimna studentska ostvarenja za akademsku godinu 2014./2015.

Godina 2014. važna je i zbog obilježavanja 125 godina otvorenja špilje Samograd za posjetitelje. Tom prigodom proveden je niz aktivnosti, od čega je potrebno izdvojiti koncert hrvatske glazbenice Radojke Šverko u špilji Samograd. Koncerti u špilji predstavljaju poseban osjetilni doživljaj. U povodu obljetnice otvorena je speleološka poučna staza *Tragovima Mirka Maleža* te organizirana likovna kolonija *Likovni most* u suradnji s Likovnom udrugom Ama Artem iz Zagreba. Petnaest likovnih uradaka kolonija je poklonila Pećinskom parku. U koloniji su također sudjelovali članovi lokalne zajednice od kojih se, svojom darovitošću, posebno istaknuo Marko Domazet. U Domu kulture u Perušiću održana je 5. rujna 2014. svečanost na kojoj je više od 200 uzvanika imalo priliku slušati izlaganja suradnika i partnera Pećinskog parka.³³ Tijekom svečanosti uručene su zahvalnice osobama koje su na nesebičan način od 1980-ih godina do danas pridonijele očuvanju špilje Samograd i njezinu stavljanju u funkciju.³⁴ Kraj dinamične

³² Stanišni tipovi i divlje svojte koje su u Europi ugrožene propisane su u EU Direktivom o pticama, Direktivom o staništima i Bernskom konvencijom.

³³ Izlaganja su održali profesori Nenad Buzjak i Dane Pejnović s Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, znanstvena suradnica Anita Bušljeta Tonković iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar te profesor Rade Knežević s Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu iz Opatije. Govorili su o značaju Parka ne samo za lokalno stanovništvo nego i šиру regiju, valorizaciji prostora u turističkom smislu, ali i važnosti zaštite i očuvanja. Na svečanosti je izlaganje održala i ravnateljica Parka Katarina Milković koja je prisutne upoznala s radom Parka.

³⁴ Zahvalnice su podijeljene u tri kategorije. Posthumno su uručene: Josi Krekoviću, Vjekoslavu Malekinu, Nikoli Jurišiću (Rusu), Martinu Jurišiću (Šorganu), Martinu Kasumoviću, Stipi Obućini (Gruiću), Juri Milkoviću, Marku Biljanu (Majoru), Ivanu Jurišiću (Šorganu), Goranu

i rezultatima bogate 2014. godine obilježila je suradnja Pećinskog parka s Hotelom Zagreb iz Karlobaga u organizaciji trodnevног studijskog putovanja kroz Liku za 45 predstavnika inozemnih turističkih agencija. Namjera organizatora bila je zainteresirati inozemne predstavnike turističkih agencija, odnosno ukazati im na mogućnost uvrštanja turističkih odredišta Ličko-senjske županije u njihovu ponudu. Iste godine Park je postao članom Asocijacije Parkovi Dinarida.

Prije je navedeno da su se u 2015. provodili projekti *Karst 4U – Discover Undiscovered*, *Karst 4U – Explore Croatia's nature*³⁵ te *Pogled u divljinu: izgradnja kapaciteta za održivo korištenje i praćenje sastavnica prirode*. Osim toga, Park je u suradnji s Agencijom za mobilnost i programe EU-a sudjelovao u projektu *From Diary to certificate*, čiji je cilj bio obučavanje mladih i nezaposlenih kako bi mogli biti mentori volonterima.³⁶ Trening u trajanju od tjedan dana proveden je u Nessebaru u Bugarskoj. U istoj godini dogodili su se sljedeći zahvati i aktivnosti: trasiranje dviju *wildlife watch* staza,³⁷ uređenje i markiranje planinarske staze *Grabovača-Sklapača*,³⁸ uređenje obale rijeke Like na Čojluku,³⁹ redizajn mrežnih stranica Parka, postavljena je turistička signalizacija na državnim cestama,⁴⁰

Jurišiću, Nikoli Lemiću (Pori), Mili Domazetu (Miki), Ivanu Kolaku (Jolinom), Mili Domazetu (Rogi), Josi Rukavini (Ipanu) i Anti Grgiću. Osobama koje su 1980-ih godina radile na uređenju špilje Samograd, a to su: Pavao Murgić (Pećak), Dane Pejnović, Srećko Božičević, Vid Ćulumović, Adolf Jurčić, Jure Stopić, Ivica Ćurčić (Ličan), Mihovil Špoljarić (Dresa), Josip Žanić, Milan Turić (Bećar), Ivica Alešković (Jazo), Mirko Alešković (Jazo), Pavle Murgić, Joso Kolak, Josip Žarak, Milan Kolak, Ivan Ćulumović, Ivica Karić, Ivan Dasović, Nikola Kreković, Jure Murgić, Jure Kolak, Mile Kolak, Mate Kasumović, Ivica Milković, Tomislav Petrić, Marjan Kušlan, Mihovil Špoljarić (Žučo), Mirko Murgić, Joso Obučina (Galić) i Dane Krpan. Zahvalnice su podijeljene i osobama koje su od 2000. godine volontirale pri uređenju špilje Samograd i poučne staze Čovjek i krš: Svenmirko Milković, Goran Domazet, Ivica Bašić, Mile Jurišić, Mladen Stapor, Stjepan Dasović, Mirko Štakić, Zvonimir Milković, Perica Murgić, Tomislav Hećimović, Perica Orešković, Mario Hećimović, Ivica Murgić (Pipi), Niko Jurišić, Andro Jurišić, Nikola Jurišić (Nino), Ivan Kolak (Bumbo), Radmila Milković, Ana Čutić, Irena Peša, Jerko Grgić, Janko Murgić, Ivica Murgić (Lamza), Anita Pocrnić, Tomislav Jurišić (Birk), Marijana Dasović, Nikolina Kreković, Ivica Dasović (Tuga), Milan Milković, Katarina Milković.

³⁵ Volonterski projekti.

³⁶ U ovom projektu sudjelovali su suradnici Parka Iva Murgić i Mario Paral.

³⁷ Staze su trasirane u sklopu projekta *Pogled u divljinu: izgradnja kapaciteta za održivo korištenje i praćenje sastavnica prirode*.

³⁸ Staza je markirana u suradnji s PD-om Željezničar, podružnica Perušić.

³⁹ Obala rijeke Like očišćena je od niskog raslinja, divljih deponija otpada i sl. u suradnji s volonterima iz Belgije.

⁴⁰ U suradnji s TZ-om Perušić postavljeni su putokazi i ploče na devet lokacija unutar Ličko-senjske županije. Međutim, postavljanje nije bilo dopušteno na planiranim lokacijama u Senju, Žutoj Lokvi, Borju, Korenici, Karlobagu i Otočcu zbog strogih pravila vezanih uz

ulagalo se, premda skromno i u marketing Parka.⁴¹ Pećinski je park u 2015. godini imao 5858 posjetitelja.

U sklopu programa Erasmus+, Agencija za mobilnost i programe EU-a odobrila je Parku 2016. godine, treći po redu volonterski projekt *Discover Croatia: Think Green, Act For Future*. Projekt je prijavljen u partnerstvu s udruženjima iz Španjolske *Juvenil Intercambia – Malaga i Building Bridges – Madrid*. Kao i kroz prijašnje volonterske projekte i kroz njega se ulagalo u infrastrukturu Parka, neformalnu edukaciju volontera te edukaciju djece iz lokalne zajednice koja su prošla početni tečaj španjolskog jezika. Uvidjevši mnogobrojne koristi takvih projekata za lokalnu zajednicu⁴² Park je za 2016. pripremio projekt *Man and Karst* za koji su krajem prosinca 2015. odobrena sredstva u visini od 25.495,00 eura. Kroz projekt su sklopljeni ugovori s udruženjima *Comitato d'intesa tra le associazioni volontaristiche della provincia di Belluno* iz Italije i *Seiklejate vennaskond* iz Estonije. U veljači 2016. u Parku je održana dvodnevna radionica u sklopu još jednog projekta pod nazivom *Zaštićena područja za prirodu i ljude* na kojoj se okupilo oko osamdeset predstavnika nacionalnih parkova i parkova prirode iz Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Srbije, Makedonije i Albanije. Radionica je održana u organizaciji Svjetske organizacije za zaštitu prirode i asocijacije Parkovi Dinarida. Park je 2016. započeo i s četverogodišnjim projektom *Obnova starih voćnjaka*.⁴³ Donacijom Hrvatske elektroprivrede uređen je izvor Grabovac, jedan od četiri izvora na području Pećinskog parka Grabovača.⁴⁴

Park je u srpnju 2016. godine bio organizator sportsko-humanitarne manifestacije *Lika cave trekk* koja je omogućila promociju Parka na nacionalnoj i komercijalnim televizijama, u dnevним listovima i na portalima. U njoj je sudjelovalo više od tisuću gostiju i sportaša.⁴⁵ Utrke su se održavale u muškim i ženskim kategorijama na stazama rijeke

postavljanje turističke signalizacije koja nalaže da signalizacija ne smije biti postavljena na udaljenosti većoj od 30 km od sjedišta ustanove.

⁴¹ Tijekom 2015. godine osnivač je financirao marketing s 25.000,00 kuna.

⁴² Lokalno stanovništvo surađuje s volonterima, djeca uče strane jezike i šire spoznaje o drugim narodima; Park ima pomoći u sezonskim poslovima; događa se promocija geobaštine i geoznolikosti, promocija zaštićenih područja; stanovnici, lokalne i županijske vlasti imaju nove spoznaje o programu Erasmus+; država ima promociju kroz volonterske projekte u zemljama iz kojih volonteri dolaze; volonteri stječu dodatna neformalna znanja i vještine.

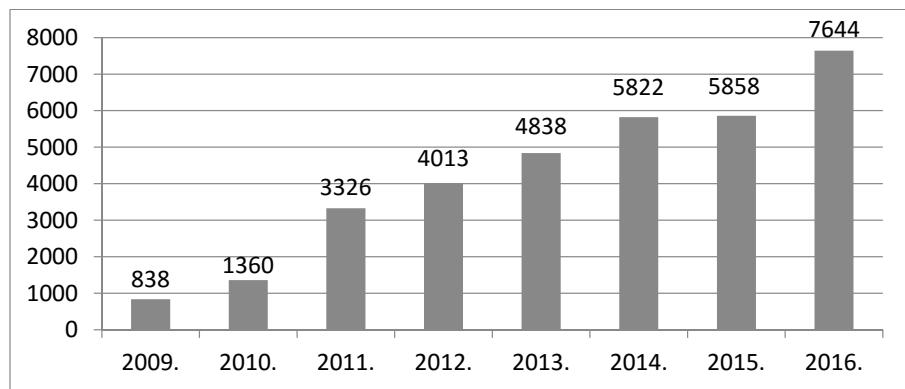
⁴³ Obiteljima koji žive na području Parka podijeljeno je 145 sadnica voćaka (jabuka, krušaka, šljiva, duda) s ciljem očuvanja bioraznolikosti na području Parka.

⁴⁴ Oчиšćen je put koji vodi do izvora i izvorsko dno te ponovno sagrađen kameni zid.

⁴⁵ U sportsko događanje bilo je uključeno 584 trkača u četiri kategorije (*Light, Active, Challenger i Ultra*) koji su došli iz šest europskih država.

Like. Sportaši su tako prošli vidikovcem iznad rijeke Like, špiljama Samograd i Medina te Ledenicom pod Pećinskim vrhom u kojima su bile i kontrolne točke te kanjonom rijeke Like sve do jezera Kruščice. Tijekom jednodnevнog događanja u Perušiću su se predstavila brojna obiteljsko-poljoprivredna gospodarstva s domaćim ličkim proizvodima. Lokalna akcijska grupa Lika predstavila je na manifestaciji svoje turističke rute, a predstavljen je i adrenalinski turizam u Lici. Dodatna zanimljivost manifestacije bili su grafiteri Lunar iz Zagreba i Lovepusher iz Londona. Oni su u centru Perušića naslikali mural u čast Nikoli Tesli, sa simbolom sove. Velik doprinos akciji dala je i Zaklada Ana Rukavina.⁴⁶ Ta manifestacija, a posebno sportska utrka, osvijetlila je jednu novu dimenziju sportskih događanja u gorskom dijelu Hrvatske i iznijela na vidjelo svu prirodnu ljepotu Like. Park je ostvario još jedan u nizu planiranih ciljeva – više od 1000 *humanitarnih tenisica* trčalo je za popularizaciju geobaštine.

Naposljetu je potrebno uz pomoć grafičkih prikaza sažeti dosadašnji rad Parka. Ukratko, od 2009. do 2016. godine omogućeno je sezonsko zapošljavanje 13 studenata iz Općine Perušić, 40 osoba kroz program *Javnih radova*, edukacije i stručne prakse te rad preko projekata. Park trenutačno zapošljava 4 osobe.⁴⁷ Od 2009. godine Park je posjetilo ili se u njemu educiralo 33 699 osoba. U 2016. godini broj posjetitelja raste za 7644. Kontinuirani porast broja posjetitelja najzornije prikazuje Grafikon 1.

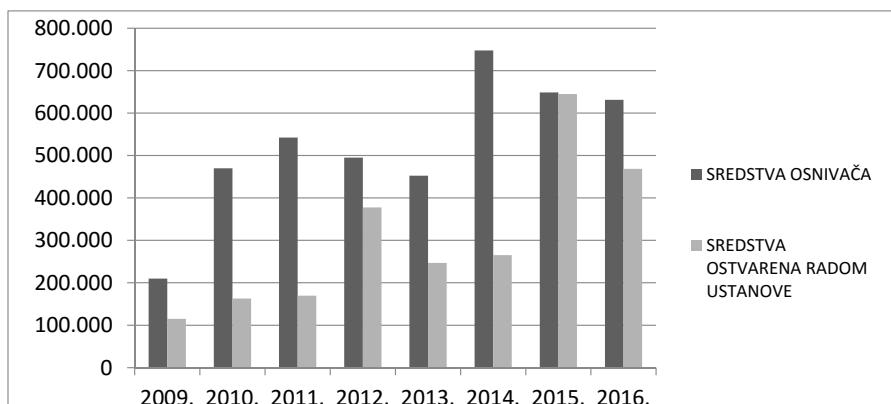

Grafikon 1. Posjetitelji Pećinskog parka Grabovača od 2009. do 2016. godine. Izvor: JU Pećinski park Grabovača, godišnja izvješća o radu.

⁴⁶ Cjelokupno događanje završilo je koncertom glazbene grupe Vatra u špilji Samograd.

⁴⁷ Osim već spomenutih djelatnika, u računovodstvu je od 2012. godine zaposlen Marko Kasumović.

U razdoblju od sedam godina ukupan proračun Parka iznosio je 6.647.950,37 kuna, od toga 4.197.408,95 kuna (63%) odnosi se na sredstva iz proračuna osnivača, a 2.450.541,42 kuna (37%) na sredstva ostvarena kroz svakodnevni rad Parka. Grafikon 2 prikazuje osnovne podatke vezane uz proračun.

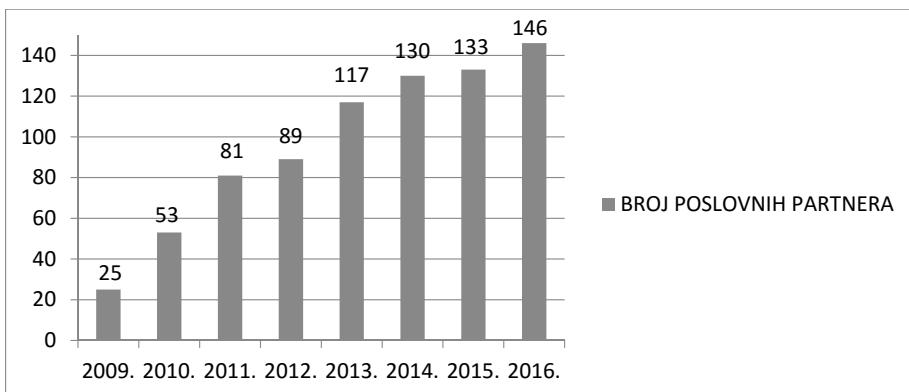

Grafikon 2. Proračun JU Pećinski park Grabovača od 2009. do 2016. godine. Izvor: JU Pećinski park Grabovača, godišnja izvješća o radu.

Najuspješnija godina, uvezši u obzir financijsko stanje Parka (vidjeti Grafikon 2), bila je 2015. Razlog su i četiri spomenuta, provedena projekta. Međutim, financijski pokazatelji za 2016. godinu također nisu zanemarivi, osobito ako ih usporedimo s razdobljem od 2009. do 2014.⁴⁸

Sukladno porastu broja posjetitelja te svakodnevnih aktivnosti koje su se provodile od 2009. do 2016. godine u Parku je rastao i broj poslovnih partnera, što je vidljivo iz Grafikona 3.

⁴⁸ Potrebno je ovdje dodati da je jedan od najvažnijih ostvarenih rezultata, koji ne možemo prikazati u brojkama, aktiviranje lokalnog stanovništva, odnosno njihovo svakodnevno direktno ili indirektno sudjelovanje u radu Parka.

Grafikon 3. Broj poslovnih partnera u razdoblju od 2009. do 2016. godine. Izvor: JU Pećinski park Grabovača, godišnja izvješća o radu.

4. Zaključak

Ovaj rad prikazuje tijek razvoja, događanja i cijelokupan proces nastanka Javne ustanove Pećinski park Grabovača. Osnovna namjera teksta bila je prikaz uloge lokalnog aktera u razvoju održivog turizma. Park danas predstavlja svojevrsnu platformu za daljnje oblikovanje i osnaživanje koncepta održivog razvoja prilagođenu ličkom lokalnom kontekstu. Misija Parka – zaštita geobaštine i georaznolikosti – mogla je (p)ostati samoj sebi svrha. Međutim, geoturizam se ovdje oblikuje i preuzima ulogu poveznice zaštite i dobrobiti lokalne zajednice. Na taj su način djelatnici Parka pronašli svojevrstan razvojni model uz pomoć kojeg je zaštita prirode ujedno omogućila poboljšanje kvalitete života lokalne zajednice. U tekstu je dijelom prikazan i proces nastanka tog modela, a postignuti rezultati oslikavaju potencijale za daljnji razvoj. Lokalna zajednica prihvatiла је (geo)turizam u smislu instrumenta za interkulturnalnu komunikaciju, ali i u smislu instrumenta s pomoću kojeg se dodatno jača lokalni identitet i prepoznatljivost. Provedbom volonterskih projekata Park je pokrenuo, do prije nekoliko godina u lokalnim okvirima sasvim nepoznat, *volunteerski turizam*.

Pozicioniranje (ličkog) kontinentalnog turizma na hrvatskom i posebno europskom tržištu mukotrprna je zadaća koju lokalni i nacionalni društveni akteri tek trebaju postaviti kao prioritet. Pećinski park Grabovača svojim aktivnostima nedvojbeno pridoni ostvarivanju tog cilja. Ostvarenom suradnjom s brojnim domaćim i inozemnim institucijama, sveučilištima, institutima i udrugama civilnog društva Park, pa onda i Općina Perušić, postali su vidljiviji široj javnosti u Hrvatskoj i izvan nje, te posebno znanstvenoj zajednici koja svojim znanjem može pridonijeti oblikovanju održivog turizma 21. stoljeća.

Za postizanje tog cilja potrebna će biti suradnja na više razina (lokalnoj, županijskoj, nacionalnoj i europskoj). Strategije razvoja (lokalne i županijska), ulaganje u turističku infrastrukturu, planiranje, uvažavanje vizija razvoja lokalnih zajednica označavaju proces oblikovanja i implementacije koncepta održivog (ruralnog) turizma. U oblikovanju tog koncepta na regionalnoj razini, načinu prilagodbe lokalnom kontekstu i konačnoj implementaciji, rezultati koje je postigao Pećinski park mogu poslužiti kao primjer dobre prakse.

Literatura

- Božić, V. (2016.), Špilja Samograd u Perušiću, najstarija turistička špilja u Ličko-senjskoj županiji, *Senjski žbornik*, 41-42, 1-18.
- Brlić, I. (2013.), *Građanske udruge u Lici 1860.-1940. godine*, Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu.
- Brlić, I., Bušljeta Tonković, A., Milković, K. (2014.), Geoscientific Educative Centre as a Potential Sustainable Communities Building Model – Positive Cooperation Example of Lika-Senj County (Cro) and Una-Sana County (BiH). U: E. Vaništa Lazarević, A. Krstić Furundžić, A. Đukić, M. Vukmirović (ur.), *Places and Technologies*, Beograd, University of Belgrade, Faculty of Architecture, str. 587-596.
- Miljak, T., Bačić, L., Kitić, M. (2012.), Ekoturizam kao poticaj razvoja poduzetništva u turizmu na primjeru Republike Hrvatske, *Učenje za poduzetništvo*, 2 (2). Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/130281>, posjet 11. travnja 2017.

Arhivski i neobjavljeni izvori

- Buzjak, N., Bočić, N., Pahernik, M. (2013.), *Geomorfološke i speleološke značajke Pećinskog parka Grabovača i okolnog prostora*, Zagreb, Hrvatsko geomorfološko društvo, SK „Samobor“, SD „Karlovac“.
- Hršak, V., Marković, D., Trenc, N., Posavec Vukelić, V., Leko, K. (2007.), *Značajni krajobraz Špiljski park Grabovača, stručna podloga za zauštu*, Zagreb, DZZP.
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2009. do 31. 12. 2009. (2010.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2010. do 31. 12. 2010. (2011.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2011. do 31. 12. 2011. (2012.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2012. do 31. 12. 2012. (2013.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2013. do 31. 12. 2013. (2014.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2014. do 31. 12. 2014. (2015.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2015. do 31. 12. 2015. (2016.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Izvješće o radu JU Pećinski park Grabovača za razdoblje od 1. 1. 2016. do 31. 12. 2016. (2017.), Perušić, JU „Pećinski park Grabovača“ (autorica izvješća K. Milković).
- Lukić, M. (2012.), *Preliminarno istraživanje špiljske i edefiske faune u PP Grabovača*, Zagreb, HBSD.

- Mikulić, K., Lucić, V., Budinski, I., Lisičić, D., Hidina, T. (2013.), *Inventarizacija ornitofaune na širem području Pećinskog parka Grabovača, fază I, Konačno izvješće*, Zagreb, Udruga BIOM.
- Velić, I., Velić, J., Cvetković, V. (2013.), *Tumač geološke karte PP Grabovača 1:50 000*, Zagreb, Geolog d.o.o.

SAŽETAK

Zbornik se sastoji od tri tematska poglavlja u kojima se raspravlja o mogućnostima uspostave održivog ruralnog razvoja i u konačnici postizanja integralne održivosti hrvatskih ruralnih područja.

Prva tematska cjelina, *(Ne)razvoj nekada i sada*, donosi priloge Ivana Brlića, Nikole Šimunića i Ive Turka. Ivan Brlić u tekstu „Pregled povijesti zaštite prirodnog i kulturnog okoliša u Lici (1746.–1942.)“ prikazuje povijest zaštite okoliša u Lici prožetu surovim promjenama klime i vegetacije s jedne te stalnim ljudskim prilagodbama prirodnim datostima s druge strane. Negativni procesi kao što su nestanak šuma, nepogodna tla, razvoj papravnih zajednica, širenje erozije i bujica ukazali su na potrebu zakonskih regulativa radi zaustavljanja takvih procesa. Tako su u Lici postojale vrlo rigorozne zakonske odredbe kao i precizne planske intervencije vezane za okoliš još u razdoblju Vojne krajine. Rad donosi neke pozitivne primjere odnošenja prema okolišu u Lici od 18. do 20. stoljeća, odnose iz kojih možemo, premda nisu primjenjivi danas, svakako izvući primjer dobre prakse. Pritom je posebno značajan pothvat austrijskog generala i vojskovođe Gideona Laudona koji je 1746. godine planski zasadio gaj na pjeskovitom Krbavskom polju. U tom je razdoblju na području Like i Podgorja osnovano deset društava za poljepšanje i uređenje mjesta i okolice, postojalo je više od 100 školskih vrtova, nekoliko desetaka kulturnih vijeća, zaklada i ostalih udruga koje su se brinule o prirodnom i kulturnom okolišu u ličkim mjestima i selima. U radu se prvenstveno ocrtava djelovanje tih civilnih i organizacijskih elemenata ličkog društva koji su pomogli u estetskom uređenju okoliša i jačanju ekološke svijesti. Tako je cilj priloga na temelju službenih županijskih izvještaja, lokalnih tiskovina i arhivske građe kao i zakonskih odredaba ukazati na pozitivne primjere iz prošlosti kojima je ondašnje stanovništvo utjecalo na prirodni i kulturni okoliš. Kako bi se upotpunila slika ukupnih zbivanja, prezentirani su i odabrani i negativni primjeri te njihove posljedice.

U drugom tekstu, „Stanovništvo Grada Gospića i održivi razvoj: izazovi budućnosti“, Nikola Šimunić i Ivo Turk okreću se prikazu trenutačnih demografskih kretanja stanovništva na primjeru manjeg grada kakvih je većina u Hrvatskoj i koji su gotovo bez iznimke okruženi pretežno i/ili izrazito ruralnim prostorom te upozoravaju na izazove koji bi se zbog negativnih demografskih procesa gradovima poput Gospića mogli dogoditi u budućnosti. Konkretan predmet istraživanja ovog rada dinamika je i struktura stanovništva Grada Gospića u razdoblju 1971.–2011. koje autori smatraju jednim od čimbenika održivoga razvoja. Ističu kako je upravo stanovništvo temeljni razvojni agens svakog područja. Također konstatiraju da je provedba razvoja

temeljenog na konceptu održivosti izazov koji podrazumijeva stabilnu populaciju s izraženim pozitivnim demografskim kretanjima i strukturama. U Gospiću je demografska situacija izrazito nepovoljna, pa su tako opća hrvatska negativna demografska obilježja (depopulacija, vanjska emigracija, iseljavanje s ruralnih područja, ostarjelost stanovništva) prisutna na ovome prostoru u možda najintenzivnijem obliku. Autori zaključuju da su određeni procesi, od čega valja izdvojiti višedesetljetu opću depopulaciju, generiranu agrarnom prenapučenošću, ratovima, glađu, smanjenjem nataliteta i u novije vrijeme recesijском krizom (nezaposlenost i iseljavanje, pogotovo mlađih dobnih skupina, ali i povećana stopa divorcjaliteta), snažno erodirali demografsku bazu Grada Gospića. Ukupan broj stanovnika Gospića u posljednjih se pola stoljeća prepolovio. Ukratko, tekst prikazuje i analizira osnovne determinante dinamike stanovništva Grada Gospića u navedenom razdoblju i u fokusu se nalazi prirodna promjena i migracijska bilanca, a uz to se analizira biološki sastav stanovništva Grada Gospića. Kako bi prikazali spomenute demografske procese, autori koriste statističke metode demografske analize.

Dруга tematska cjelina, *Utiranje staze za održivu budućnost*, oblikovana je kroz četiri teksta. U prvom, „Aktualnost ruralne sociologije: problematiziranje održivosti ‘prostora iza’“, Toni Popović, Renata Relja i Tea Gutović govore o sociološkoj grani koja, čini se, posljednjih godina nije u fokusu socioloških istraživanja. Autori u prilog potrebi za takvim istraživanjima ističu površinu i brojnost stanovništva hrvatskih ruralnih područja koji bi trebali (p)ostati relevantnim „predmetom“ sociološkog interesa. Premda hrvatska ruralna područja ne naseljava većina populacije kao u prošlosti, niti su ona ishodište proizvodne djelatnosti kao nekada, i dalje su važna kao multifunkcionalni prostor života, rada, odmora i rekreacije putem aktivnosti kojima se nastoji očuvati ruralna tradicija i makar elementarna održivost. U Europi, naime, svjedočimo porastu želje za boravkom na selu još od 70-ih godina prošlog stoljeća i rastućih problema urbanog življenja. Važnost integralnog urbano-ruralnog razvoja danas je široko prepoznata. Pripunjaju Hrvatske Europskoj uniji otvara mogućnost aktualiziranja ruralnog razvoja nakon višedesetljetnog zanemarivanja, pri čemu se nadnacionalne smjernice ugrađuju u nacionalne strateške dokumente, uz dostupnost značajnih finansijskih sredstava. Na temelju bibliometrijske analize i analize sadržaja znanstvenih časopisa koji se, uz ostale teme, bave hrvatskim selom (*Sociologija i prostor, Revija za sociologiju, Socijalna ekologija i Društvena istraživanja*) autori razmatraju upravo aktualnost u proučavanju ruralnih prostora s naglaskom na stanje u Hrvatskoj. Vremenski okvir analize je razdoblje od jednog desetljeća, od 2006. do 2016. U odnosu na dobivene rezultate i važnost međunarodne dimenzije ruralne sociologije, zaključno se razmatra uloga sociološkog istraživanja u razvoju sela kao i pripremanje sociologa za bavljenje tom problematikom.

U tekstu „(Ne)mogućnost održivog razvoja za male i srednje gradove u hrvatskom prostornom sustavu“ Andželina Svirčić Gotovac najprije ističe da koncept održivog razvoja (engl. *sustainable development*) još od kraja 20. st. nastaje iz potrebe da se na nov način analizira proces rasta i razvoja modernog društva, odnosno društva 21. stoljeća. Dodaje da se u globalizacijskom kontekstu tog koncepta temeljna suprotstavljenost nalazi upravo između razvojne i ekološke ideje. Potom konstatira kako ugroženost prirodnog svijeta, klimatske promjene, urbano siromaštvo s jedne strane kao socijalno-ekološka pitanja, te demografska i prostorna neravnomjernost i pad kvalitete života s druge kao urbano-politička pitanja ostaju i dalje otvorena i posebno nerješiva za manje urbane sredine kao što su hrvatske. Dodatno, regionalni je razvoj u Hrvatskoj već desetljećima neravnomjeran i izrazito centraliziran što se u razdoblju tranzicije samo produbilo. Primjerice, četvrtina stanovnika države živi u četiri najveća gradska naselja, iako se brojem ističu mali gradovi, a nedostaju gradovi srednje veličine. Mogućnost održivog razvoja za manje razvijene sredine (manje i srednje gradove prije svega) u kontekstu europskih dokumenata i preporuka jedan je od načina rješavanja ovih pitanja. Upravo *Teritorijalna Agenda 2020* usvojena 2011. kao dio strategije EUROPA 2020. – *Europska strategija za pametan, održiv i uključiv rast* – stavlja poseban naglasak na ravnomjeran i policentričan regionalni razvoj i teritorijalnu koheziju. Time bi se dugogodišnje naslijedjene i produbljene procese depopulacije, stagnacije, centralizacije, hijerarhizacije naselja, litoralizacije, smanjenog nataliteta, demografskog starenja i druge koji obilježavaju hrvatski prostor, pokušalo ublažiti. U tome posebnu ulogu može imati upravo uzajamno djelovanje postojećeg i većinom očuvanog prirodnog te ljudskog (humanog) kapitala na lokalnoj razini i mogućnost iskoristavanja odgovaračih fondova EU-a. Koncept pametnih gradova (engl. *smart cities*) dio je navedene strategije EU-a i primjer tzv. primijenjene održivosti na lokalnoj razini. Iako u Hrvatskoj postoje pozitivni primjeri, koje autorica navodi, još uvijek ih je nedovoljno.

Treći rad, „Prakse održivosti: tko radi ono o čemu mi maštamo?“ najprije prikazuje ideje i koncepte održivog razvoja, odrasta, solidarne ili etične ekonomije, prisutne u različitim oblicima javnog diskursa. Autorice Olga Orlić i Nataša Bokan potom analiziraju nekoliko pojava i praksi koje se u posljednje vrijeme javljaju u Hrvatskoj, a usko su vezane uz navedene koncepte. Inicijative i grupe kojima se posebno bave su ekosela i poljoprivreda potpomognuta zajednicom. Analizu provode u okviru nekoliko koncepata utopije i utopijske misli, Mumfordova koncepta utopije rekonstrukcije i de Geusove analize literarnih utopija. Zajednička navedenim pokretima, a vezano uz utopijsku misao, jest činjenica da predstavljaju određeni oblik ekotopije, u suvremeno doba nezaobilaznog oblika utopije koji podrazumijeva ne samo modificirane odnose između ljudi već i one između čovjeka i prirode. Stvaranje održivijeg društva ključno je mjesto

zagovaranja suvremenih, zelenih političkih teoretičara te stoga ekotopija, kao posebno aktualan oblik utopije rekonstrukcije i utopije dostatnosti za njih predstavlja nužnost. Međutim, stvaranje održivijeg društva nameće se kao nužnost za većinu pojedinaca nezadovoljnih postojećim sustavom. Za neke od njih, nezadovoljstvo se artikuliralo u konkretne pokušaje ostvarivanja zamišljenog i oni su u fokusu analize ovoga rada.

Tekstom „Sociološki okvir održive gradnje“ Nevena Duvnjaka i Kaje Ferića završava drugo poglavlje Zbornika. Područje gradnje koje sav ljudski izgrađeni okoliš u najvećoj mogućoj mjeri usklađuje s principima održivog razvoja ovdje je u fokusu. Autori posebno ističu kako u stvaranju i upravljanju ljudskim izgrađenim okolišem sudjeluje čitav niz različitih struka, pa bi suradnja trebala biti ključ za izgradnju prilagođenu potrebama zajednice, uklopljenu u okoliš unutar kojeg nastaje. Kada je riječ o samom procesu projektiranja i izgradnje građevine, riječ je o suradnji unutar tehničkih znanosti kao što su arhitektura, građevinarstvo, strojarstvo, energetika, elektrotehnika. S druge strane, jedan od osnovnih stupova održivog razvoja je društveni razvoj kojim se bave pretežno društvene znanosti. Održiva gradnja svoju potpunu usklađenosť s konceptom održivog razvoja nastoji postići uz pomoć društvenih znanosti čiji se nalazi koriste pri planiranju, projektiranju, izgradnji, održavanju i upravljanju građevinama. Da bi stručnjaci i znanstvenici koji se bave društvenim razvojem mogli usmjerenije i učinkovitije pomoći stručnjacima koji se bave održivom gradnjom, moraju bolje razumjeti tehničke znanosti kao važne za kreiranje ljudskoga izgrađenog okoliša. Rad pokušava pružiti stručnjacima i znanstvenicima iz društvenih područja osnovna tehnička znanja o održivoj gradnji. S druge strane pokušava pružiti stručnjacima i znanstvenicima iz tehničkih područja osnovna znanja o održivom društvenom razvoju. Razumljivo je i logično da se time stvaraju nova interdisciplinarna znanja, pa u tu svrhu autori rada žele upozoriti na potrebu za intenzivnjom suradnjom znanstvenika i stručnjaka koji pripadaju različitim strukama i znanostima, a u konačnici utječu na rješenja unutar održive gradnje, a samim time i ostvarenja koncepta održivog razvoja.

Posljednja tematska cjelina, *O održivosti kroz „svijet života“*, sastoji se od dva teksta koji nakon što pojasne koncepte također vezane uz održivi razvoj, posebno obrađuju i prikazuju primjere ruralnog turizma u Lici, koji makar djelomično nose predznak održivosti.

Anita Bušljeta Tonković u tekstu „Koncept održivog ruralnog turizma: primjeri dobre prakse u Lici“ opisuje svojevrsnu pomirbu ekoloških s ekonomskim interesima. Istiće važnost uloge održivog ruralnog turizma koji je u sinergiji s ostalim gospodarskim djelatnostima na ruralnom području i koji ne predstavlja okosnicu gospodarstva već svojevrstan dodatni prihod zajednicama i kanal za distribuciju lokalnih proizvoda. Premda postoje kritike upućene nejasnoći koncepta, osobito zbog toga što se različiti

oblici razvojnih planova mogu svesti pod koncept održivog ruralnog turizma, primjeri iz prakse govore u prilog takvom obliku turizma. Trenutačna paradigmata ruralnog razvoja u Europskoj uniji podrazumijeva decentraliziran pristup i zajedničko djelovanje javnog, privatnog i civilnog sektora. Često se govori o neoendogenom pristupu razvoju, odnosno mjestu gdje se susreću mogućnosti i vizije lokalnih zajednica s nacionalnim i regionalnim razvojnim smjernicama. Takvi „susreti“ u europskim zemljama označavaju mjesto gdje se kreiraju i nakon toga implementiraju lokalne strategije razvoja primjerene kako ekološkim, tako i ekonomskim razvojnim interesima pojedinih regija. Ovakvim se pristupom razvoju ruralnih područja želi istodobno sačuvati ono izvorno, ali i omogućiti zadovoljenje suvremenih potreba i zahtjeva. Naglasak se stavlja na investicije, ne na subvencije, odnosno javnim se prihodima podupiru nove ekonomske aktivnosti u ruralnim područjima, što obuhvaća širok raspon djelatnosti – od zaštite bioraznolikosti i upravljanja krajolikom do turističke djelatnosti i poduzetničkih pothvata. Suvremeni razvojni koncepti fokusiraju se na multifunkcionalnost ruralnih područja i na taj način oblikuju integralnu održivost sela i manjih gradova. Autorica zaključuje da su gradovi u Lici sa svojim ruralnim područjem idealan poligon za oblikovanje i implementaciju takvih razvojnih rješenja osobito zbog toga što se selo u Hrvatskoj napokon počinje smatrati javnim dobrom, prostorom koji nudi kvalitetan ekološki, ambijentalni i rekreatijski sadržaj. Tome svjedoče u ovome radu prikazani primjeri dobre prakse.

Autorica Katarina Milković u tekstu „Pećinski park Grabovača u funkciji razvoja održivog turizma s naglaskom na geobaštinu, georaznolikost i geoturizam“ govori o procesu nastanka, razvoja i djelovanja Javne ustanove Pećinski park Grabovača koja se nalazi u Općini Perušić u Ličko-senjskoj županiji. Ustanova je usmjerena na razvoj održivog, u ovom slučaju ruralnog turizma. U fokusu njezina djelovanja nalazi se ekoturizam s posebnim naglaskom na geoturizam odnosno zaštitu i odmjereno korištenje georaznolikosti i geobaštine, pri čemu se vodi računa i o uključenosti i dobrobiti lokalne zajednice. Na temelju godišnjih izvještaja u radu je prikazan kronološki pregled provedenih projekata i istraživanja na zaštićenom području koje Park obuhvaća. Uz prikaz provedenih domaćih i europskih projekata, pri čemu valja istaknuti Erasmus+ projekte *Karst 4U – Discover Undiscovered* i *Karst 4U – Explore Croatia's nature* te projekt *Pogled u divljinu: izgradnja kapaciteta za održivo korištenje i praćenje sastavnica prirode*, posebno se ističe suradnja Parka s mladima, članovima lokalne zajednice i mladima iz europskih zemalja. Specifični elementi zaštićenog prostora – georaznolikost i geobaština – potencijal su za daljnji razvoj ovog oblika selektivnog turizma, odnosno jačanja održivog ruralnog turizma u Lici općenito. Tekst nam iz ponešto drugačije perspektive prikazuje „svijet života“ konkretnoga lokalnog, ruralnog koje uistinu postaje prepoznatljivim mjestom

rekreacije, razbibrige, odmora, ambijentalno ugodnoga prostora za kojim su građani EU-a u potrazi još od 70-ih godina prošlog stoljeća.

Zbornik *Koga (p)održava održivi razvoj?* mozaik je promišljanja o ruralnome koji svoju osnovnu svrhu nalazi u različitosti ideja, koncepata i primjera kako bismo i sami imali mogućnost izbora ruralnoga kao prostora čijem održivom razvoju možemo pridonijeti.

SUMMARY

This collection is divided into three thematic chapters which deal with possibilities for facilitating rural development and, ultimately, for achieving the integral sustainability of rural areas in Croatia.

The first thematic chapter, *(Ne)razvoj nekada i sada* [(Non)development Then and Now], includes contributions by Ivan Brlić, Nikola Šimunić and Ivo Turk. In his paper „Pregled povijesti zaštite prirodnog i kulturnog okoliša u Lici (1746.–1942.)“ [A Historical Overview of the Preservation of the Natural and Cultural Environment in Lika (1746–1942)], Ivan Brlić describes the history of environmental protection in Lika, affected by stark climate and flora changes on the one hand, and constant human adaptations to nature on the other hand. Negative factors such as deforestation, poor soil, the spread of fern plants, frequent erosion and flooding highlighted the need for legal regulations to stop such processes. For that reason, the Lika area had strict laws and detailed intervention plans related to the environment as early as the time of the Croatian Military Frontier. The paper provides some positive environmental protection examples in Lika between the 18th and the 20th centuries. Although these examples can no longer be applied, they definitely represent good practice. In this context, one must mention Austrian general Gideon Laudon. In 1746, this military commander planted a small forest on the sandy soil of the Krbava field. During that period, the area of Lika and Podgorje saw the establishment of ten place-decoration organizations, while there were also over 100 school gardens, several dozen cultural councils, foundations and other organizations that took care of the natural and cultural environment in the towns and villages of Lika. First and foremost, the paper gives an overview of the activities of Lika society's civil and organizational elements which took care of the environment and raised awareness about environmental protection. Therefore, the goal of this paper is, based on local government reports, the local press, and the archives and laws, to highlight some bright examples from the past where the local people influenced the natural and cultural environment. In order to present the whole picture, the paper also includes some negative examples and their consequences.

The next paper – „Stanovništvo Grada Gospića i održivi razvoj: izazovi budućnosti“ [The Population of the Town of Gospić and Sustainable Development: Challenges of the Future] by Nikola Šimunić and Ivo Turk – depicts current demographic trends on the example of the town of Gospić. Gospić represents a typical small Croatian town: one that is usually surrounded by predominantly or completely rural areas, and as such serves as a warning about the challenges which these towns may have to face

in the future due to demographic processes. The concrete research question of this paper is related to the demographic dynamics and structure of the town of Gospic in the period 1971–2011, considered by the authors as one of the factors of sustainable development. The authors emphasize the fact that residents themselves constitute every area's fundamental development agent. The authors also note that facilitating development based on the concept of sustainability is a challenge which requires a stable population with strong positive demographic trends and structures. Gospic has a very negative demographic situation, which also means that the negative demographic characteristics from the state level (depopulation, external migration, emigration from rural areas, population ageing) are present in this area, maybe even more profoundly than in the rest of Croatia. The authors conclude that certain processes have taken a great toll on the demographic structure of the town of Gospic. Among these processes, a centuries-long general depopulation stands out. This depopulation has been caused by agricultural overpopulation, wars, famine, a constant drop in the birth rate, and the recent recession (unemployment and emigration, particularly of younger people, along with an increase in divorce rates). The total population of Gospic has decreased by 50% in the last 50 years. To sum up, the paper depicts and analyses the basic determinants of Gospic's demographic dynamics during the mentioned period and puts the natural increase and net migration rates into focus. The paper also analyses the population composition of the town of Gospic. In order to depict the mentioned demographic processes, the authors use statistical methods of demographic analysis.

The second thematic chapter, *Utiranje staze za održivu budućnost* [Paving the Way for a Sustainable Future], consists of four papers. The first paper – „Aktualnost ruralne sociologije: problematiziranje održivosti ‘prostora iza’“ [The Topicality of Rural Sociology: Problematizing the Sustainability of the ‘Hinterland’] by Toni Popović, Renata Relja and Tea Gutović – deals with the branch of sociology that has recently not been in the focus of sociological research. The authors maintain that the need for such research is supported by the size and large population of rural areas, which should become/remain a relevant point of interest in sociology. Even though Croatian rural areas are not inhabited by the majority of the population as in the past, nor are they the starting point of production activities as they were before; they are still important as multifunctional space of living, work, rest and recreation through activities whose goal is to preserve rural tradition and at least some basic sustainability. Since the 1970s and the growing problems of urban living, Europe has witnessed an increase in the demand to live in rural areas. The importance of an integral urban-rural development has nowadays been widely recognized. Croatia's accession to the European Union has opened up the possibility to update rural development after it has been neglected for

several decades by building supranational guidelines into national strategical documents with the possibility of substantial funding. Based on bibliometric analysis and content analysis of scholarly magazines that, among other things, deal with the Croatian countryside: (*Sociologija i prostor* [Sociology and Space], *Revija za sociologiju* [Sociological Review], *Socijalna ekologija* [Social Ecology] and *Društvena istraživanja* [Social Research]), the authors look at the very topicality in analysing rural space with an emphasis on the situation in Croatia. The time frame of the analysis is a period of ten years: from 2006 to 2016. With regard to the findings and the importance of the international dimension of rural sociology, the conclusion deals with the role of sociological research in rural development, as well as with sociologists' training for engaging in this issue.

In her paper „(Ne)mogućnost održivog razvoja za male i srednje gradove u hrvatskom prostornom sustavu“ [The (Im)possibility of Sustainable Development for Small- and Medium-sized Towns Within the Croatian Space System], Andelina Svirčić Gotovac notes that the concept of sustainable development has, since the end of the 20th century, arisen from the need to analyse, in a new way, the process of growth and development of modern society, i.e. the society of the 21st century. She adds that in the context of globalization within this concept, the basic juxtaposition is the one between the ideas of development and ecology. The author then goes to assert that the dangers to the environment, climate change, the urban population on the one hand, and socio-ecological issues, demographic and space imbalance and a drop in quality of life on the other, as well as urban-political issues, remain topical and unsolvable issues particularly for smaller urban areas, such as those in Croatia. What is more, regional development in Croatia has been unbalanced and profoundly centralized for decades, and this became even more evident during the period of transition. For instance, about 25% of the population lives in the four major cities. While there are many small towns, there is not enough of medium-sized towns. The possibility for sustainable development of smaller developed areas (first and foremost small- and medium-sized towns) within the context of EU documents and recommendations represents one of the ways to deal with these issues. It is the *Territorial Agenda 2020* adopted in 2011 within the framework of Europe 2020 strategy – the EU's strategy for smart, sustainable and inclusive growth – that draws special attention to a balanced and polycentric regional development and territorial cohesion. This strategy aims to mitigate the long-lasting and increasingly damaging processes of depopulation, stagnation, centralization, the hierarchization of towns, littoralization, decreased birth rates, population ageing and other processes affecting Croatia. What may be a key factor in this mitigation is the mutual action of the existing and mostly preserved natural capital and human capital at a local level and the possibility to use the relevant EU funds. The concept of smart

cities is part of the mentioned EU strategy and an example of the so-called applied sustainability at a local level. Even though there are some positive examples in Croatia, which the author mentions in the paper, they are still too scarce.

The third paper, „Prakse održivosti: tko radi ono o čemu mi maštamo?“ [Sustainability Practices: Who is Doing That What We Dream About?], shows first and foremost the ideas and concepts of sustainable growth, degrowth, and solidarity economy or ethical economy which are present in different forms of public discourse. Afterwards, authors Olga Orlić and Nataša Bokan analyse several phenomena and practices that have recently been occurring in Croatia and that are closely tied to the previously mentioned concepts. The initiatives and groups they specifically analyse are ecovillages and community-supported agriculture. The analysis is carried out within the frame of several concepts of utopia and utopian thought, Mumford's concept of utopias of reconstruction and de Geus' analysis of literary utopias. What these movements share, and what is closely tied to utopian thought, is the fact that they represent a certain form of ecotopia, an inevitable form of utopia in modern times which entails not just modified relationships between people but also those between man and nature as well. Creating a more sustainable society is the key area which modern, green political theorists advocate for. Therefore, an ecotopia, as a very current form of utopia of reconstruction and utopia of sufficiency is absolutely necessary for them. However, creating a more sustainable society is being put forward as a duty for the majority of individuals who are unhappy with the present system. Some of them have turned their dissatisfaction into concrete attempts of achieving the intended. These attempts are the focus of analysis in this paper.

The second chapter of the collection ends with Neven Duvnjak and Kajo Ferić's paper „Sociološki okvir održive gradnje“ [The Sociological Frame of Sustainable Construction]. Here, the focus is on the area of construction that aligns all built environment as closely as possible with the principles of sustainable development. The authors emphasize the fact that a slew of different professions take part in the creation and management of built environment, so cooperation should be the key to construction that is adapted to the environment in which it is created. When it comes to the very process of designing and constructing a building, it consists of a cooperation between engineering sciences such as architecture, construction, engineering, energetics and electrical engineering. On the other hand, one of the basic pillars of sustainable development is social development, which is mostly in the domain of the social sciences. Sustainable construction attempts to reach full alignment with sustainable development with the help of social sciences whose findings are used in the planning, projecting, building, upkeep and administration of buildings. In order for experts and

scholars dealing with social development to help, in a much more concentrated and effective way, the experts dealing with sustainable construction, they must better understand the importance of engineering sciences for the creation of built environment. The paper attempts, on the one hand, to provide experts and scholars in the social sciences with basic technological knowledge concerning sustainable construction. On the other hand, it attempts to provide experts and scholars from technical fields with the basic knowledge of sustainable social development. It is understandable and logical that this in turn creates new interdisciplinary knowledge, and it is with that in mind that the authors wish to point out the need for a more intense cooperation between scholars and experts that belong to different professions and sciences and influence the solutions within sustainable construction, as well as the realizations of the concept of sustainable development.

The final thematic unit, *O održivosti kroz „svijet života“* [On Sustainability Through „the World of Life“], consists of two papers which, after explaining concepts related to sustainable development, pay special attention to and show specific examples of rural tourism in Lika that are at least in some way deemed as sustainable.

In her paper „Koncept održivog ruralnog turizma: primjeri dobre prakse u Lici“ [The Concept of Sustainable Rural Tourism: Examples of Good Practice in Lika], Anita Bušljeta Tonković describes a reconciliation of sorts between ecological and economic interests. She emphasizes the importance of the role of sustainable rural tourism that is in synergy with other economic activities in the rural area and does not represent the backbone of the economy, but rather an additional income for the communities, as well as a way of distributing local products. Although there is criticism aimed at the vagueness of the concept, especially due to the fact that different forms of developmental plans can be encompassed by the concept of sustainable rural tourism, examples from real life are in favour of such tourism. The current paradigm of rural development in the European Union entails a decentralized approach and a mutual action by the public, the private and the civil sectors. There is often talk of a neo-endogenous approach to development, that is, a meeting point between the possibilities and visions of local communities and national and regional developmental guidelines. Such meeting points in European countries signify a place where local developmental strategies appropriate for ecological as well as economic developmental interests of specific regions are created and afterwards implemented. Such approach to the development of rural areas aims to preserve the genuine character, and at the same time meet modern needs and demands. There is an emphasis on investments, not subsidies; that is, for public income to be used to support new economic activities in rural areas, which include a wide range of activities – from the protection of

biodiversity and landscape management to tourist activities and business undertakings. Contemporary development concepts focus on the multifunctionality of rural areas and as such form the integral sustainability of villages and smaller cities. The author concludes that towns in Lika, along with their rural areas, are an ideal test site for the design and implementation of such developmental solutions, especially because the countryside is finally starting to be considered a public good in Croatia, meaning that it is seen as a space that offers a quality ecological, ambient and recreational content. The paper shows this by listing examples of such good practice.

Author Katarina Milković, in her paper „Pećinski park Grabovača u funkciji razvoja održivog turizma s naglaskom na geobaštinu, georaznolikost i geoturizam“ [Cave Park Grabovača in the Role of Developing Sustainable Tourism with Emphasis on Geoheritage, Geodiversity and Geotourism], writes about the process of the creation, development and operation of the public institution Cave Park Grabovača, which is located in the Perušić Municipality in Lika-Senj County. The goals of the institution include the development of sustainable, and in this case rural tourism. The institution focuses on ecotourism, with special emphasis on geotourism, that is, the protection and reasonable use of geodiversity and geoheritage, while keeping in mind the inclusion and wellbeing of the local community. Based on yearly reports, the paper shows a chronological view of the carried-out projects and research in the Park's protected area. Along with listing the carried out local and European projects, some of which include Erasmus+ projects *Karst 4U: Discover Undiscovered* and *Karst 4U – Explore Croatia's Nature*, as well as the *Pogled u divljinu: izgradnja kapaciteta za održivo korištenje i praćenje sastavnica prirode* [Wildlife Watch – Increasing Capacities for the Sustainable Use and Monitoring of Wildlife] project, one must emphasize the cooperation of the park with the youth, members of the local communities and young people from other European countries. The specific elements of the protected area – geodiversity and geoheritage – are potential for further development of this form of selective tourism, that is, the strengthening of sustainable rural tourism in Lika in general. The paper, from a somewhat different perspective, shows the „world of life“ of a concrete and rural life that truly becomes a recognizable place of recreation, pastime, rest, and an ambiently pleasant space that EU citizens have been in search of since the 1970s.

The *Koga (p)održava održivi razvoj?* [Whom Does Sustainable Development Sustain and Support?] collection is a mosaic of thought about the rural that finds its basic purpose in the diversity of ideas, concepts and examples, so that we can have the option of choosing the rural as a space to whose sustainable development we can contribute.

O AUTORIMA

Nataša Bokan, sociologinja, docentica na Agronomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (*Zavod za agrarnu ekonomiku i ruralni razvoj*). Rođena je 1978. godine u Zagrebu. Nakon završetka zagrebačke II. gimnazije upisuje jednopredmetni sveučilišni studij na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje diplomira 2004. godine. Poslijediplomski doktorski studij sociologije pri istom fakultetu završava 2012. godine obranom doktorske disertacije *Konceptualni pristupi ekološkim mikrosocijalnim zajednicama: studija slučaja u Hrvatskoj* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Vladimira Laya. Na Agronomskom fakultetu radi najprije kao asistentica, potom kao viša asistentica od 2004. do 2014. godine. U srpnju 2014. godine izabrana je u znanstveno-nastavno zvanje docentice. Tijekom rada na Fakultetu bavi se znanstvenoistraživačkim radom: surađuje na znanstvenim projektima, sudjeluje na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima, boravi na inozemnim sveučilištima, objavljuje znanstvene radove, podurednica je i recenzentica u znanstvenim časopisima, članica je Upravnog odbora Hrvatskog agroekonomskog društva te tajnica Sekcije za sociologiju prostora Hrvatskog sociološkog društva.

Ivan Brlić, povjesničar, znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (Područni centar Gospic). Rođen je 1983. u Rijeci gdje pohađa Prvu riječku hrvatsku gimnaziju opći smjer (1997.–2001.). Dvopredmetni studij povijesti i informatike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci diplomirao je 2007. godine. U Institutu Ivo Pilar radi od 2008. u suradničkom zvanju asistent i viši asistent. Poslijediplomski doktorski studij iz povijesti pri Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu završio je 2013. godine obranom doktorske radnje *Gradske udruge u Lici od 1860. do 1940.* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Željka Holjevca. U lipnju 2017. izabran je u znanstveno zvanje znanstvenog suradnika. Bavi se raznovrsnim temama iz hrvatske, posebice ličke suvremene povijesti. Autor je desetak znanstvenih i više stručnih radova. Sudjeluje na znanstvenim projektima, međunarodnim i domaćim znanstvenim konferencijama. Potpredsjednik je Ogranka Matice hrvatske u Gospicu i suradnik pri Učiteljskom fakultetu u Gospicu.

Anita Bušljjeta Tonković, sociologinja, znanstvena suradnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (Područni centar Gospic). Rođena je 1984. u Gospicu. Nakon završetka gimnazije u Gospicu upisuje dvopredmetni sveučilišni studij na Odjelu za sociologiju i Odjelu za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, gdje diplomira 2007.

Poslijediplomski doktorski studij iz sociologije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu završava 2014. godine obranom doktorske disertacije *Mogućnosti održivog razvoja srednje Like* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Vladimira Laya. U Institutu Ivo Pilar radi kao znanstvena novakinja u suradničkom zvanju asistentice i više asistentice od 2008. do 2016. godine. U lipnju 2016. godine izabrana je u znanstveno zvanje znanstvene suradnice. Surađuje na znanstvenim projektima, sudjeluje na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima, objavljuje znanstvene radove, urednica je i recenzentica u znanstvenim časopisima, autorica je knjige *Mogućnosti održivog razvoja Središnje Like. Prinosi analizi ljudskog i socijalnog kapitala*. Članica je Hrvatskoga sociološkog društva i Sekcije za sociologiju prostora pri istom društvu.

Neven Duvnjak, sociolog, viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (Područni centar Split). Rođen je 1964. godine u Zagrebu. Jednopredmetni studij sociologije završio je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1990. Na istom odsjeku magistrirao je 2001. godine s temom *Katolička Crkva u Hrvatskoj i problem pravednog socijalnog poretku* pod mentorstvom prof. dr. sc. Vjekoslava Mikecina. Na Sveučilištu u Zadru upisuje poslijediplomski znanstveni studij Kultura i društvo, a doktorira 2007. obranivši disertaciju *Sociološki aspekti prehrane u urbanom kontekstu: od predmoderne prema postmoderni* pod mentorstvom prof. dr. sc. Anči Leburić. Tijekom 1995. i 1996. boravi na Columbia University, City of New York, završivši program Religijske slobode i ljudska prava. U Institutu Ivo Pilar radi od 1992. godine. Bavi se znanstvenoistraživačkim radom na području sociologije religije, sociologije hrane i prehrane te sociologije kulture. Surađuje u znanstvenim projektima i međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima te objavljuje znanstvene radove. Od 2008. do 2016. u nastavničkom zvanju docenta predaje kolegije Uvod u sociologiju i Sociologiju kulture na Umjetničkoj akademiji Sveučilišta u Splitu.

Kajo Ferić, diplomirani inženjer građevinarstva, tehnički savjetnik u odjelu Strateškog planiranja u tvrtki CEMEX Hrvatska. Rođen je 1969. u Splitu. Diplomirao je na Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Splitu 1996. godine nakon čega se zapošljava u Institutu građevinarstva Hrvatske (IGH) gdje se bavi ispitivanjima karakteristika građevinskih materijala, tehnološkim nadzorom pri izvođenju građevina te ekspertizama stanja postojećih građevina, a posebno trajnošću građevinskih materijala i građevina. Kao asistent sudjelovao je u izvođenju nastave na Splitskom sveučilištu i Veleučilištu te u pisanju znanstvenih i stručnih radova. Od 2005. zaposlen je u tvrtki CEMEX Hrvatska gdje obavlja aktivnosti marketinga, istraživanja tržišta, tehničke podrške kupcima i krajnjim korisnicima, edukacije prodajnog tima, kupaca i krajnjih

korisnika. Također koordinira aktivnosti na istraživanju i razvoju novih proizvoda i novih načina primjene proizvoda te na promociji i lobiranju prema dionicima i donosiocima odluka. Od 2011. zastupa tvrtku u radu Hrvatskog savjeta za zelenu gradnju. Predavač je na edukativnom modulu Održivi materijali i resursi od 2013. do 2017. Član je Hrvatske komore ovlaštenih inženjera građevinarstva od 1999. Voditelj je radne grupe za primjenu cementa i betona pri udruženju Croatia Cement Association. Bio je član upravnog odbora Hrvatskog savjeta za zelenu gradnju u mandatu od 2013. do 2015. te ponovno u mandatu od 2016. do 2018. Poslijediplomski sveučilišni studij Građevinarstvo na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu upisuje 2016. godine.

Tea Gutović, sociologinja, doktorandica Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Rođena je 1992. godine u Splitu. Nakon završetka jezične gimnazije u Splitu upisuje jednopredmetni sveučilišni studij pri Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu, gdje diplomira 2016. godine. Godine 2013. upisuje i stručni studij pri Kineziološkom fakultetu u Splitu. Poslijediplomski doktorski studij Sociologije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisuje 2017. Tijekom studiranja na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu i Filozofskog fakulteta u Zagrebu bavi se znanstvenoistraživačkim radom. Objavila je sedam znanstvenih i stručnih radova te sudjelovala na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima. Dobitnica je Nagrade dekana za uspješnost tijekom studija (2014. i 2016.). Članica je Hrvatskoga sociološkog društva.

Katarina Milković, ekonomistica, ravnateljica Javne ustanove Pećinski park Grabovača od 2009. do 2017. Rođena je 1977. u Zagrebu. Studira na Veleučilištu Nikola Tesla u Gospiću, gdje 2009. završava Stručni studij ekonomike poduzetništva. Školovanje nastavlja na Veleučilištu u Šibeniku gdje 2017. završava Diplomski specijalistički stručni studij menadžmenta. Od 2009. u svojstvu ravnateljice Pećinskog parka Grabovača sudjeluje na brojnim stručnim i znanstvenim konferencijama. Autorica je projekta Geoznanstveni edukativni centar (GEC). Koautorica je znanstvenog rada *Geoscientific Educative Centre as a Potential Sustainable Communities Building Model*, prezentiranom na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji Places and Technologies. Voditeljica je četiri projekata: EU-a *Wildlife watch – increasing capacities for sustainable development in protected areas*, *Karst 4U – discover undiscovered*, *Karst 4U – Explore Croatian nature* i *Discover Croatia: Think Green, Act For Future*. Inicijatorica je razvoja volonterskog turizma u Perušiću. Svojim je nastojanjima omogućila uvrštanje Pećinskog parka Grabovača u asocijaciju Parkovi Dinarida s ciljem promocije geobaštine Hrvatske. Organizatorica

je Generalne skupštine Parkova Dinarida u Perušiću u 2016. godini. U svrhu popularizacije geobaštine i geoturizma započela je i projekt Lika Cave Trekk 2016. godine. U suradnji s Geografskim odsjekom Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu organizirala je 2017. međunarodni znanstveno-stručni skup Georaznolikost, geobaština i geoturizam u krskim područjima.

Olga Orlić, etnologinja i arheologinja, znanstvena suradnica u Institutu za antropologiju u Zagrebu. Rođena je 1976. u Zagrebu. Klasičnu gimnaziju u Zagrebu završava 1994. godine, a 2000. godine diplomira etnologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U razdoblju od 2001. do 2006. radila je kao kustosica u Etnografskom muzeju Istre. Za svoju prvu samostalnu izložbu Tkalcu u Istri (2004.) dobila je godišnju nagradu Milovan Gavazzi Hrvatskoga etnološkog društva. Magistrirala je 2009. na Poslijediplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a na istom je sveučilištu stekla titulu doktorice znanosti iz antropologije u okviru izvandoktorskog studija. Od 2006. zaposlena je u Institutu za antropologiju u Zagrebu, najprije kao znanstvena novakinja, a od 2013. kao znanstvena suradnica. U dosadašnjem znanstvenoistraživačkom radu sudjeluje na više nacionalnih i međunarodnih projekata te brojnim međunarodnim i nacionalnim konferencijama. Godine 2014. i 2015. vodila je tim Programa popularizacije znanosti AntroPOP. Autorica je više znanstvenih i stručnih radova. Od 2008. članica je uredništva časopisa Hrvatskoga etnološkog društva *Etnološka tribina*. Jedna je od osnivačica neformalne istraživačke skupine Ruralije kojoj je jedan od ciljeva pokrenuti interdisciplinarna znanstvena istraživanja ruralnog prostora u Hrvatskoj.

Toni Popović, sociolog, asistent na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu. Rođen je 1985. u Splitu. Nakon završetka opće gimnazije u Omišu upisuje jednopredmetni sveučilišni studij pri Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu, gdje diplomira 2013. Poslijediplomski doktorski studij „Humanističke znanosti“ (modul Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij) pri Filozofskom fakultetu u Splitu upisuje 2014. gdje je student treće godine. Poslijediplomski doktorski studij sociologije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisuje 2017. Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu radi kao asistent od 2016. Bavi se nastavnim i znanstvenoistraživačkim radom: održava seminarsku nastavu, surađuje u znanstvenim projektima, sudjeluje na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima i objavljuje znanstvene radove. Dobitnik je Nagrade dekana za uspješnost tijekom studija (2011.). Član je Hrvatskoga sociološkog društva.

Renata Relja, sociologinja, izvanredna je profesorica na Odsjeku za sociologiju, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Rođena je 1967. u Splitu. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Doktorsku disertaciju *Noriji doprinosi sociološkoj metodologiji: suvremena etnografija* obraniла je 2003. godine. U zvanje izvanredne profesorce izabrana je 2013. Tijekom dosadašnjeg radnog vijeka obnaša brojne funkcije: voditeljica je Područnog centra Instituta Ivo Pilar u Splitu, pročelnica Odsjeka za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Splitu, dugogodišnja glavna urednica znanstvenog časopisa *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, predsjednica Povjerenstva za izdavačku djelatnost Filozofskog fakulteta u Splitu, članica Povjerenstva za znanstvenu i stručnu literaturu Sveučilišta u Splitu, članica predsjedništva Hrvatskoga sociološkog društva, ECTS povjerenica za Filozofski fakultet, članica sveučilišnog Povjerenstva za odabir kandidata u sklopu programa Erasmus+. Suradnica je na brojnim znanstvenim i stručnim projektima od čega valja izdvajati ESF projekt Izrada standarda zanimanja i standarda kvalifikacije stručnjaka za obrazovanje odraslih. Unutar Znanstvenoga centra izvrsnosti za školsku efektivnost i menadžment, voditeljica je ustrojbene jedinice Filozofskog fakulteta u Splitu. Jedna je od urednica knjige *School Effectiveness and Educational Management. Towards a South-Eastern Europe Research and Public Policy Agenda* (Palgrave Macmillan, London, 2016.). Boravila je na brojnim usavršavanjima u inozemstvu: u Wrocławu, Poljska – Institute for Sociology; Cuenca, Španjolska – Área de Sociología de la UC; Sydney, Australija – Croatian Studies Centre na Macquarie University. Inicirala je i realizirala potpisivanje brojnih Erasmus+ ugovora o međunarodnoj suradnji. Predavala je na Doktorskom studiju sociologije na Sveučilištu u Zagrebu. Unutar nastavne djelatnosti na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu realizira sljedeće temeljne kolegije: Sociologija rada, Etnografski pristupi u sociologiji, Turizam u suvremenom društvu i Temeljni sociološki pojmovi. U svojstvu vanjske suradnice Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Splitu izvodi predmete Sociologija turizma i Sociologija. Objavila je više od 50 znanstvenih i stručnih radova te sudjelovala na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima. Područja njezina znanstvenog i profesionalnog interesa uključuju sociologiju rada i organizacije, etnografiju, sociologiju turizma i sociologiju mladih. Članica je Hrvatskoga sociološkog društva.

Anđelina Svirčić Gotovac, sociologinja, viša znanstvena suradnica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu (Centar za istraživanje znanosti i prostora) i docentica na Šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Rođena je 1976. u Šibeniku gdje završava opću gimnaziju. Diplomirala je 1999. dvopredmetni studij sociologije i filozofije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Od svibnja 2000. zaposlena

je kao znanstvena novakinja u Institutu za društvena istraživanja u grupi za urbano-ruralnu sociologiju. Magistrirala je 2006. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu s temom iz sociologije prostora *Sociološki aspekti mreže naselja u zagrebačkoj regiji* pod vodstvom mentorice dr. sc. Dušice Seferagić. Doktorirala je 2009. u području urbane sociologije obranivši disertaciju *Utjecaj društvenih aktera na procese gentrifikacije i pauperizacije: primjer Zagreba* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Ognjena Čaldarovića i dr. sc. Dušice Seferagić, također na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2010. izabrana je u zvanje znanstvene suradnice, a 2015. u zvanje više znanstvene suradnice. U naslovno znanstveno-nastavno zvanje docentice izabrana je 2016. na Šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojem od ak. god. 2009./2010. sudjeluje u izvođenju nastave kao vanjska suradnica na obaveznom kolegiju Sociologija urbanih i zaštićenih prostora te kao mentorica na studentskim završnim radovima. Od 2006. izvršna je urednica, a od 2012. glavna i odgovorna urednica znanstvenog časopisa *Sociologija i prostor* pri Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Voditeljica je i suradnica u znanstvenim međunarodnim i domaćim projektima, sudjeluje na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima, objavljuje znanstvene radove, urednica je i kourednica nekoliko zbornika radova i tematskih brojeva časopisa, autorica je poglavlja u knjigama te recenzentica u znanstvenim časopisima (domaćim i stranim). Članica je Hrvatskoga sociološkog društva i Sekcije za sociologiju prostora pri Hrvatskom sociološkom društvu.

Nikola Šimunić, demograf i socijalni geograf, znanstveni novak u suradničkom zvanju asistenta u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar (Područni centar Gospić). Rođen je 1986. u Gospiću. Nakon srednjoškolskoga gimnazijskog obrazovanja završava preddiplomski (2008.) i diplomski (2010.) studij primjenjene geografije na Odjelu za geografiju Sveučilišta u Zadru. Poslijediplomski doktorski studij Jadran – poveznica kontinenata na istom Sveučilištu završava 2017. godine obranom doktorske disertacije *Ličko-senjska županija u kontekstu suvremene regionalizacije* pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Damira Magaša. U Institutu Ivo Pilar zaposlen je od 2012. Tijekom ak. god. 2013./2014. u svojstvu vanjskog suradnika predaje kolegij Zemljopis na Odjelu za nastavničke studije u Gospiću, Sveučilišta u Zadru. Uže područje njegova znanstvenog interesa vezano je uz demografiju, regionalnu geografiju i GIS. Sudjeluje na međunarodnim i domaćim znanstvenim i stručnim konferencijama. Objavljuje znanstvene i stručne radove. Član je Hrvatskoga geografskog društva, Matice hrvatske i Hrvatske gorske službe spašavanja.

Ivo Turk, demograf i socijalni geograf, viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Rođen je 1977. u Zagrebu. Nakon završetka I. gimnazije u Zagrebu upisuje studij geografije na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje diplomira 2001. godine. Magistrira na istom fakultetu 2006. godine s temom *Svremena demogeografska obilježja i procesi u Karlovačkoj županiji*, čime se usmjerava na proučavanje demografske i demogeografske problematike. Na istom fakultetu doktorira (2010.) obranom disertacije *Srednji gradovi Hrvatske – suvremeni demogeografski procesi*, čime se potvrđuje kao demograf. Bavi se demografijom i socijalnom geografijom, a posebno ga zanima regionalna demografija Hrvatske. Od 2004. zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Godine 2011. izabran je u znanstveno zvanje znanstvenog suradnika, a 2016. u zvanje višeg znanstvenog suradnika. Autor je dvadesetak znanstvenih radova. Surađuje u dvama znanstvenim projektima: Demografski gubitci i posljedice Domovinskog rata i Demografski aspekti urbano-ruralne polarizacije Hrvatske. Od 2012. do 2013. izvršni je voditelj tržišnog projekta u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar: Turistički cvijet – kvaliteta za Hrvatsku. Od 2014. od 2015. voditelj je projekta Croatia Maymester Study Abroad čiji su nositelji Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i University of Georgia (SAD). Član je Hrvatskoga geografskog društva.

